

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ

А. М. Фасоля, Т. О. Яценко, В. В. Уліщенко, Г. Л. Бійчук, В. М. Тищенко

Хрестоматія з української літератури

10 клас

(базовий рівень)

Київ
КОНВІ ПРИНТ
2018

УДК 821.161.2.09(076.6)*10 кл.

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 11 від 27.11.2017 р.)*

Рецензенти:

Баліна К. Н., кандидат філологічних наук, учитель української мови та літератури школи І-ІІІ ступенів № 29 м. Києва

Снегірєва В. В., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу навчання мов національних меншин та зарубіжної літератури Інституту педагогіки НАПН України

Тригуб І. А., учитель-методист, заступник директора з науково-методичної роботи Щасливського НВК Бориспільського району Київської обл.

Хрестоматія з української літератури. 10 клас (базовий рівень) /
[А. М. Фасоля, Т. О. Яценко, В. В. Уліщенко та ін.]. – К.: ТОВ
«КОНВІ ПРІНТ», 2018. – 268с.

ISBN978-617-7724-23-9

УДК 821.161.2.09(076.6)*10 кл.

ISBN 978-617-7724-23-9

© Інститут педагогіки НАПН України, 2018
© КОНВІ ПРІНТ, 2018

Зміст

Реалістична українська проза	4
ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ.....	4
Кайдашева сім'я.....	4
ПАНАС МИРНИЙ.....	27
Хіба ревуть воли, як ясла повні?.....	27
Театр корифеїв	70
ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ.....	70
Мартин Боруля.....	70
Титан духу й думки	94
ІВАН ФРАНКО.....	94
Гімн («Замість пролога»).....	94
Сікстинська Мадонна.....	95
Ой ти, дівчино, з горіха зерня.....	95
«Чого являєшся мені...».....	95
«Легенда про вічне життя».....	96
«Мойсей». Пролог.....	100
Сойчине крило.....	101
Модерна українська проза	126
МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ.....	126
Intermezzo.....	126
Тіні забутих предків.....	134
ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА.....	151
Valse melancholique.....	151
Impromptu phantasie.....	173
ВАСИЛЬ СТЕФАНІК.....	177
Камінний Хрест.....	177
ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО.....	185
Момент (Із оповідань тюремної Шехерезади).....	185
Образне слово поетичного модернізму	196
ЛЕСЯ УКРАЇНКА.....	196
Слово, чому ти не твердая криця!.....	196
Contra spem spero!.....	197
Мріє, не зрадь!.....	197
Лісова пісня.....	198
МИКОЛА ВОРОНИЙ.....	252
Краса!.....	252
Инфанта.....	253
Блакитна панна.....	254
Іванові Франкові (Відповідь на його Послання).....	254
ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ.....	257
З журбою радість обнялась.....	257
Чари ночі.....	257
По дорозі в Казку.....	258

Реалістична українська проза

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ
 (Іван Семенович Левицький)
 13 листопада 1838 – 2 квітня 1918

...Художник повинен бути в своїх творах дзеркалом громади, але дзеркалом високої ціни, в котрому б одбивалась жизнь правдива, добре спорядкована й згрупована, освічена вищою ідеєю, і щоб була при тому жива, як сама жизнь.

Іван Нечуй-Левицький

Жодна література світу не має такого правдивого, дотепного, людяного, сонячного, хоч дещо затьмареного тугою за кращим життям, твору... як «Кайдашева сім'я» Нечуя.

Максим Рильський

КАЙДАШЕВА СІМ'Я **Повість (скорочено)**

Недалеко от Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. Греблі обсажені столітніми вербами. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла. Два рядки білих хат попід горами біліють, неначе два рядки перлів на зеленому поясі. Коло хат зеленіють густі старі садки.

На високих гривах гір кругом яру зеленіє старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканка, гарно побгалась складками, позападала в вузькі долини тисячами оборок та жмутів. В гарячий ясний літній день ліс на горах сяє, а в долинах чорніє. Над долинами стоїть сизий легкий туман. Ті долини здалека ніби дишуть тобі в лице холодком, лісовою вогкістю, манять до себе в тінь густого старого лісу.

Під однією горою, коло зеленої левади, в глибокій западині стояла чимала хата Омелька Кайдаша. Хата потонула в старому садку. Старі черешні росли скрізь по дворі й кидали од себе густу тінь. Вся Кайдашева садиба ніби дихала холодком.

Одного літнього дня перед паликопою Омелько Кайдаш сидів в повітці на ослоні й майстрував. Широкі ворота з хворосту були одчинені навстіж. Густа тінь у воротах повітки, при ясному сонці, здавалась чорною. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів Кайдаш в білій сорочці з широкими рукавами. Кайдаш стругав вісь. Широкі рукава закачались до ліктів; з-під рукавів було видно здорові загорілі жилаві руки. Широке лице було сухорляве й бліде, наче лице в ченця. На сухому високому

лобі набігали густі дрібні зморшки. Кучеряве посічене волосся стирчало на голові, як пух, і блищало сивиною.

Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кінчались, і починалась возовиця. Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого – Лавріном. Кайдашеві сини були молоді парубки, обидва високі, рівні станом, обидва довгообразі й русяві, з довгими, тонкими, трошки горбатими носами, з рум'яними губами. Карпо був широкий в плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем. Тонкі пружки його блідого лиця з тонкими губами мали в собі щось неласкаве. Гострі темні очі були ніби сердиті.

Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне. Веселі сині, як небо, очі світилися привітно й ласкаво. Тонкі брови, русяві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи – все подихало молодою парубочою красою. Він був схожий з виду на матір.

Лаврін проворно совав заступом по землі. Карпо ледве володав руками, морщив лоба, неначе сердився на свого важкого й тупого заступа. Веселому, жартовливому меншому братові хотілось говорити; старший знехотя кидав йому по кілька слів.

– Карпе! – промовив Лаврін. – А кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семем тебе батько, мабуть, ожениць.

– Посватаю, кого трапиться, – знехотя обізвався Карпо.

– Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори.

– То сватай, як тобі треба, – сказав Карпо.

– Якби на мене, то я б сватав Палажку, – сказав Лаврін. – В Палажки брови, як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

– Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, стан кривий, як у баби.

– То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка.

– І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить.

– То сватай Вівдю. Чим же Вівдя негарна? Говорить тонісінько, мов сопілка грає, а тиха, як ягниця.

– Тиха, як телиця. Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем, – сказав Карпо.

– То бери Химку. Ця як брикне, то й перекинешся, – сказав Лаврін.

– Коли в Химки очі, як у сови, а своїм кирпатим носом вона чує, як у небі млинці печуть. А як ходить, то неначе решетом горох точить, такі викрутаси виробляє...

Карпо прикинув таке слівце, що батько перестав стругати і почав прислухатись. Він глянув на синів через хворостяну стіну. Сини стояли без діла й балакали, поспиравшись на заступи. Кайдаш скочив з ослона й вибіг з стругом у руці з повітки. Старий Омелько був дуже богомільний, ходив до церкви щонеділі не тільки на службу, а навіть на вечерню, говорив два рази на рік, горнувся до духовенства, любив молитись і постити; він понеділкував і постив дванадцять п'ятниць на рік, перед декотрими празниками. Того дня припадала п'ятниця перед паликопою, котрого народ дуже поважає. Кайдаш не їв од самого ранку; він вірив, що хто буде постить у ту п'ятницю, той не буде в воді потопати.

– А чого це ви поставали, та руки позгортали, та ще й верзете бог зна що? – загомонів Кайдаш до синів. – Чи то можна в таку п'ятницю паскудить язика? Ви знаєте, що хто сьогодні спостить цілий день, той ніколи не потопатиме в воді і не вмре наглою смертю.

– В Семигорох нема де і втопиться, бо в ставках старій жабі по коліна, – сказав Карпо.

– Говори, дурню! Нема де втопиться. Як бог дасть, то і в калюжі втопишся, – сказав батько.

– Хіба з корчми йдучи... – сердито сказав Карпо і тим натякнув батькові, що батько любить часто ходити до корчми.

– Ти, Карпе, ніколи не вдержиш язика! Все допікаєш мені гіркими словами...

Кайдаш плюнув і знов пішов у повітку стругать вісь. Хлопці трохи помовчали, але перегода знов почали балакати спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно.

– Карпе! – тихо почав Лаврін, дуже охочий до гарних дівчат. – Скажи-бо, кого ти будеш сватать?

– Ат! Одчепись од мене, – тихо промовив Карпо.

– Сватай Олену Головківну. Олена кругла, як цибулька, повновида, як повний місяць; в неї щоки, мов яблука, зуби, як біла ріпа, коса, як праник, сама дівка здорова, як тур: як іде, то під нею аж земля стугонить.

– Гарна... мордою хоч пацюки бий; сама товста, як бодня, а шия, хоч обіддя гни.

– Ну, то сватай Одарку Ходаківну: ця тоненька, як очеретина, гнучка станом, як тополя; личко маленьке й тоненьке, мов шовкова нитка; губи маленькі, як рутяний лист. З маленького личка хоч води напийся, а сама пишна, як у саду вишня, а тиха неначе вода в криниці.

Старий Кайдаш аж набік сплюнув, а Карпо промовив:

– Вже й знайшов красуню! Та в неї лице, як тріска, стан, наче копистка, руки, як кочерги, сама, як дошка, а як іде, то аж кістки торохтять.

– Але ж ти й вередливий! То сватай Хотину Корчаківну, – сказав Лавр і засміявся.

– Чи ти здурів? Хотина як вигляне в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду в неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив.

– Ну, то бери Ганну.

– Авжеж! Оце взяв би той кадівб, що бублика з'їси, поки кругом обійдеш, а як іде...

Карпо прикинув таке слівце, що богомольний Кайдаш плюнув і знов вибіг з повітки. Хлопці стояли один проти одного, поспиравшись на заступи.

– Господи! Чи в вас бога нема в серці, що ви в таку святу п'ятницю паскудите язики? Чи вам не треба помирать, чи ви не соромитесь святого сонечка на небі? Якого це бісового батька ви стоїте, згорнувши руки, діла не робите, та тільки язиками чортзна-що верзете! – крикнув Кайдаш і почав присікуватись до синів та махать стругом перед самим Карповим носом. Старий був нервний і сердитий, та ще більше сердився од того, що в його од самого ранку й рісочки не було в роті.

– Тату! – сказав гордо Карпо. – Ви покинули майструвать, а ми вам нічого не кажемо.

Старого неначе хто вщипнув. Він заговорив дрібно й сердито, наговорив синам сім мішків гречаної вовни, неважаючи на святу п'ятницю, та й пішов у повітку. Сини почали знов розмовлять.

– Коли я буду вибирать собі дівчину, то візьму гарну, як квіточка, червону, як калина в лузі, а тиху, як тихе літо, – сказав веселий Лаврін.

– Мені аби була робоча, та проворна, та щоб була трохи куслива, як мухи в спасівку, – сказав Карпо.

– То бери Мотрю, Довбишеву старшу дочку. Мотря й гарна, й трохи бриклива, і в неї серце з перцем. – сказав Лаврін.

Лаврінові слова запали Карпові в душу. Мотря не виходила в його з думки, неначе стояла тут на току недалечке од його, під зеленою яблунею, і дивилась на його своїми темними маленькими, як терен, очима. Він неначе бачив, як пашіло її лице з рум'янцем

на всю щоку, як білили її дрібні зуби між тонкими червоними губами. Карпо задумався, сперся на заступ і не зводив очей з того місця під яблунею, де він ніби вгледів свою гарячу мрію в червоних кісниках на голові, в червоному намисті з дукачем.

– Карпе! Чого це ти витріщив очі на яблуню, наче корова на нові ворота? – спитав Лаврін.

Карпо ніби не чув його слів та все дивився суворими очима на зелене гілля. Хотів він прогнать з-перед очей ту мрію, а мрія все стояла й манила його.

Сонце почало повертать на вечірній круг. Кайдашиха вийшла з хати і прикрила очі долонею. Вона була вже не молода, але й не стара, висока, рівна, з довгастим лицем, з сірими очима, з тонкими губами та блідим лицем. Маруся Кайдашиха замолоду довго служила в дворі, у пана. куди її взяли дівкою. Вона вміла дуже добре куховарить і ще й тепер її брали до панів та до попів за куховарку на весілля, на хрестини та на храми. Вона довго терлась коло панів і набралась од їх трохи панства. До неї прилипла якась облесливість у розмові й повага до панів. Вона любила цілувать їх в руки, кланялись, підсолоджувала свою розмову з ними. Попаді й небагаті панії частували її в покоях, садовили поруч з собою на стільці як потрібну людину. [...]

Сини пополуднували й пішли знов до роботи, а старий Кайдаш все працював. Вже сонце низько спустилось над лісом, а він і не думав полуднувать.

Кайдаш прийшов до церкви; церква була ще заперта. Він сів коло дверей на кам'яних східцях і поклав шапку коло себе. На горах за шпильми, вкритими лісом, пишно горів вечірній світ сонця. Всі шпилі чорніли в тіні, а між ними в долини проривався світ пучками, заливав западини золотими пасмами, пронизував кожний верх дерева і блищав крізь зелений лист, як через кришталь. Над лісом розлився дивний спокій, а дзвін гув та дрижав над шпильми, тричі одбиваючи свій згук. Кайдаш сидів, мов дерев'яний, і на його лиці розливався якийсь смуток та жаль. Сторож брязнув ключами, одмикаючи важкий здоровий замок. Кайдаш кинувся, аж затрусився.

Одчинили церкву. Прийшов священник з дяком і почав правити вечерню. Паламар був у полі. Кайдаш пішов у віттар служити за паламаря, посвітив свічки перед образами й подав священникові кадильницю...

Церква була зовсім порожня, тільки в бабинці стояли три баби в намітках. Кайдаш молився, стоячи навколішки, не зводив ясных очей з царських врат, а його широке бліде лице стало жовте, як віск, жовте, як лице в ченця.

Вийшовши з церкви, Кайдаш пішов до пана за грішми. Він був добрий стельмах, робив панам і селянам вози, борони, плуги та рала і заробляв добрі гроші, але ніяк не міг вдержати їх у руках. Гроші втікали до шинкаря. Панщина поклала на Кайдашеві свій напечаток.

Одержавши гроші, Омелько хотів піти додому, але при дорозі стояв шинок. Чоловік подумав, що випити чарчину на голодний шлунок буде не гріх, і зайшов. Там було кілька селян. Кайдаш підсів до кума, випив чарку і став розповідати, як він натомився, бо лагодив вози та осі, що ламалися на горі. Дорога в село проходила коло самого Кайдашевого городу. Вона спускалася з крутого шпилью, вози котилися й ламалися там дуже часто.

– То застав синів трохи розкопати шлях, – сказав кум.

– А хіба ж я один возитиму тудою снопи? Адже ж і ти возиш. Чом би пак і тобі не розкопати, – сказав Кайдаш, випиваючи другу чарку.

– Нема, бач, мені діла. Ніби я сиджу, згорнувши руки, – обізвався чоловік, – а воно було б добре розкопать возвіз, та ще так трошки навкоси.

Куми стали визначати, як краще розкопати ту кляту гору, що багато лиха наробила – стільки людей попідривалося, підпираючи вози.

Кайдаш пиячив до півночі, поки не пропив половину грошей. Потім пішов додому, зазрюкав у двері. Але Кайдашиха не пускала, тільки лаялася. Нарешті Лаврін відчинив батькові. Але п'яний Кайдаш довго не міг знайти двері, думаючи, що його кум украв у нього в шинку очі. Потім таки добрів до лавки, впав і захропив.

II

[...]

Довбиш був багатий чоловік; він жив на самому кінці села, там, де глибокий яр входив у ліс вузьким клином. В самому кутку того яру блищав маленький Довбишів ставочок. Над ставком стояла Довбишева хата, вся в черешнях. Од вулиці було видно тільки край білої стіни з синешніми дверима. Густі високі вишні зовсім закривали од вулиці вікна й стіни, наче густий ліс.

Карпо йшов помаленьку, скоса поглядаючи на Довбишів двір. Перед ним блиснув вугол білої стіни, підперезаний внизу червоною призьбою; зачорніли чорною плямою одчинені двері з одвірками, помальованими ясно-синьою фарбою з червоною вузькою смужкою навкруги. Довбишева хата була нова, велика, добре вшита, з чималими вікнами. Коло вікон висіли віконниці, помальовані ясно-синьою фарбою.

Карпо став за двором і сперся на ворота. Мотря вийшла з хати з глиняником у руках. Вона збиралась мазать червоною глиною припічок. Другий глиняник з білою глиною стояв коло порога.

– Будь здорова, чорноброва! – сказав Карпо, не здіймаючи бриля і легенько кивнувши головою.

– Будь здоров, нечорнобровий! – обізвалась Мотря.

– А йди, лишень, сюди, Мотре, щось маю тобі казать.

– Як схочеш, то й сам прийдеш. З чорнявим постояла б, а рудому – зась.

Карпо був білявий, але волосся на його голові зверхечку було трохи рудувате.

– А хіба ж я рудий? То тільки собак дражнять рудими, – сказав Карпо.

Мотря стояла під хатою проти білої стіни. Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними косами, вона була ніби намальована на білій стіні. Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось з чорними тонкими бровами, з темними блискучими, як терен, облитий дощем, очима. В лиці, в очах було розлите. щось гостре, палке, гаряче, було видно розум з завзяттям і трохи з злістю. Сонце било на Мотрю косим промінням, освічувало її з одного боку, обливало жовтогарячий кісник на голові та червоне намисто на шії.

– Мотре! Чи дома твій батько та мати? – спитав Кайдашенко з-за воріт.

– Нема, поїхали на ярмарок. А тобі нащо?

– Так собі питаю, – сказав Карпо і помаленьку, не хапаючись, переліз через перелаз у двір.

– Чого це ти, Кайдашенку, лазиш через наші перелази? Наші пороги для тебе дуже низькі, – сказала Мотря.

Карпо не зачіпав дівчат, не жартував з ними. Дівчата звали його гордим.

– Та хоч би й високі, то перескочимо. Здорова була, Мотре! – сказав Карпо, подаючи їй руку.

Мотря руки не подала і підставила глиняника. Карпо взяв її за руку вище од ліктя здавив так, що Мотря крикнула на весь двір.

– Оцього я вже не люблю! – крикнула Мотря.

– Мотре! Хто тобі купив оті червоні кісники?

– Купив хтось, та не скажу. Не питай, бо старий будеш, – задріботіла Мотря й блиснула двома рядками маленьких дрібненьких зубів.

– Та покинь отого глиняника! – сказав Карпо і хотів однять од неї драного горшка.

Мотря сіпнула глиняника до себе; шматок горшка зостався в Карпових руках. Червона глина полилась по землі.

– Геть, одчепися од мене, бо мати лаятиме, що я й досі припічка не підвела, – сказала Мотря, але не пішла в хату підводить припічок, а почала мазать призьбу. Мотрі хотілось пожартувать з Карпом. Тільки що вона почала мазати призьбу од порога, Карпо сів на призьбі.

– Ей, встань, бо я й тебе підведу червоною глиною: будеш ще рудіший, – сказала Мотря, махаючи віхтем коло самого Карпа.

– Мотре! Хто це тобі купив таке гарне намисто? – спитав Карпо.

– Та вже ж не ти, – сказала Мотря і знов махнула віхтем коло самого Карпа; Карпо посунувся ще далі.

– А якби я купив тобі намисто, щоб ти сказала?

– Не знаю, що б я сказала, – промовила Мотря.

Карпо одсунувся на самий край призьби; далі вже й призьби не було.

– Вставай, бо зіпхну! – крикнула Мотря.

– Ану пхни, чи подужаєш? – промовив Карпо й осміхнувся.

– Тікай, бо, їй-богу, пхну. Я не подивлюсь тобі в вічі, – крикнула Мотря й замахнулась на Карпа віхтем. Червона глина бризнула трьома кров'яними крапельками на білу Карпову сорочку. [...]

– Нащо це ти, Мотре, так прибираєшся? – спитала в неї мати. – Тепер же не велике свято. Нащо ти надіваєш всі квітки та стрічки?

– Та коли залежались у скрині. Хочу трохи провітрити, – сказала Мотря, але в неї була зовсім інша думка. Карпо обіцяв для неї найнять музики. Вона сподівалась побачитися з ним у церкві.

Мотря вбралася в зелену спідницю, в червону запаску, підперезалась довгим червоним поясом і попускала кінці трохи не до самого долу, одяглась в зелений з червоними квітками горсет, взулась в червоні чоботи, наділа добре намисто, взяла в руки білу хусточку та й пішла до церкви. Вся її голова аж ніби горіла квітками проти сонця. Павине пір'я блищало й миготіло, а золотий пружок парчі на чорних косах сьв і надавав краси тонким чорним бровам та блискучим очам.

Вона дійшла до Кайдашевого двору. Саме тоді з крутого шпиля з'їжджали два вози з снопами, неначе два стіжки котились з гори. То віз снопи Кайдаш з двома синами. Високі вози посхилялись на воли й кололи їх в спину гострою соломою та остюками. Воли аж позадирали голови вгору та повитріщали здорові очі.

– Карпе! Держи-бо цабе! – крикнув батько на сина. – Поминай колесом отой каторжний горбок.

– Цабе, сірий! Цабе, моругий! – крикнув Карпо і крутнув батогом над рогатими головами.

Але саме в той час він глянув униз. Проз їх двір ішла Мотря в квітках та стрічках. Червона запаска, червоні чоботи, як жар, пояс – все блищало й сяло проти враніш-

нього сонця, як щире золото. Карпо задивився на те диво, а віз вискочив уже одним колесом на крутий горбик.

– Держи цабе! – крикнув не своїм голосом старий Кайдаш, побачивши, що він нахилиється на один бік. – Чи ти оглух, чи ти осліп! Карпе, держи-бо цабе!

Карпо не міг одірвати очей од Мотрі, а віз усе нахилився набік. Батько кинув заднього воза і побіг з гори до переднього та все кричав: цабе, сірий, цабе! Віз вискочив колесом на горбок і перекинувся набік. Передня вісь хруснула, як тріска, а колесо зав'язло в рівчаку.

– Ой, лиха моя година та нещаслива! – крикнув Кайдаш. – Це ж мене покарала свята неділя. І нащо було сьогодні їхати по снопи?

Не встиг Кайдаш набіdkатися, як задній віз нагнався на передній і перекинувся.

Тим часом на дзвіниці вдарили в усі дзвони. Всі люди, що сиділи коло церкви, повставали й почали хреститися. Кайдашеві було видко увесь шпиль, на котрому стояла церква, всіх людей коло церкви. Він зняв шапку і почав хреститися.

– Господи милостивий та милосердний! Покарала мене й свята неділя, й свята п'ятниця. Тепер хоч сядь та й плач! – говорив Кайдаш і трохи не плакав.

– Вас, тату, все карає як не п'ятниця, так неділя, – сказав Карпо насмішкувато.

– Ти вже в нас великорозумний. Коли б пак було копирснуть хоч раз заступом того каторжного горбика! Що ж тепер будемо на світі божому робити? – бідкався старий Кайдаш.

– Кидаймо снопи та ходім до церкви, – сказав Карпо.

В старого батька й справді була така думка. Йому хотілось одмолитись за свій гріх. Карпові ще більше хотілось до церкви. Він тільки поглядав, як Мотря йшла на гору до церкви, як увійшла в браму, як перейшла цвинтар під зеленими вишнями й стала коло самих дверей, коло дівчат.

Карпо глянув на вози й важко здихнув. Треба було браться за роботу.

Вже задзвонили на «Достойно», як Кайдаш з синами впорався коло воза, одвіз снопи в двір, а на горі zostався тільки поламаний віз.

Старий Кайдаш накинув свиту й пішов до церкви одмолюватись за свій гріх. За ним слідом пішов і Карпо, щоб подивитись на Мотрю.

Карпо перейшов цвинтар і тільки встиг кинути очима на Мотрю. Вона зумисне стала коло дівчат з самого краю. Карпо ледве вгледів на ходу її гострі, як ніж, очі, вхопив її блискучий погляд з-під вінка квіток та зеленого листя.

Виходячи з церкви, Карпо догнав Мотрю за брамою. Її довгі стрічки маяли на вітрі, неначе листя розкішного хмелю, що почіплявся на тополі. Мотря затулила губи хустиною, але зараз їх одтулила й сміливо спитала:

– Чи вийдеш по обіді на музики?

– Вийду! А ти, Мотре, вийдеш?

– Вийду, хоч би й мати не пускала, – одказала Мотря і побігла на греблю та й сховалась за вербами, тільки червоні стрічки блищали між зеленим листом.

«Ой, важу я на цю дівчину вражу, та не знаю, чи буде вона моєю: в'ється, як в'юн у руках, та коли б не вислизнула з рук», – подумав Карпо та й пішов у хату. [...]

Довбиші пригощали сватів та приказували до кожної чарки побажання. Кайдашиха розчванилась і стала розказувати, як її шанували пани та попи, які у неї гарні сини, «неначе два соколи», які слухняні, тихі та роботящі, хоч Карпо зроду не був покірним і слухняним.

III

Після другої пречистої Карпо повінчався з Мотрею. Чотири дні грали музики, чотири дні пили й гуляли гості в Довбиша. [...]

Другого дня Кайдашиха знов збудила рано невістку, а сама вкрилась з головою на печі й заохала. Мотря вже не йняла віри тому оханню. Вона зварила обід, замисила діжу. Роботи було багато. Невістка вешталась, наче муха в окропі, скрізь встигала, а свекруха, вставши з печі, тільки хату вимела, ще й сміття покинула зараз за порогом. Мотря вже сердито поглядала на свекруху й насилу здержувала свого язика. Виплескала вона хліб, посаждала в піч і подала на стіл обід. Борщ вийшов несмачний. Свекруха тільки ложку вмочила й не їла борщу.

– Недобрий, дочко, сьогодні зварила борщ. Мабуть, і сьогодні сало збігло, – сказала Кайдашиха.

– Бо ви, мамо, не дуже помагали мені варити, а в мене не десять рук, а тільки дві, – одрізала Мотря.

– Хто видав так говорить матері! – сказала Кайдашиха навчаючим голосом. – Коли не вмєш гаразд, то треба вчитись. І я не вмєла, але пани вивчили мене на економії.

– Я, хвалити бога, панщини не робила й у панів не вчилась, – знов одрубала Мотря.

Кайдашиха замовкла й прикусила язика. Вона догадалась, що Мотря не замовчуватиме.

Настала субота. Роботи було ще більше. Кайдашиха тільки хату замела та й сіла коло вікна старі сорочки латать. Мотря підмазала стіни, обмазала комин, грубу, припічок. Кайдашиха прийшла до комина, заклала руки за спину, нахилила голову до комина і роздивлялась, чи добре невістка помазала.

– Помаж, моя дитино, комин ще раз. Як мажеш, то не крути дуже віхтем, а так, моє серденько, дрібненько та дрібненько перше вповодж, а потім упоперек, отак, отак, отак! А то, бач, скрізь віхті знать, – сказала Кайдашиха. Мотря глянула на комин, а комин був добре обмазаний і тільки де-не-де було знать віхоть.

– Матері було все вгодиш, а вам не потрапиш вгодить, – несміливо обізвалась невістка.

– Я, серце, бувала в світах і знаю, як що робиться. Я, було, як мажу панські покої, то неначе вималюю. А ти, серденько, як будеш мене слухати та будеш пильнувать, то й собі навчишся, – сказала Кайдашиха та й знов сіла коло вікна шити, ще й пісні затягла.

– Чи ти, стара, здуріла на старість, чи що? – обізався Кайдаш. – Сьогодні субота, а вона пісні затягла.

Кайдашиха замовкла. Їй було сором перед невісткою. [...]

Поки Мотря прала сорочки, Кайдашиха затопила в печі й приставила вечерю. Вже смерком прийшла Мотря з сорочками й склала їх на лаві. По хаті пішов холод та вогкість. Свекруха поралась коло печі мовчки. Невістка достала з полиці хліб та сіль і сіла полуднувать. Вона кинула оком на діл: хата була заметена.

«Не буде моя невістка покїрна та слухняна, – думала Кайдашиха, стоячи коло печі, – не одпочину я на старість од роботи». І Кайдашиха важко зітхнула. Мотря зрозумїла те важке зітхання наче докір собі.

Чоловіки посходились у хату й сіли за стіл. Мотря кинулась насипать галушки в миску.

– Геть! – крикнула Кайдашиха. – Сама зумію насипать. Не ти напартолила. Сїдай та запихайся! Мотря одійшла набїк, згорнула руки й собі зітхнула.

– Чого це ви гризетесь? – обізвався старий Кайдаш. – Чи вже не помиритесь коло однієї печі? Ти-бо, Мотре, повинна таки поважати матір, бо мати старша в хаті, – почав навчати старий батько, – треба ж комусь порядкувати в хаті та лад давати. Дасть бог, приставлю через сіни хату, тоді будеш собі господинею, але в гурті все-таки лучче жити...[...]

Мотря сиділа коло вікна, червона, як жар, і плутала ниткою вздовж і поперек, і по комірі, й по пазусі. Карпо вийшов з хати й собі хрюпнув дверима так, що вікна задзвеніли. Кайдашиха й Мотря zostались у хаті вдвох. сиділи коло вікон одна проти другої й ніби шили, не підводячи очей од шитва. В хаті стало тихо, тільки борщ бризкав вряди-годи здоровими бульками, неначе старий дід гарчав, а густа каша ніби стогнала в горшку, підіймаючи затужавілий вершок угору. А зимне сонце глянуло весело в вікно й заграло рожевим світлом на білому комині, на білій грубі й намалювало долі чотири шибки з чорними рамами, з чудними малюнками простого прищуватого скла. Молодиці все сиділи одна проти другої, все шили й понашивали од злості таких безконечників, що потім прийшлося їм довго випорювати та розплутувати. Вони шили, а скоса все поглядала на того капосного віника, що стояв у кутку, під мисником.

В хату ввійшов Лаврін, узяв віник і почав мести діл. Од вікон до самої печі простяглися ніби огняні стовпи, виткані з сонця та дрібного порошу, котрий ворушивсь в ясному промінні, неначе дрібнісінька мошка.

Чоловіки походились в хату. Моря стала насипати борщ. Чоловіки посідали за стіл; сіла й Кайдашиха.

– Чи помирились? – спитав батько, обертаючись до молодичь.

Свекруха й невістка мовчали. Карпо сидів за столом і обідав мовчки. Після того, як він оженився, він ніби виріс у своїх очах. Кожний батьків докір здавався йому тепер удвоє важчим. Його думка літала коло якоїсь хати, в котрій він живе сам з своєю жінкою, сам господарює без батька, без матері і ні од кого не чує ніякого приказу та загаду.

Од того часу вже не було ладу між свекрухою та невісткою. Вони поглядали одна на другу спідлоба. Мотря не дуже вважала на Кайдашиху й Кайдаша, але для неї все здавалось, що в хаті чогось тісно, неначе її душать стіни, душить стеля, душить піч.

Вже було недалеко до різдвя. Роботи було ще більше. Мотря вимазала сіни, помила лави, мисник, полиці. Перед празниками закололи кабана. Почався в хаті гармидер. Кайдашиха все гукала на Мотрю, а Мотря ніколи не змовчувала свекрусі.

– Мамо! Не кричіть на мене, – говорила Мотря, пораючись коло ковбас.

– Я й сама пороблю діло й без вас. Лучче лягайте на ліжко та, про мене, беріть у руки бандуру, куріть люльку, як наша пані економша.

Перед святками Мотря ждала, що Кайдашиха справить для неї будь-яку нову одєжину. Кайдашиха одрізала для неї нову запаску.

На третій день різдвя Мотря витягла з скрині нову спідницю, привезену од батька. Спідниця була дуже гарна та рясна, зелена з червоними густими рожами. Вона повісила спідницю на сволиці, на кілку. Кайдашиха тільки скоса поглядала на ту спідницю. [...]

Ввечері Кайдаших привезла Мотрі з ярмарку хустку й матерії на спідницю. Мотря розгорнула хустку в руках. Хустка була чорна, з маленькими квіточками.

– Мабуть, хочете мене в черниці постригти, – сказала Мотря й кинула хустку на стіл. Вона глянула на матерію, набрану на спідницю; матерія була убога, темненька, з червоними краплями. Мотря навіть не розгорнула її та й одійшла од стола.

– Я знала, що тобі не вгожу. Я не знаю, хто тобі й вгодить, – сказала Кайдашиха, розсердившись, – де ж пак! Зросла в такій розкоші.

Мотря мовчала. А для неї, молодій, так хотілось зав'язати на празник голову розкішною червоною хусткою. Вона тільки легко зітхнула.

«Не моя воля волить у цій хаті», – подумала вона. І для неї схотілось волі та своєї хати.

IV

Настало літо. Почались жнива, почалася в полі робота.

Сім'я літом мало сиділа в хаті, менше стало колотнечі.

За гарячою роботою в полі не було часу сваритись. Кайдаші вижали свій хліб і стали заробляти у пана на сніп. Мотря жала дуже швидко й заробила з Карпом більше кіп, ніж Кайдаш з Кайдашихою.

А восени Мотря народила сина. Карпо ніби виріс у своїх власних очах, став вважати себе за хазяїна, рівного батькові. Кайдаш був радий онукові і обіцяв справити молодій родині хату через сіни. Дитина трохи помирила невістку зі свекрухою, яка купала й сповивала, колихала онука.

Карпо й Мотря, заробивши улітку більше хліба, знали, що тепер їдять свій, а не батьківський. І полотна Мотря напярала більше, але Кайдашиха усе сховала в свою скриню.

Коли стали шити сорочки, Маруся всім покріла з товстого полотна, а собі з тонкого. Мотря спитала, чому ж вона і їй не відрізала такого. Кайдашиха відповіла, що їй грубе полотно ріже тіло, крім того, вона ж до панів ходить, їй не можна в простому.

[...] Покиньте мотовило, бо так і в печу обох по спині кочергою! – крикнув він на всю хату.

Молодиці стояли бліді, як смерть, і од злості ледве дихали. Вони вже не мали сили самі покинути те мотовило. Кайдаш кинув з усієї сили об землю кочергою, вихопив з їх рук мотовило і потрощив його на цурпалочки. Свекруха й невістка розійшлись набік.

– Чого ви лаєтесь? Чого ви сваритесь? – почав Кайдаш. – Господи! Сьогодні свята п'ятниця, а вони тебе, неначе на злість, тільки до гріха доводять. Нащо тобі, Мотре, те мотовило?

– Буду свої починки мотать. Одначе в вас доброї сорочки не заслужиш, – сказала Мотря.

– Вона хоче прясти собі на полотно нарізно од нас, – сказала Кайдашиха, ледве дишучи.

– Нащо тобі прясти нарізно? Чи тобі хто полотна не дає, чи що? – спитав Кайдаш у Мотрі.

– Хочу прясти, бо маю право, – сказала Мотря.

– Ставте, тату, мерщій хату через сіни, – обізвався Карпо.

– Ти б лучче свою жінку трохи приборкав, щоб не так високо літала, – сказав батько.

– Хіба моя жінка курка, щоб я їй крила обборкав, – сказав Карпо.

– Карпе, не дратуй мене, коли хочеш, щоб і в тебе була ціла чуприна.

– Далеко вам до моєї чуприни! – обізвався Карпо.

– Ти думаєш, що в мене руки не доросли до твоєї чуприни? – крикнув батько.

– Мабуть, уже переросли... Мати кривдить жінку, а ви мене, – сказав Карпо.

– Хто ж тебе зобижає? Хіба я тобі їсти не даю? – крикнув батько.

– А хіба ж ви дали мені коли хоч копійку в руки? Я роблю, а ви гроші в свою скриню ховаєте.

– Нащо тобі гроші? Хіба хочеш їх пропить? – сказав батько.

– А хоч би й пропить. Яке вам до того діло? – сказав Карпо.

– То ти мене будеш на старість вчити! – кричав старий Кайдаш, блідий, як смерть, та все приступав до Карпа.

– Тату, не лізьте! Я роблю й маю право на своє добро. Одрізнити нас.

– То ти через свою дурну жінку будеш мені цвікати таке в вічі! Чого ти, бісова дочко, гризешся з матір'ю? – крикнув старий Кайдаш, махаючи поламаним мотовилом. – Чи ти хочеш бути найстаршою в хаті, чи що? Чи ти хочеш, щоб мати була тобі за наймичку? Я тобі полічу ребра оцим мотовилом.

Кайдаш махнув на Мотрю мотовилом і зачепив її по руці.

Між батьком і Мотрею став Карпо, неначе з землі виріс.

– Тату, не бийте Мотрі, – крикнув він несамовито, – яке право ви маєте бити мою жінку?

– А чом же вона не слухає матері та тільки збиває бучу в моїй хаті?

– Ба не Мотря винна, а мати. Мати всю важку роботу скидає на Мотрю, а сама тільки походеньки та посиденьки справляє.

– То це ти таке говориш за свою матір? – крикнув Кайдаш.

– То це ти мені колеш очі через свою жінку? – крикнула Кайдашиха, приступаючи до Карпа з другого боку. – От чого я діждалась на старість од своїх дітей!

– Як ти смієш таке говорити на свою матір? – суворо крикнув Кайдаш і приступив на ступінь ближче до Карпа.

– Тату! Не наближайтесь, – говорив спокійно, але понуро Карпо, стоячи стовпом на одному місці.

– Через твою жінку, через оте ледащо та я буду на старість таке лихо терпіти! – крикнула, аж завищала Кайдашиха і вдарила кулаком об кулак під самим носом у Карпа.

Карпо навіть не одхилив голови й не кліпнув очима. Він тільки витріщив їх ще більше, так що вони стали зовсім круглі.

– Я поб'ю на тобі оце мотовило на трісочки, як ти не впиниш своєї жінки! – крикнув Кайдаш, приступивши до Карпа ще ближче.

Карпо не оступився й не одхилився і тільки зблід та понуро поглядав на батька.

І батько мусив одділити синові хазяйство: дав йому пару волів, воза, борону і мусив виділити частку поля.

Мотря з того часу у своїй хаті ніби на світ народилась. В свекрушину хату вона ніколи й не заглядала.

V

[...]

Мелашка йшла стежною й плуталась між високою смілкою та дзвониками. Її чорноволося голова з маковим вінком здавалась квіткою між високою травою на окопі, між синіми дзвониками та червоною смілкою.

Лаврін не зводив з дівчини очей. Її краса так засліпила йому очі, так разом заманила серце, що вона йому здавалась не дівчиною, а русалкою.

Мелашка заспівала пісні. Пішов гук по лісі і розлився по долині срібною луною.

«Нема в Семигорах ні однієї такої гарної дівчини», – подумав Лаврін. Він скочив з воза, кинув воли й пішов стежною поруч з Мелашкою. Дівчина липнула на його своїми очима, мов блискавкою, почервоніла й спустила очі вниз.

Густа тінь під зеленим гіллям розлила якись чари. Мелашка здалась йому тепер вдвоє кращою. Червоний мак на голові зблід перед її красою.

– Скажи мені, Мелашко, де ти живеш? Покажи мені хату твого батька.
В Мелашки так закидалось серце, як птиця тріпається крилами в густому гіллі.
– Наша хата край села в яру, на Западинцях, – сказала вона дуже тихо й зовсім спустила її на щокі.

Воли помалу плентались дорогою. Лаврін мовчав, і Мелашка мовчала.

В лісі було тихо, як у хаті. Здавалось, ліс уже дрімав, засипав і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на заходяче над Богуславом сонце. На високому дубі, над самими головами парубка й дівчини, затріпала крилами якась птиця. Вона злякалась їх обох так, що вони аж кинулись.

– Мелашко! – промовив Лаврін тихим голосом. – Як побачив я тебе над водою, то неначе з криниці погожої води напився.

Мелашка засоромилась і дивилась в землю. Вона мовчала. Птиця на дереві затихла, і знов у лісі стало тихо, як у хаті.

– Твоя краса, твої чорні брови неначе моє здоров'я. Як глянув я на тебе, то наче набрався здоров'я, – знов почав Лаврін.

По дорозі проти їх ішла якась молодиця, спускаючись з гори, Лаврін замовк.

[...]

– Оце наші Западинці, а ондечки біліє наша хата! – сказала Мелашка, показуючи на одну маленьку хатину під самою крутою горою в кінці вузької тісної долини.

Хата була третя од кінця й стояла край вишневого садочка. Вона була мала, стара, аж похилилась набік. Коло хати стриміли хлівці та повітка. Було по всьому видно, що Балаш був чоловік убогий.

– Мелашко, я прийду до тебе на вашу вулицю. Чи прийти, чи не треба? – спитав Лаврін.

– Приходь, – сказала Мелашка, – але поспішай додому, бо тебе батько ляятиме.

– А може, ти вийдеш до млина надвечір, під ту вербу, де я стояв з волами. Однак завтра неділя. Я одпрошуся в батька або прийду і батька не питаючись.

Мелашка йшла осторонь і мовчала. Вона думала.

– Чи прийдеш, Мелашко? Бо я прийду, хоч би мене батько прив'язав.

– Прийду, – насилу почув Лаврін од неї тихе слово.

Лаврін спинив воли й водив слідком за Мелашкою очима, доки вона ввійшла в свою хату. Тоді він повернув воли назад і поїхав додому. З Бієвець до Семигор була простиша дорога, але Лаврін поїхав назад тим самим шляхом, кудю йшла Мелашка. Йому здавалось, ніби дівчина погубила за своїм слідом квітки та зорі.

Лаврін приїхав додому аж опівночі. [...]

Мелашка ввійшла в свою убогу хатину й стовпом стала.

Доки вона йшла поруч з Лавріном, доти на неї неначе південне сонце світило, а як увійшла в хату, для неї неначе сонце впало з неба, і одразу стала темна ніч. Мати загадувала їй роботу: робота, випадала з рук. Вона пішла в садок, стала під вишнями, схиливши голову, і для неї все здавалось, що вона йде зеленим гаєм поруч з Лавріном і ніяк не перейде того гаю... От вона ніби сходить з гори, входить в темну долину, а з долини знов виходить на гору й знов поруч з Лавріном спускається в яр попід дубами, а Лаврін ніби дивиться на неї ясними веселими очима та все говорить, мов соловейко щечече... Тихій та смирній дівчині йшла на душу пісня.

– Чи ти, дівко, сьогодні здуріла, чи на тебе наслано? – крикнула мати.

Мелашка була з поетичною душею, з ласкавим серцем. Часом вона в своїй розмові несамохить вкидала слова пісень.

І зелений гай, і Лаврін, і його очі – все разом щезло. Мелашка важко зітхнула і пішла в хату до роботи. [...]

Лаврін заслав сватів до Балашів, ті дали згоду. Кайдашиха їхала на розглядини на возі, як панна, ще й виставила свої нові жовті сап'янці напоказ. Сусіди сміялися з неї, називаючи Марусю «пані економшею». Вже у Западинцях віз перекинувся, і Маруся викотилась із нього.

Вражає бідність Балашів. Батьків Мелашки драгувала чваньковитість свахи, проте дівчина не звертала на це уваги, їй було важливо лише те, що вона буде поруч із коханим.

По дорозі додому Маруся заїхала до попаді, а потім довго розповідала, як її там приймали гарно.

За тиждень Мелашка та Лаврін побралися.

Тільки тиждень після весілля Кайдашиха змовчувала та скося поглядала на Мелашку, показуючи їй роботу. На другий тиждень вона вже ляляла невістку і глузувала з неї.

Одного дня ще вдосвіта Кайдашиха збудила Мелашку і загадала їй місити діжу, а сама поралась коло печі. Мелашка влізла руками в діжу і ніяк не могла вимішати тіста з самого дна: діжа була здорова, а вона сама була невеличка на зріст і не могла дістать руками до дна.

– Лавріне! Підстав своїй жінці під ноги стільчика, бач, не дістане руками й до половини діжі.

Лаврін узяв маленького стільчика і підставив Мелашці під ноги. Мелашка вилізла на стільчик і, запнувшись білою фантиною, неначе боролася з здоровою діжею, тикаючи в тісто маленькими кулачками та тонкими руками. Лаврін не зводив очей з Мелашки і милувався, як вона проворно орудувала руками, як стільчик хитався під ногами. В неї на лобі виступив піт.

– Лавріне! Втри жінці піт з лоба, а то ще в діжу покапає, – знов сказала сердито Кайдашиха.

Лаврін обер своїм рукавом гарячого Мелашчиного лоба. Мелашка, як дитина, глянула на його темними очима й осміхнулась. Свекрушин докір полетів проз її вуха й не зачепив душі.

– Лавріне! – знов гукнула Кайдашиха. – Утри лиш носа своїй жінці. Он, бач, дядьки з носа виглядають, – вже кепкувала свекруха, дивлячись на дитячі Мелашчині руки.

Мелашка осміхнулась, але якось жалібно глянула на Лавріна, вона неначе не дочула свекрушиного слова, хоч розкуштувала полин.

Лаврін мовчав і тільки глянув на матір.

В хату ввійшов Кайдаш. Він виголодався за роботою і почав гримати, що Кайдашиха опізналась з хлібом.

– Опізналась. Чому пак не опізнитись, коли понабирали в хату невісток з Западинців. Коли з Довбишами не могла увинутись, а з Балашами й поготів... Он бабляється з діжею од самого ранку, неначе дитина пічки копає.

Кайдашиха заглянула в діжу. Тісто було зовсім невимішане: на йому було видно бульбашки, неначе горіхи.

– Геть вилазь з діжі, бо сьогодні не будемо обідать! – крикнула Кайдашиха на Мелашку.

Мелашка витягла з діжі руки в тісті, скочила з стільчика й стала серед хати. В неї на лобі блищали здорові краплі поту. Кайдашиха помила по лікті руки й кинулась з злістю на діжу, як на свого ворога. Тісто в діжі аж запищало і неначе заплямкало

губами під її руками. Мелашка знала, що не вгодила свекрусі, і стояла ні в сих ні в тих серед хати та дивилась на замазані руки.

– Чого ти стоїш, ніби сьогодні привезена? Он зосталось тіста на руках на цілий хліб. Пообшкрібай ножем тісто в діжу та порайся коло печі.

Мелашка зітхала. Вона почувтила, що рідна мати і б'є, та не болять, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками.

Мелашка мила руки, але руки в тісті не швидко обмивались.

– Чого ти там бабляєшся? Мий хутчій руки, бо прийде батько вдруге до хати, то він нам поб'є спину! – вже крикнула Кайдашиха на Мелашку.

Мелашка затріпала рученятами, неначе пташка крилами. Ще й гаразд не обмила тіста на руках, обтерла їх сьак-так рушником і кинулась вимішувати лемішку. Вона сіла долі, поставила в колінах горщик, обвернутий ганчіркою, і, хапаючись, так повернула кописткою в горщику, що вона зав'язла в густій лемішці, хруснула й переломилась.

– Ой боже мій, з цим недбайлом! – крикнула Кайдашиха, глянувши на Мелашку. – Тепер, про мене, стромляй руку в лемішку та й мішай.

В Мелашки затрусилась руки. Вона вхопила ложку і почала вимішувати лемішку ложкою. – Мати твоя, мабуть, вимішувала лемішку ложкою та й тебе навчила! – крикнула з злістю Кайдашиха.

Мелашку здавило в горлі. Вона заплакала. Тільки що Кайдашиха виплескала хліб, а Мелашка посаджала, посипаючи лопату межисіткою, голодний Кайдаш знов увійшов у хату і почав ляяти жінку й невістку.

– Якого ви недовірка вдвох робите, що в вас і досі обід не готовий! – крикнув Кайдаш на всю хату. – Піди, Мелашко, до Мотрі та позич хліба на обід.

Тільки що Мелашка ступила на поріг, Кайдашиха крикнула так, наче на неї хто линув кип'ятком:

– Не йди до Мотрі позичати хліба, бо ноги рогачем поперебиваю! В неї снігу зимою не дістанеш. В Карповій противій хаті двері були одчинені. Мотря почула ці слова.

– Як тільки котра з вас ступить на мій поріг, то я вам обом поперебиваю ноги оцією кочергою! – крикнула Мотря з свого порога і показала кочергу. – Сплять до обіду та ще мене й судять: судить вже Мелашку, а мене не зачіпайте.

Мотря причинила свої двері, аж горище загуло. Мелашка побігла до сусіди позичать хліба на обід.

Мелашка позичила хліба і верталась через свій садок. Вона вгледіла в садку Лавріна.

– Зобіжає тебе, моє серце, мати, – сказав Лаврін і неначе закрасив материну лайку своїми ласкавими словами.

– Дарма, що мати лає, аби ти мене тішив своїми очима, – сказала Мелашка, глянувши Лаврінові в самі сині очі.

Йшла вона за хлібом, садок неначе зов'яв для неї й листя пожовкло, а як верталася назад, глянула милому в вічі, і для неї знов садок розвився й зазеленів, і сонце весело на йому заграло.

І знов в Кайдашевій хаті почалася колотнеча. Кайдашиха почала сваритись й стала дуже лайлива та опришкувата. Вона нападалась на Мелашку сливе кожного дня, точила її, як вода камінь. Мотря не любила Мелашки і все чогось підкопувалась під неї, мов річка під крутий берег. Мелашка жила з Кайдашихою в одній хаті, а через Кайдашиху Мотря була недобра й до Мелашки. [...]

Минув другий тиждень. Мелашка почала потроху привикати до нового місця: пекла проскури, ходила по церквах, по монастирях і вже сама добре не знала, чи вертатись чи не вертатись додому.

Тим часом Мелашка мати з Лавріном та Кайдашихою йшли до Києва, стрічали дорогою силу прочан та все розпитували, чи не бачили вони молодої молодиці, що одбилась од гурту, чи не чули чого про таку молодицю між прочанами в Києві? [...]

Всі вони троє пішли шукати тієї церкви на Подолі, що стояла під самою Андріївською горою, але таких церков було доволі. Вони ходили, розпитували в людей і зайшли на той цвинтар, де жила Мелашка.

Під стовпами коло церкви Лаврін сів з матір'ю на східцях.

Проскурниця сиділа на самому нижньому східці й продавала проскури. В той час Мелашка вибігла з пекарні й хотіла побігти до проскурниці за щось спитать. Вона виглянула в ворота й почала роздивляться на прочан. Обвела вона очима по східцях раз і нікого знайомого не побачила. Народ сновигав коло церковних дверей, як бджоли коло вулика. Коли вона зирк! – коло самої проскурниці сидить молодий чоловік, зовсім такий, як Лаврін. Він сидів до неї боком. Мелашка впізнала Лаврінову русяву кучеряву голову, рівний лоб, рівний тонкий ніс. Але чого він став такий блідий, такий смутний?

[...]

На Мелашку неначе хто линув водою з льодом. Вона одхилилась за ворота й одну хвилину не знала, чи бігти до їх, чи тікати в пекарню. Але Лаврін обернувся до неї лицем. Мелашка глянула на його ясні очі, заридала, як мала дитина, і, як стояла в одній сорочці, так протовпом і кинулась між люди просто до Лавріна.

Лаврін углядив її й тільки подивився на неї смутними докірливими очима.

Вона прибігла до його й заголосила на весь цвинтар.

Мати й свекруха вгляділи Мелашку й кинулись до неї з плачем.

Народ обступив їх навкруги.

– Ой боже мій? Нащо ти, дочко, нас мучила! – перша почала говорити Мелашчина мати. – Ти знаєш, якого ти жалю нам завдала?

– Ми думали, що тебе вже й на світі нема, – говорив Лаврін, – ми тебе оплакали як помершу. [...]

VII

У Кайдашевій хаті стала мирнота: свекруха помирилась з невісткою. Зате на дворі, між двома господарями, старим та молодим, почався нелад. Лаврін вже вважав себе за господаря. Вій був менший син у батька, і все батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові. Лаврін знав, що батькова хата, батькові воли й вози, все батьківське добро – все те його добро. Він перестав слухати батька, а батькові хотілось порядкувати в господарстві. Кайдаш постарівся і став ще частіше заглядати в корчму, запиваючи давнє панщанне горе. Всі гроші, що він заробляв у пана та в людей на возах, на плугах та боронах, старий Кайдаш пропивав у шинку.

Він не давав Лаврінові грошей до рук, і Лаврінові стало важко покорятись дражливному та лайливому батькові. [...]

Сини й невістки бачили, що батько п'яненкокий, і почали над ним глузувати. Кайдашиха вийшла з хати й почала його лаять.

В той час з поля йшла череда. Кайдашеві здалося, що на кожній свині сидить верхом по чортіві. Чорти волокли довгі хвости по землі, штовхали свиней під боки ногами й

поганяли їх макогонами та кочергами. Свині вибрикували, неначе баскі коні, а чорти гецали зверху та махали руками.

– Жінко! Чи ти бачиш, що то їде верхом на свинях? – крикнув Кайдаш до жінки.

– Схаменися, п'янице! Чи ти здурів, чи ти знавіснів! Гаращо вже горілки напився!

– Еге, здурів! Чи ти ба! Чорти їдуть верхом на свинях! А бий вас сила божа! Дух святий при нас і при хаті! А ондечки на панському бугаєві якийсь сидить пузатий, та витрішкуватий, та рогатий! Такого оканя та пузаня я й між панамі не бачив. А бодай вас хрест побив! А ондечки між вівцями скільки їх плутається.

– Та йди в хату та вечеряй! – крикнула на Кайдаша жінка. – Та протри, лишень, свої п'яні баньки!

Кайдаш увійшов у хату. На комині блимала лампа без скла й більше чадила, ніж світила. Глянув Кайдаш за стіл; на покуті сидить чумақ, з котрим він стрічався в Криму, ще як парубком чумакував з батьком. Коло того чоловіка сидить Кайдашів покійний батько і неначе розмовляє з тим чоловіком. Кайдаш придивлявся до їх, впізнав чумака й батька, сів і собі кінець стола і почав з ними балакати.

В хаті всі стривожились. Усім було не до сміху. Кайдашиха перестала вже лаяться.

– Омельку, стань та помолись богу! Що це з тобою діється?

– Еге, а хіба ти не бачиш, що батько прийшов до мене в гості та ще з херсонським чумаком, – говорив Кайдаш.

Молодиці полякались. Мелашка побігла до сусідів і покликала кілька чоловіків. Чоловіки прийшли і почали вговорювати Кайдаша, щоб він помолився богу та лягав спати. Кайдаш став перед образами і почав голосно молитися, як моляться маленькі діти. Кайдашиха хрестила ножем вікна й двері, дістала пляшечку свяченої води і дала Кайдашеві напитись. Мотря побігла за бабою Палажкою. Палажка на селі була знахуркою. Кайдашиха на той час забула за свою змажку та колотнечу з Палажкою.

Одчинились двері; з темних сіней увійшла в хату баба Палажка повагом та тихо, в білій катанці, зав'язана чорною хусткою. Вона так загоріла в жнива, що її вид чорнів, та ще проти білої свити, неначе був помазаний сажею. Маленькі чорні очі блищали, як жар.

«Чорна, як сам чорт, – подумала Кайдашиха, – ще перелякає мого чоловіка».

Баба Палажка переступила поріг і зараз почала хреститись та нашіптувати. Вона вступила в хату, неначе піп прийшов з молитвою.

– Чи ти ба! На Палажчиній голові чортячі роги! – сказав Кайдаш.

– Іду я, раба божа Палажка, до раба божого Омелька все лихо одганяти з його жил, з його жовтої кості, з його червоної крові, з семидесяти суставів. з його сивого волоса, з його голови, з його булави, з його очей, з його плечей. Зійди на ті болота, на ті очерети, де глас божий не заходить, де люди не ходять.

Кайдаш стояв серед хати й голосно мовився. Всі вийшли з хати, zostались тільки з Кайдашем Палажка та Кайдашиха. [...]

VIII

Поховали Кайдаша з великою честю. На четвертий день стали ділити спадщину. Карпо сказав, що батько мало відрізав йому городу, тож треба поділити його порівну. Вирішили не йти у волость, а зробити це самим. Розділили порівну, але раптом вийшла Мотря із хати. Їй здалось, що Лаврінова частка і довша, і ширша. Два рази вона перемірляла землю. За першим друга половина була більшою на один пояс, за другим

– на два пояси. Вона почала кричати на весь двір, всі вискочили з хат. Мотря почала вимагати, щоб міряли у її присутності. Вони переміряли, частини були рівними, але Мотря не заспокоїлась. Вона почала кричати, що на Лавріновій половині садку було на одну грушу і дві яблуні більше. Довго сварились, поки вирішили, що треба йти у волость. Там постановили, що батькове добро залишається Лаврінові і Кайдашисі, бо Карпа відділили ще за життя Кайдаша. Мотрю таке рішення дуже роздратувало.

Карпо з Лавріном та з Кайдашихою пішли в волость, а Мотря з Мелашкою zostались у дворі коло волості.

Волость присудила Лаврінові та матері батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за живоття батька. Як почувла це Мотря, то трохи не скрутилась і наробила крику під волостью.

Од того часу між Кайдашенками й їх жінками не було миру й ладу. Карпо й Мотря посердились з Лавріном та з Кайдашихою і перестали заходити до їх у хату.

– А що, Мотре, виграла? Здобрий тим, що тобі волость присудила, – дражнилась стара Кайдашиха з Мотрею.

– Дражніть уже, дражніть, як ту собаку, – говорила Мотря і трохи не плакала от злості.

Обидві сім'ї насторочились одна проти другої, як два півні, ладні кинутись один на другого. Треба було однієї іскорки, щоб схопилась пожежа. Та іскорка незабаром впала поперек усього на сміття. [...]

Саме тоді пішла залізна дорога з Києва недалечко од Семигор. Селяни почали держати коні і ставали під хуру возить на залізну дорогу сахар з ближчих сахарень, борошно з панських та єврейських млинів. Карпо й Лаврін купили й собі по коняці. А так як на одному коні далеко не заїдеш і багато не завезеш, то вони спрягались кіньми під одну хуру й ділились заробітками пополювині.

Податі були великі, плата за землю була чимала; і Карпо й Лаарін побачили, що поле не настанчить їм грошей на податі, і мусили шукати заробітків в осінній та зимній безробітний час.

Громада в волості обібрала Карпа за десяцького.

– Карпо чоловік гордий та жорстокий, з його буде добрий сіпака, може, його боятимуться хоч баби та молодиці, – говорила громада.

– А може, панове громадо, ми оберемо за десяцького Мотрю, – прикинув слівце один жартівливий чоловік. – Не можна, вона повибиває всім бабам очі, – гукнули чоловіки, сміючись.

Прийшов приказ з волості рівняти шляхи, лагодить мости та насипать на багнах греблі. Карпо загадував людям на роботу і попереду усього звелів скопать той капошний горбик на горі, вище од свого городу, на котрому його батько поламав десятків зо два возів.

– Ану, Лавріне, бери заступа та йди на роботу, – загадував Карпо братові.

– Піди вижени на роботу свою Мотрю, – промовила стара Кайдашиха.

– І Мотрю вижену. Ви думаете, що пожалію? – говорив Карпо.

Він і справді мусив вислати на роботу й свою Мотрю. Люди прокопали спуск навкосо, так як колись радив старий покійний Кайдаш, ще й горбик молодиці знесли в приполах під Карпів тин.

Минуло чимало років після панщини. Громада трохи заворушилась і почала встоювать за свою вигоду, за своє громадське право.

Тим часом громада почала діло з жидом. Один багатий жид з містечка заплатив панові добрі гроші й купив собі право поставити в селі на панській землі шинки. Він

заквітчав своїми шинками село з чотирьох боків і пустив горілку по дешевшій ціні, ніж в громадському шинку. Люди кинулись за горілкою до жидівських шинків. Громадський шинок стояв порожній, в його ніхто й не заглядав.

Волосний зібрав громаду. Кайдашенки почали кричати в громаді.

– Панове громадо! – говорив Карпо. – Нехай ніхто з села не купує горілки в жидівських шинках. Посадім коло шинків десяцьких та соцьких, нехай дрючками одганяють людей.

– Я сам сяду з дрюком і буду одганяти хоч би й свою рідню! – гукнув Лаврін. – Нехай жиди посадять дурно ціле літо над своїми барилами. Посидять та й підуть.

– Добре Кайдашенки радять! – загула громада. – Посадім людей та й не пускаймо нікого в жидівські шинки.

Громада порадилась і розійшлась.

Жид побачив, що непереливки, взяв відро горілки, одніс волосному; друге одніс писареві, зібрав до себе в шинк десять чоловіків таких, що заправляли громадою, і поставив їм ціле відро горілки.

– Чого нам змагаться, – говорив хитрий жид, – нащо вам мене кривдить. Буду я заробляти, будете й ви. Я поставлю ціну в своїх шинках таку, як у вашому, ще й зараз заплачу в волость сорок карбованців одчїпного.

– Чи вже заплатиш? – гукнули чоловіки.

– Ой-ой, чом і не заплатить для добрих людей; ви думаете, що я жид, то в мене й душі нема? Я ладен і на церкву дати. Ет, та що й говорити! От вам хрест, коли не ймете віри.

І жид перехрестився зовсім по-християнськи. – Чи ти ба! Жид хреститься! – гомоніли люди.

– Ви думаете, що я не поважаю вашої віри? Та я ладен жити з вами, як з братами, – підлещувався жид. – От вам ще відро горілки! Суру! А винеси гостям оселедців та паляниць! – гукнув жид до жидівки.

Сура зітхнула на всю кімнату, так їй було шкода оселедців, але вона винесла й поклатала перед людьми на столі.

– Їжте, люди добрі! Ви думаете, що я шкодую для вас? – говорила Сура. – Ой вей мір, ой-ой! – прикинула вона вже тихенько, виходячи з хати.

Люди пили, закусували та слухали Берка, а Берко неначе грав їм на цимбалах своїми облесливими словами.

Давні панщанники понаставляли вуха та слухали Берка. Його слова, підсолоджені горілкою та приправлені оселедцями, так і влазили в їх душі. Вони не знали, що жид вибере ті сорок карбованців і за оселедці, і за ту горілку, що вони в його дурнички п'ють, з їх-таки кишень – то недоливками, то водою, підливою в горілку, то більшою платою.[...]

Громада оддала Беркові громадський шинк, хоч Берко на церкву грошей та дав, а тільки дурих п'яних мужиків.

Громада дорого потім заплатила хитрому жидові...

Берко приймав за горілку не тільки пашню, але навіть крадене сіно й солому. Понесли люди мішками пашню в Беркову комору, а Берко тільки гладив бороду білою рукою, дивився, як п'яні мужики валялись під його шинком, та зараз-таки підняв скажену ціну на горілку в усіх шинках.

ІХ

Цілу зиму й весну Кайдашенки прожили в ладу. Кайдашиха, котру тепер на селі дражнили безокою економшею, сердилась на Мотрю, але невістки на те не вважали і жили між собою в згоді. Лаврін любив Мелашку: ніколи її не то що не бив, і пальцем не зачепив, навіть ніколи не лаявся з нею. Мотря часто гризла голову Карпові, але він не любив говорити і більше мовчав.

Настала весна. Городи Кайдашів розділяв лише слабенький тин. Мелашка посадила огірків, вони трішки вирости, а Мотрині кури з півнем перескочили тин і повибирали огірочки, а квочка вигребла яму серед озудиння. Кайдашиха побачила таку шкоду і кинула палицею в курей. Двоє курчат лягло, а півневі перебило ногу. Мотря сказала Карпу, щоб пішов до Лавріна і взяв плату за втрату. Чоловік відмовився, посварившись з дружиною. Того вечора кабанчик зсунув тин і забіг у Мотрину картоплю. Жінка це побачила і кинула в нього палицею, перебивши йому спину. Кайдашиха, щоб помститися за кабанчика, скрутила голову невістчиному півневі і зварила з нього борщ. Мотря витягла його з глечика і показала Карпові. Чоловіка розсердили такі збитки і він мусив сваритися з матір'ю.

Тим часом поганенький тинок між двома городами зовсім осунувся. Рову не було, і через тин почали скакати свині. На другий день у Карпів город ускочив Лаврінів рбийй кабан і порався в картоплі.

Мотря вгляділа кабана і наробила гвалту. Вона вхопила рогача, діти забрали кочерги і гуртом кинулись за кабаном. За дітьми побігли собаки. Мотря з дітьми загнала кабана в свій хлів та й зачинила.

Лаврін почав кричати через тин, щоб Карпо випустив кабана.

– Авжеж! Кабан твій в займанні. Викупи, то й візьмеш, – гукнула Мотря через тин, – а як не викупиш, то верни мені півмішка картоплі.

Лаврін почухав потилицю та й пішов у хату. Кайдашиха тільки губи зціпила.

Того ж таки дня Карпа й Мотрю покликав їх кум у шинок полоскати повивач після похрестин. На Карповому дворі діти одв'язали коняку і почали їздити верхом по дворі. Коняка зірнула з гнuzдечки, на radoщах хвицнула задніми ногами та й скочила через тин у Лаврінів город. Поганенький тинок звився, як полотно, під кінськими копитами і поліг на городину. Коняка пішла пастись на Лаврінові буряки.

Лаврінові діти прибігли в хату і дали знати бабі та батькові. Всі повибігали з хати, побрали дрючки та давай ганяться за конякою. Мелашка й Кайдашиха взяли її за гриву з двох боків, завели в хлів та й заперли.

Карпові діти бачили все те з двору. Вони зараз побігли в шинок і розказали, що їх коняка в займанні у баби, зачинена в хліві.

[...]

Карпо з Мотрею прибігли додому. Стара Кайдашиха вешталась коло хати без діла: вона ждала Мотрі. В неї аж губи трусилась до лайки, та не було з ким лаяться. Вона вгляділа Мотрю й затрусилась.

– А нащо ви, мамо, зайняли нашу коняку? – гукнула Мотря до Кайдашихи.

– Оце б тягла твою дурну коняку через тин. На те зайняла, щоб вона в наш город не скакала, – обізвалась Кайдашиха.

Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла а хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибі-

гали всі діти. Дві сім'ї, як дві чорні хмари, наближались одна до другої, сумно й понуро. Мотря стояла коло тину висока та здорова, така заввишки, як Карпо, з широким лобом, з загостреним лицем, з блискучими, як жар, чорними маленькими очима. Вона була в одній сорочці і в вузькій запасці. Хазяйновита, але скупа, вона втинала одержу, як тільки можна було обтяти. Вузька запаска влипла кругом її стану. В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо у вузькій сорочці з короткими та вузькими рукавами, в широких білих штанях з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей у вузьких штанцях, у сороченятах з короткими рукавами, в спідничках вище колін.

По другий бік тину стояла баба Кайдашиха, висока та суха, неначе циганська голка, в запасці, в рясній білій, як сніг, сорочці, в здоровій хустці на голові. Слепе око біліло ніби наскрізь, як вушко в голці, хоч туди нитку затягай. За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, в червоній новій хустці, з зеленими та синіми квітками, в зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін у широких рясних синіх з білими смугами штанях, у чоботях. Мелашка розцвіла і стала повніша на виду. Її очі, її тонкі брови блищали на сонці, а лице горіло рум'янцем од висків до самого підборіддя. Гаряче сонце ляло світ на двір, на людей, обливало їх од голови до ніг. Чорна здорова хустка чорніла на бабі Кайдашисі, неначе горщик, надітий на високий кілок.

Мелашка сяла, як куц каліни, посаджений серед двору. А сонячне марево заливало всіх, дрижало, переливалося між жіночими та дитячими головами, неначе якась золота вода крутилась поміж людьми, неначе якась основа з тонких золотих ниточок снувалась по двору кругом людей, кругом хат, навкруги садка. Собаки стояли коло хат і крутили хвостами, дивлячись на людей, їм здавалося, що їх от-от покличуть і нацькують ними когось.

– Нащо ви одв'язали нашого коня та заперли в свій хлів? – крикнула Мотря. – Не святі ж прийшли з неба та одв'язали його!

– Одчепись, сатано! Хто його одв'язував? То твої діти їздили по дворі та й упустили його, – крикнула Кайдашиха.

– То, мамо, баба одв'язали коня та й пустили по дворі! – брехали Мотрині діти з-за угла.

– Ні, не баба! То Василь одв'язав та їздив, доки не впустив коня, а кінь як задер задні ноги та плиг у наш город! – кричав Лаврінів хлопець.

– Он глянь, суко, на тин! Це твій кінь звалив. Заплати три карбованці та оддай нашого кабана, тоді візьмеш свого коня. – кричала баба Кайдашиха.

– Як то? За свого невірного гнилого кабана та ви взяли нашого коня! – репетувала Мотря, піднявши лице вгору.

– То ваш кінь гнилий та червивий, а не наш кабан, – кричала Мелашка з-за бабиних плечей.

– Ще й та обзивається! Мовчала б уже та не гавкала, – кричала Мотря до Мелашки.

– Принеси лишень три карбованці, а ні, піду в волость тебе позивати, – обізвалась Мелашка.

– Ще й вона піде в волость! Втри передніше віскривого носа та тоді підеш у волость, – кричала Мотря.

– Не лайся, бо я тобі в вічі плюну, – говорила баба Кайдашиха.

Молодиці підняли гвалт на все село. Їх лайка дзвеніла, як дзвони на дзвіниці, по всьому яру, доходила до діброви. Люди з кутка позбігались і дивились в ворота й через тин. Декотрі сусіди почали вмикуватися, хотіли їх мирити і вговорювали Мотрю.

- Та це ж ті каторжні Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? – кричала Мотря до людей.
- Та це ж ті іродові Довбиші! Хіба ж ви їх не знаєте? – репетувала баба Кайдашиха. – Це ж вона того вовчого заводу з чортячими хвостами.
- Та годі вам лаятись! – гукнув з-за тину один чоловік.
- Як же годі! Та це ж ті підтикани, задрипані Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? Це ж ті бієвські лобурі, що старців по ярмарках водять! – кричала Мотря. – Он зав'язалась, як на Великдень, а батько ходить по селі з торбами.
- Брешеш, брешеш, як стара собака! Та й брехати добре не вмієш! У тебе й до того розуму та хисту нема, – кричала Мелашка.
- В тебе вже розуму, як у дірявому горшку; стільки, як у твоєї свекрухи! – кричала Мотря, взявшись за два кілки і висунувшись у Лаврінів двір.
- Що я тобі винна, що ти мене потріпуєш? – крикнула Кайдашиха і кинулась до тину так швидко, що Мотря покинула кілки і оступилась од тину.
- Оддайте мені коня! – крикнув Карпо після всього, – бо як не оддасте, то я й сам візьму!
- Ба не візьмеш! Оддай перше кабана та ще й доплати, – обізвався Лаврін.
- А за віщо я буду тобі платити? Твої свині скакають у мій город, а моя коняка вскочила в твій! Оддай коня, бо піду з дрючком одпирати хлів, – гукнув Карпо.
- Ба не оддам! Про мене, йди в волость позивати, – кричав Лаврін.
- Карпо стояв блідий, як смерть. В його голові трохи шуміла горілка. Він вхопив дрючка, скочив через тин і кинувся до хліва. З хліва в дірку, вище од дверей, виглядала смирна коняка з добрими очима. Всі в дворі стояли та мовчки дивились на Карпа; всі боялись його зачіпати, бо знали, що він не спустить, як розлютується. Одна баба Кайдашиха кинулась до хліва й заступила двері.
- Карпо вхопив матір за плечі, придушив з усієї сили до хліва і крикнув як несамовитий: – Натє, їжте мене, або я вас з'їм!
- Карпо затрусив матір'ю так, що легенький хлів увесь затрусився. Баба заголосила, випручалась та навіть з двору. Карпо погнався за нею з дрючком. Але стара була прудка і так покатала з двору, як мала дівчина. Важкий Карпо в здорових чоботях ніяк не міг догнати матері.
- По спині лупи її! Виколи дрючком їй друге око! – кричала з двору Мотря.
- Лаврін з Мелашкою побіг слідком за Карпом обороняють матір.
- Кайдашиха побігла з гори і добігла до ставка. Карпо наздогнав її. Вона вже чула над головою дрючка і з переляку вскочила у ставок, не піднявши подола. Карпо добіг до води та й спинивсь.
- Не так шкода мені матері, як шкода чобіт! – гукнув він на березі.
- Гвалт! Рятуйте, хто в бога вірує! Ой, утопить мене, – кричала баба, стоячи по коліна в воді.
- Та не втопишся, бабо, бо навіть і серед ставка старій жабі по коліна, – сказав один чоловік, що напував воли.
- Карпо плюнув у воду, вернувся додому та й пішов у клуню спати. Кайдашиха вилізла з води мокра до самого пояса і заляпана по саму шию та й побігла просто до священика. Вона йшла через село й голосила та жалілась людям на сина, на Мотрю.
- Лаврін, Мелашка, їх діти і юрба людей – всі йшли слідком за бабою через село. Кайдашиха прийшла до священика і почала плакати та жаліться на Карпа і на Мотрю.
- Батюшко! Зосталась я сиротою, і нема кому за мене оступитись. Мотря вибила мені око, а Карпо трохи мене сьогодні не втопив.

Священик одіслав Кайдашиху в волость. Вона пішла в волость. Слідком за нею йшли люди й діти. У волості присудили або дати Карпові десять різок, або заплатити матері п'ять карбованців, як тільки Карпо не перепросить матері і не помириться з нею.

Карпо надвечір проспався. Його покликали в волость і, хоч він був десяцьким, хотіли його простягти і всипати десять різок.

Карпові стало сором. Він не робив панщини, і його пани не били. Він перепросив матір, і між двома Кайдашенками знов настав мир. Щоб свині не скакали через тин, вони восени перекопали батьківський город ровом, ще й дерезою обсадили,

Знов почалася згода між Кайдашенками. Малі діти знов першими почали прибігати одні до одних гуляти; за ними почали заходити один до другого брати, а після всіх пересердились їх жінки, хоч од їх перших все лихо починалось. Брати зовсім помирились, і Лаврін держав до хреста Карпову дитину.

Минула зима. Знов настало літо. Золоте літо несло за собою нелад між Кайдашенками. Той нелад знову почався за грушу.

Як громада ділила між братами двір старого Кайдаша, до Карпової половини одійшла груша. Тин пройшов на аршин поза грушею. Та груша була Лаврінова. Ще хлопцем Лаврін прищепив своїми руками щепу на старому пні. Груша погналася вгору, як верба. Батько подарував Лаврінові ту грушу на багату кутю тоді, як Лаврін чхнув за вечерею. В сім'ї всі звали ту грушу Лавріноюю. За це знали всі на кутку.

Груша росла широко й високо і довго не родила. Сам Лаврін натякав Карпові не раз і не два, що в Карпів двір одійшла його груша. Але доки груша не родила, доти й лиха не було.

На біду того літа груша вродила, та ще й дуже рясно. Груші були здорові, як кулаки, та солодкі, як мед. Таких груш не було в цілому селі. Груш уродило так рясно, що гілля аж гнулось додолу.

Лаврінові діти довідались, що та груша не дядькова. Хоч стоїть у дядьковому городі, а батькова. Стара бабуся їм докладно за все розказала й намовила їх полізти через тин та нарвать груш.

Діти тільки того й ждали. Хлопці полізли на грушу та й давай трусить, а дівчата збирали в пазухи. Коли тут з хати вискочила тітка Мотря.

– А нащо це ви рвете наші груші! – крикнула Мотря на небожів та небог.

– Еге! Це не ваші груші. Бабуся сказали, що це груша батькова, а не дядькова, – говорили діти та все збирали груші.

– Ось я вам дам груші! Зараз повикидайте мені груші з пазух, бо я нарву кропиви, та позадираю вам спіднички, та дам таких груш, що ви не потрапите, кудюю втікати.

Мотря кинулась до кропиви. Діти підняли гвалт і кинулись на тин, як котенята. На їх крик вибігла з хати Мелашка.

[...]

З хати вийшов Лаврін і почав оступатися за дітей. Він кричав до Мотрі, що то груша його, що про те знає все село, що його діти мають право рвати груші, коли схотять. Кайдашиха вискочила й собі з хати й вже лаяла Мотрю на всю пельку.

– Діть, діти, та рвіть груші сміливо! Це ваша груша, – говорила до дітей Кайдашиха.

– Нехай тільки влізуть у мій город вдруге, то я їм ломакою ноги поперебиваю! – кричала Мотря.

А груші висіли, як горнята, та жовті, як віск! Лаврінові діти дали б їм гарту, хоч би вони зовсім були чужі, а тут бабуся й мамуся кажуть, що можна й треба рвать.

Діти знов полізли крадькома на грушу. Мотря вискочила з дубцем і побила дітям спину;

На Лавріновому дворі піднявся гвалт. Через тин лаялись вже не жінки, а чоловіки. Лаврін доказував, що то груша його, бо він її прищепив, бо йому подарував батько, а Карпо доказував, що груша його, бо росте в його городі.

– Коли вже на те пішло, то я маю право на половину груш, бо груша моя. Про мене, йди позивай мене в волость, – говорив Лаврін.

– Ба не дам і половини, бо груша росте на моїй землі. Мало чого там батько не говорив колись, – говорив Карпо.

А діти все лазили в дядьків огород, а Мотря все частувала їх різкою. Брати мусили йти в волость. У волості присудили, щоб Карпо давав щороку половину груш Лаврінові або щоб одгородив до Лаврінового двору грушу з землею на два аршини та й продав Лаврінові ту землю навіки.

– Авжеж! Так оце продам два аршини землі! – кричав Карпо. – Я й Лаврінових грошей не хочу і землі не дам. Про мене, нехай приймає собі грушу на свій двір, – говорив Карпо.

– Але ж, чоловіче, груші не можна прийняти, – говорив у волості голова, – а рубати доброго дерева гріх. Давай щороку половину груш Лаврінові, та й ідіть собі з богом.

Лаврін і Карпо вийшли з волості і нібито помирилися. Карпо пристав на те, щоб давати половину груш Лаврінові.

Прийшли вони додому. Карпова жінка заспівала іншої.

– За що їм давати половину? Чи то можна? Це вони схотять, щоб ми давали їм половину картоплі та буряків. Це все свекруха наговорює в волості.

Мотря знов ганяла Лаврінових дітей з свого города ломакою, доки груші зовсім не обірвали то Мотрині, то Лаврінові діти.

Минула зима, знов настало літо. Капосна груша, неначе на злість, ще більше розрослась і вишир і вгору, знов уродила і стояла рясна, як облита. Груш уродило мішків зо три, коли не більше. Груші були здорові і дорого коштували на ярмарку. Тут уже пахло карбованцями, а це для селян, було не жарти. [...]

Діло з грушею скінчилось несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирилися. В обох садибах настала мирнота й тиша.

1878 року

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. У чому полягає особливість композиції повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»?
2. Які спільні та відмінні риси у характеристиці образів Карпа і Лавріна?
3. Чи можна назвати залицяння Карпа до Мотрі ліричними?
4. Чому для образів Лавріна та Мелашки І. Нечуй-Левицький використовує переважно доброзичливий гумор і в яких епізодах?
5. Як ви розумієте поняття «комічне»? Які епізоди повісті, на вашу думку, найкомічніші? Що переважає у зображенні побуту Кайдашів – гумор чи сатира? Чим це пояснюється?
6. Які важливі морально-етичні проблеми порушує автор повісті «Кайдашева сім'я»?

ПАНАС МИРНИЙ
 (Панас Якович Рудченко)
 13 травня 1849 – 28 січня 1920

...Я язик свій вирву, коли він, стільки літ даремно лежачи за зубами, не заговорить так, щоб і каміння завило.

Панас Мирний

Панас Мирний залишив нам художній синтез своєї доби, галерею повнокровних образів, народних характерів, що мають велику силу соціального узагальнення. З пильністю досвідченого психолога він досліджує вчинки своїх героїв, приховані причини їхньої поведінки, дає художній генезис цілих соціальних прошарків у їх розвитку, зв'язках і суперечностях. Ніде, однак, в соціальних скупченнях письменник не випускає з поля зору окрему особистість, її індивідуальну неповторність.

Олесь Гончар

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?
 Роман

(Скорочено)

ЧАСТИНА ПЕРША

І. ПОЛЬОВА ЦАРІВНА

Надворі весна вповні. Куди не глянь – скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле – що безкрає море – скільки зглянеш – розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо – ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре – погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, летиться на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихав з теплого краю, перебігав з нивки на нивку, живить, освіжав кожну билінку... І ведуть вони між собою тиху-таємну. розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, – тремтить, переливається, застигав в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, – і все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину – аби неділя або яке свято – хлібороби виходять на поле хліба обдивлятися!

Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу, – тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану, – йшов молодий чоловік. «Не багатого роду!» – казала проста свита, накинута наопашки, – «та чепурної вдачі», – одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехилияючись набакир, натякала про парубоцьку вдачу...

Йшов справді парубок. На перший погляд – йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам; на мов стесаній борідці де-где поп'ялось тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі – теж гострі; лице довгообразе – козаче; ні високого, ні низького зросту, – тільки плечі широкі, та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в цього неабияке – дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою...

[...] Спустившись в долину, повернув з курного шляху на обніжок – і пішов поміж зеленими житами. Ось підійшов до однієї ниви, нахилився, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву, – і лице засвітилось одрадою. «От де моя праця, – немов казали його очі, – не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!» Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою, – і промовив вголос: «Бач... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: моє таке густе та гонке, а в його – ледве од землі одлізло, – низеньке, жовте, засмоктане...»

Не вспів доказати останнього слова, – чує: недалеко, з-за жита, хтось співає... Він притаїв дух; насторожив уші, слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: то розлягався в високім просторі; то слався по землі, по зелених житах; то замирав од далеки на полях розлогих; то вливався в душу якимсь несвідомим щастям...

Парубок стояв, як зачарований. Йому здалося – він зроду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очах засвітилась одрада; лице прояснилося, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалось немов хто доторкнувся до його... «Хто б це?» – подумав він, – та й пішов на голос.

Не встиг ступить десяти ступнів, як пісня стихла, – тільки одна луна її бриніла ще над головою у його. Ще ступінь, ще... зашелестіло жито, заколихалося, немов у йому щось борсалося, билось... Ще хвилинка – і з жита заманячила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепелка, знялась – і помчалась впововж ниви. Низенька, чорнява, завітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротких дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом, – вона здавалася русалкою...

Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв, як укопаний, розтягнувши й без того довгообразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озираючись, глянула на його веселими очима, усміхнулася свіжим, молодим личком. Тут її краще розглядив парубок. Чорне кучеряве волосся, завітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чоли; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного хмелю спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні, – здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама – невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду,

вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка, з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шії дорогі коралі, хрести, золоті дукати – усе гарно пристало до хорошої дівочької вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намальована, – наче манила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

– Чого ти тут ходиш? – обізвалась вона перша.

– А ти чого хліб толочиш? – не зовсім ласкаво одказав він.

– Хіба се твій хліб?

– Не чий же... А що?..

– Цур тобі, як мене злякав!.. – та й замовкла. Парубок і собі мовчав.

– А ти хто така? – трохи згодом питає він, ковтаючи слова. – Де ти взялася? звідкіля сюди прийшла?..

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос; очі в неї заіскрили, заграли...

– Навіщо тобі? – прядучи ними, вона питає в його.

– А чого ж ти прийшла сюди, на чуже поле? – каже він. – Хто ти така? чого тобі тут треба?.. – Чутно – аж дух спира йому в грудях од кожного слова.

– Не ск-а-ж-у! – одмовила вона наростяг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухлі білі руки попід ліктями. – А прийшла сюди, бо недалечке живу... А ти хто?

– Сюди йди! – каже він, усміхаючись і разом запрошуючи очима. – Посідаємо тут... побалакаємо... я тобі й розкажу – хто я...

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі – вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім – повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озирнулася; осміхнулася; махнула правою рукою: «сюди, мов!» – та наче мана яка, спустилася вниз – і скрилася за горою.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться вслід їй ще дивнішими очима – мовби переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався її голос свіжий, тонкий, її сміх молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому усміхалося її личко, біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою корсеткою, з червоною спідницею, привиджувалася йому, як жива!.. «Що це? – думав він. – Чи справді, чи вважається?.. І відкіля б це?.. чи не москалівна?.. Так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм... мов, бачся, на хуторах нікого такого й немає... Хіба Хоменкова? – так же не близький світ од Хоменкового хутора сюди теліпатися... А видно – хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого підхожого... Оже й не попівна: попівну я знаю – попівна не така, та й не піде за п'ять верстов од села... Чия б же це?..»

Не розв'язавшись з такою думкою, він вийшов на згірок – подивитись, куди пішла дівчина. Було вже пізно. Дівчини не видно, – тільки зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські, сади, як розкішні квітники, а між зеленою листвою вишняку, груш, слив та яблунь білили. чепурні хаточки. Парубок постояв на згірку, помилувався красою околиці, задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяїнів їх, перебрав у пам'яті їх дочок, – та, теряючись в догадках, і повернув назад – додому.[...]

II. ДВУЖОН

Років за двадцять до скасування кріпацтва в село Піски прийшов невідомий чоловік середніх літ, назвався небожем місцевого жителя й став називатися козаком Оста-

пом Макаровичем Хрущем. Згодом купив хатину на краю села, одружився з бідною дівчиною Мотрею. Жили тихо, мирно, багато працювали. Та набридло таке життя Остапові, він покинув сім'ю й пішов на заробітки. Скоро з Дону прийшла звістка, що Хрущ насправді – Вареник, має дружину й трьох дітей...

Остапа віддали в москалі, а Мотря народила від нього сина Ничипора (Чіпку).

ІІІ. ДИТЯЧІ ЛІТА

Не судилося Мотрі щастя. Не зазнала вона його змалку, не бачила дівкою, жінкою, не сподівалася замужньою вдовою...

Не тільки її, а й її матір стару стали цуратися люди. Саме те місце, де вони жили, зробилося якимсь страшним, – стали його оббігати... Казали, що до Мотрі кожної ночі змії у димар літає: якийсь захожий чоловік застав його в хаті та насилу з душею вирвався... Непевне місце! Бувало вночі ніхто не пройде повз їх хату, не перехрестившись; а дітям – то й удень забороняли туди бігати...

Місцина справді стала пустирем одгонити. Лежить за селом, на самому белебні, неогороджена, необкопана – так рівець невеличкий прокопаний та й годі... Іде скотина – нема перепону – через грядки так і чеше; собаки так і гніздяться! – кубла повибивали... Пустир пустирем! Хата хоч стара була, та як полагодив був Остап, поки ще не женився, то вона, мов, і бадьорилася; а як піднялась лиха година, що замчала не тільки лад у хаті, а й самого Остапа, – то й хата осунулась... Стріха місцями повигнивала, покрівля де-где провалилася, вікна побиті: замість шибок – ганчірки світять; ще до того дощ та хуртовина оббила, обшмарувала... Пусткою аж воняє! І всередині не краще. Стіни чорні, аж цвіллю взялися од води, що дощі поналивали крізь лиху оселю; черевата піч потріскалась, – диміла, куріла; замість лав якісь кривоногі ослінички – і сісти на них страшно; стіл – ходором ходить; піл – на п'ядь дошка од дошки: Мотря під холод дві дошки спалила, бо не було чим у хаті прокурити... Бідота несказанна, злидні невилазні! [...]

Ай дитина ж то вийшла – на славу! Повновиде, чорняве, головате, розумне... Тільки якесь невеселе, вовчкувате, тихе. Другі діти жваві, – як дзига крутиться, на місці не всидить... Скажеш йому: дай те! дай друге! – як стріла пуститься... Чіпка, як його звали, – не такий, ні! Оце, було, Мотря чи Оришка скаже: «Подай, Чіпко, води!» або – ножа, або – веретено... – то він і почне: «А де ж воно лежить, чи стоїть?» Отак розпитає, повагом устане, повагом піде, підніме й повагом подасть... Мотря за це не любила Чіпки. – «Десь Чіпка у нас буде дуже велике ледащо! – жаліється Оришці: – йому як що робити, то треба за тиждень загадувати, щоб роздумався...» А іноді було й буханця уліпить Чіпці в спину, щоб довго «не роздумував»... Тоді Чіпка руки опустить, реве на всю хату... Є, значить, робота бабі! Оришка справді душі не чула в Чіпці: так його любила й жалувала! І цяцьок йому надає, й іграшок яких там – полив'яного півника, свистілочку, а істи – сама не доїсть – йому зоставляє...

Як підріс Чіпка – став бігати, то вибіжить було з двору на вигін, та прямо до дівчорі так і чеше. Так же. й дівчора його не приймає. Зараз почнуть з його глузувати, щипати, а іноді поб'ють та й проженуть... Недурно пани своїм родом величаються. На селі теж розпитують – хто якого роду... Тільки те неоднаково, що в городі питають: чим той рід уславився – чи давністю, чи боями, чи послугами. А село знає одну славу – честь. Тим на селі й питають: чи «чесного» роду? А тоді вже й братаються... Чіпка був «виродок»... Як же Чіпку прийняти дітям до іграшки?! Хіба, щоб поглумитися...

[...]

Іде Чіпка додому, – іде та й плаче.

– Чого ти. Чіпко, плачеш? – стріва Оришка. Чіпка жаліється, плаче... Бере його Оришка за руку, поведе в хату, почне умовляти.

– Не ходи туди, сину! Не ходи, моя дитино! Бач, які то лихі діти: б'ють тебе, малого, зобижають... Не ходи!..

Утишитись трохи Чіпка, сяде на колінах у баби, або приляже головою. Щоб забавити дитину, почне йому баба казочку про рябеньку курочку або про горобця – доброго молодця... Чіпка слухає – й дума: «І чого отой дід з бабою плаче? чого тая курочка кудкудаче?.. І чому тій билині зразу не поколихати горобця – доброго молодця?!»

Дуже любив Чіпка казки слухати. В казках його зроду розумна голова знаходила немалу роботу. Казка була йому не вигадкою, а билицею. Не раз хлоп'я рівняло казку до життя, а життя до казки – і само собі міркувало, дивувалося... В казці звірі та птиці те саме й так само говорять, як і люди... А так – птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... «А добре б – дознатись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля додому? яку пісню співає пташка в лузі?.. І чого – одні пташки так гарно щебечуть, а от горобці – тільки цвірінькають?! І про що то розмовляв травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками!..»

– Чи воли, бабусю, говорять?.. – питає Чіпка в Оришки.

– Бог їх зна, сину... Кажуть би то, що говорять.

– А птиці?

– І птиці говорять...

– Як же вони говорять? Про що вони говорять?.. – допитується.

І розкаже баба, як уміє, про все те Чіпці. «Скот, мов, ніколи не реве без нужди... як вертається додому та реве – то він радіє, що скоро дома буде, та спочине... А може, голодний, то поїсть, підживиться... А птиці щебечуть так, як сам господь дав: одній сказав гарно щебетати, а другій – ні. От соловейко – як гарно співає? Він був колись людиною, та став пташкою...» Та й зачне розказувати, як одна мати та прокляла своїх діток, – сина й дочку, – що вбили її мужа-ужа... Синочок каже: «Не вбивай, сестро!» А сестра не послухала – вбила. За те мати й прокляла їх. Синові ж каже: «Лети ти, сину, сірим соловейком та щебечи людям і пізно й раненько: щоб тебе люди слухали – й не наслухались! – А ти, – каже, – дочко, стань жалкою кропивою: щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали!» – От син полетів соловейком, а дочка стала кропивою... То-то: як соловейко щебече, то увесь мир його слуха – так гарно! А кропиву завжди виривають, як погане зілля, – щоб і городини не глушило, й людей не жалило!

Такі казочки бабусині, при самотньому житті, одсторонь од товариства, пластом жилилися на дитячий розум, гонили в голові думку за думкою, гадку за гадкою... Глибоко западали вони в його гаряче серце, а в душі підіймали хвилю горою – з самого споду до верху... Як рій той, гули в дитячій голівоньці; як завірюха, крутились, вихорились... Од билинки перелітали до птиці; од нтиці до скотини; од скотини до чоловіка – поки не засягали всього світа! І здавався він йому увесь живим, балакучим. І скот, і травиця, і навіть каміння – все те мало свій говір, свою мову, – тільки вимовляло якось інакше... А колись усе те було – люди, і все балакало однією мовою... А тепер – ніяк і довідатись, що то за розмова!! А через віщо?.. Через людей... Все то винні люди! То вони так нарobili. Вони і в травиці, і в пташки, і в худоби – одібрали людську мову!

Вони людей – своїх рідних – повернули в усе те... І за людей жалкував Чіпка на людей. Здавалися вони йому лихими, недобрими... І прокидалася невеличка злість

у його невеличкому серці, росла виростала – і сторонився він людей далі та далі... Та й люди його не жалували.

– Бабусю! – питає раз Оришки.– Чи в мене батько був?

– Був, сину.

– Де ж він тепер?

– У москалі пішов.

– Бач, а хлопці казали, що в мене батька не було... байстрик! – кажуть.

– То – дурні хлопці!

– А хіба що?.. Що то воно – недобре що?

– Старий, сину, будеш, як усе знатимеш. Не думай про се: то погане слово! Викинь його з голови... То тільки злі діти так кажуть...

– Я не буду злий, бабусю!..– одказує Чіпка,– та й задумується.

Трохи перегодя знову питає:

– А чого ж мій батько пішов у москалі? Навіщо він покинув матір?

– Люди оддали.

– За віщо ж вони оддали його?

– Так треба було... Виростеш, сину, тоді все сам збагнеш, а тепер ще не годиться тобі розказувати.

– Чому, бабусю?

– Так. Малий ще ти дуже...

Така розмова велась у них не вряди-годи. Чіпку все зачіпало, все торкало. Він про все баби розпитував. Баба розказувала, їй любо було одкривати світ його очам,– утішно думати: з якою натоптаною головою виросте її онуча.

Щедрою рукою перекладала баба з своєї старої в молоду Чіпчину голову усе, що захавала її шестидесятилітня пам'ять. А Чіпка не брав – гарбав усе те!

[...]

IV. ЖИВ-ЖИВ!

Виростав Чіпка у голоді та злиднях. І проростало лихо в його серці – і виростало до гарячої відплати, котра не знає ні впину, ні заборони. Чіпці виповнилося дванадцять років. Мати відправляє його у найми. Спочатку до Бородая: той побив Чіпку за непослух, а той мало не спалив хазяїна. Пішов до діда Уласа.

Дід Улас – сам панський, ходив у пана Польського за скотом. Оже як став старий, немощний, та ще захорював до того,– так його й витурили з двору, щоб не переводив даремно панського хліба... Ледве виліз Улас за ворота, та й загадався... «Куди його?!» До роду– близького нікого, а далекий – у панській роботі... Прийшлося Уласові – хоч під греблю! Та вже громада зжалилась: вибудувала йому землянку в царині та й наставила чабаном.

До його ото став Чіпка підпасичем. І – диво! згодився відразу... Робота прийшлася йому по душі.

[...]

Ось приходить і другий підпасач – Грицько, Чупрунів син, хлопчик однакових з Чіпкою літ, та не кращих, видно, й достатків... На йому сорочка чорна-чорна, полотна не знать, да ще й порвана; штаненята – саме гноття висить на очкурі – позасукувані аж за коліна.

Грицько – козачий син, сирота. Після смерті батька та матері (вони під холеру померли обоє одного-таки й року) громада оддала сироту далекій родичці – вдові Вовчисі; а як піднявся хлопець на ноги, то дід узав його до себе в поміч коло отари.

Сіда й Грицько коло Чіпки, розв'язує свою торбу, виймає з неї сухарі – чорні, як земля, і снідають обидва разом, коли-не-коли перекидаючись словом... От рипнули двері – показався дід на порозі.

– Уже ви, хлопці, тута?

– Тута.

– А що ж це, овець так мало?

– Згонять.

– А ви снідаєте?

– Снідаємо.

– Ну, снідайте ж, поки овець позгонять. А я тимчасом. уміюся та зберуся, та й рушимо!

Іде дід у присінки; набира води кухоль – умивається...

Тим часом – світ, як день, тільки сонце щось забарилося... Закрасивши увесь східень палкорожевим цвітом, воно ще не рушало з-за гори, ще не блиснуло ні одним променем над землею... А земля вже налагодилась його стріти: зелені трави порозправляли свої дрібненькі листочки, повмивалися свіжою ранньою росою. Як дівчина, дожидаючи свого милого, умивається й прибирається, тремтить, мов у лихоманці, й палає, наче в огні, – замирає, довго ждучи, й оживає, не терплячи, – так земля дожидає ясного сонця... і міниться, не дождавшись. Повіне тихий вітрець, – потемніє й насупиться її – зелений убір; затихне вітрець – убір заясніє, усміхається...

Уже й овець позгонили, і дід зібрався. Вийшов з землянки. На голові солом'яний бриль; на плечі, на герлизі, висить торба з хлібом та свита – на случай негоди; у руці – малахай.

– А що, хлопці, будемо рушати! – каже дід. Хлопці підводяться, ховають у торби своє чорно-хлібне снідання й біжать згонити овець, що розтеклися по всій царині, натщесерце смакуючи росяною травою... От уже й овець позгонили до гурту.

– А-г-у-у... тю-у-у! – гукнув дід. – Тереш-тереш-тереш!

Свиснув малахай у руці... Одчиняє Чіпка або Грицько ворота в царині – і тихо-помалу, посхилявши униз голови, потягли вівці шляхом у поле... Хлопці по боках, дід ззаду, а Лиско, піднявши свій хвіст і голову вгору, гордо виступає за дідом, мов вірний джура за отаманом.

Отара суне помалу, викрикує – то «бе-е!», то «ме-е!» – кахикає, як зимою старі баби на печах, коли почнуть прядиво м'яти... А курява, як хмара, слідком за вівцями...

– Агу-тю-у-у! – гукнув дід, ляснувши малахаєм.

– А куди, руда? – кричить Грицько на овечку, що одрізнулась од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжку. Вівця не слухає Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку вхопити свіжої травиці та хоч капельку проквасити душу од тієї страшної пилюги, що до сам, их печінок добиралася, давила-душила.

Грицько бачить, що за рудою й другі повертають з шляху, – пустився підтюпцем, раз по раз вигукуючи «тереш! тереш!» та виляскуючи малахаєм. Блудяги нехотя повернули до гурту.

Сонечко почало з-за гори впливати – грало, всміхалося... Як легенькі блискавочки, забігали по землі його пароси – і кришталем заіскрила роса по зеленій траві... За сонцем усе живло прокинулось. Там коники кричали та сюрчали, як не порозриваються;

там перепели хававкали, та як у забій били; тут вівці бекають, мекають, кахикають... Легенький вітрець подихає – і скрізь розносить тепло раннього літнього ранку... Хороше так, весело!

Чіпка йде з боку отари, похнюпивши голову... Об чім він думає? Що гадає? – Нічого він не думає, не гадає... Він прислухається, що діється у його в серці, в душі... Хоче збагнути – й забуває... все забуває... Йому так гарно, весело; йому так вільно, просто... Чвала собі помалу. Торбина на плечі, малахай у руці... Байдуже йому!.. Посилав вперед ногу за ногою – не думає: де він, і що він, і як він... Легко трепече його серце; дивні якісь радощі – не то сон, не то дрімота – сповивають його душу...

Догнали отару до становища. Дід свиснув малахаєм – вівці розскочились, розсипались по зеленому полю...

– Отепер, хлопці, спочинемо!

І сідають наші вівчарі втрьох під деревом. Дід виймає шматок хліба та дрібок солі, починає й собі снідати...

Грицько, чи присів, чи ні – вже, дивись – опинився гін за двоє, скочив верхи на барана, трендикає та висвистує...

Чіпка лежить на спині, дивиться в блакитне небо. Небо сине, чисте – ні хмарочки, ні плямочки – глибоке, просторе та широке. Не продивитися його глибини, не досягнути оком до краю! Погляд тоне в тій синій безодні, як у сивому тумані... тільки думка росте та ширша...

«Що там? – дума Чіпка. – Там, мабуть, гарно так... Ач, як синіє!.. як сонечко сяє!..»

– Діду!

– А що, сину?

– Що там?

– Де?

– У небі?

– Бог...

Задумається Чіпка... Дивиться в небо, – йому так гарно дивитись у його...

– Чи воно, діду, є там люди?

– Де?

– На небі...

– Нема, сину! Там бог святий, янголи його та душі праведні...

– А хіба хто там був?

– Так кажуть. Батюшка так і в церкві читає.

– А гарно, мабуть, там... Бачте: яке сине, гарне!.. Дід, поснідавши, молився богу.

– Гарно, сину! – прошептавши молитву, одказав Чіпці, – Гарно!.. Не те, що тут, на землі... Там усе добре, святе... А тут – усе грішне та зле...

Замовк дід. Трохи згодом прокашлявся та й знову почав:

– То ще тільки один бог милосердний держить нас на світі, а то б нас давно треба виполоти, як твар нечестиву. Дивись: вівця!.. Що вона кому заподіє?.. Нікому нічого!.. Ходить собі, щипле травицю зелену... вівця, та й годі!.. А ми й її ріжемо, ми їмо її, як вовки голодні... І чого ми тільки не їмо?.. А воно то все – гріх! Усе нам оддячиться на тім світі, все... Грішні ми, прокляті душі! Ми не тільки над скотиною знущаємося, – ми й свого брата часом черкнемо... Бач! У брата – он те й друге, а в мене ні сього, ні того... Заріжу, мовляв, брата, – добро його поживу! І ріже чоловік чоловіка... Ріже – забув і думати, що йому на тім світі буде?! Лихий його путає, – він і ріже... Ох, грішні ми, прокляті душі!

Чіпка слухає – і проходить по його душі страх, холод... і шепче він стиха за дідом: «Грішні ми, прокляті душі!.. І мати моя грішна, – думає він, – бо вона мене била малого, вона мене серед зими на шлях викидала, щоб не просив хліба... А баба не грішна: вона мене ніколи не била; вона мені усього давала, жалувала мене, вговорювала, от як дід... І дід, мабуть, не грішний... А Грицько? Грицько – грішний: он як він верхи на барані пре!..»

– Грицьку! Грицьку! – скочивши на ноги, крикнув Чіпка: – не їдь на барані – гріх!

А Грицько гика та тпрука на все поле...

– А він на барані їздить? – питав дід. – Бач! Я й не туди, чого він так вигукує... Ось я тобі, я тобі!! – свариться на Грицька дід здалека герлигою.

Грицько скочив з барана, побіг до верб, що росли над шляхом. А дід, понюхавши табаки, розіслав свиту, розвернувся проти сонця та грів старе тіло. І Чіпка біля його примостився.

Незабаром Грицько вернувся з повною пазухою горобенят.

– А я, діду, ось скільки горобенят надрав! – хвалиться.

– Навіщо ж ти їх надрав? – питає дід, не підводячи голови.

– А щоб оця погань не плодилася!

– Хіба вона кому зробила що?.. А гріх! – промовив Чіпка, придавивши на останньому слові.

– А хто, як жиди Христа мучили, кричав: жив-жив? – одказав Грицько, та й вислав з пазухи голоцюцьків з жовтими заїдами.

Чіпка подивився на діда, що лежав собі та дрімав, не слухаючи їх розмови. Горобенята почали розлазитись. Грицько ухопив герлигу.

– А куди?.. куди!.. – закричав. Та – геп! герлигою по горобенятах... Так кишечки й повискакували...

– Оце вам жив-жив!.. жив-жив! – гукав Грицько, та раз по раз герлигою, герлигою...

Чіпка дивиться то на горобенят, то на діда: чи не скаже чого дід? Дід лежав собі мовчки. «Значить, правда, що вони кричали: «жив-жив!» – подумав Чіпка, та як схопиться... Очі горять, сам труситься...

– Стривай, Грицьку! стривай! не бий... Давай краще їм голови поскручуємо!..

Як схопить горобеня, як крутне за головку... Не вспів оком моргнути, – в одній руці zostався тулубець, а в другій – головка.

– А що – жив! а що – жив!! – кричить Чіпка...

– А що – жив! – а що – жив!.. – вторує за ним Грицько...

Незабаром горобенят не стало: валялися тільки одні головки та тулубці...

– От тепер можна й герлигою, – каже Чіпка, взявши герлигу в руки. Грицько й собі за ним. Та зложили горобенят у купу й почали періщити, як снопи молотили... Не zostалось горобенят і сліду: валялося тільки одно м'ясо та кишечки, перебиті, перемішані з землею.

– Ходім ще драти, – каже Грицько: – там ще є.

– Ходім, – згоджується Чіпка.

Та й побігли до верб, один одного випереджаючи.

[..]

V. ТАЙНА-НЕВТАЙНА

Добре Чіпці у діда підпасачем. Робота неважка, саме припала йому до вподоби – по його лігах і по його душі. Та не те, щоб і без користі. Дід брав за літо по п'ятаку од вівці. Шага давав на Чіпку та Грицька, та ще хліба мішків з п'ять, та ягнят двоє або троє на рік. Чого ще? На харч він собі заробляв, гроші йшли на одяжу, ягнята – на прибуток.

– Слава тобі, господи, що ти зглянувся на наше безталання! – дякує Мотря богіві. – А я вже не думала, щоб з його вийшли люди...

– Став розуму доходити, – одказує Оришка, – сам побачив, що треба робити... І мені, старій, довелося його хліба з'їсти... спасибі богу! [...]

Аж помолодшала Мотря, весела стала.

Чи все ж то такі щасливі та ясні дні колихали Чіпку? Чи все ж то одні удачі та радощі складали його молоду силу, котра так і пробивалася з-під його гострого погляду, смілого поступу?..

Ой, ні! Життя, – що стерняста нива: не пройдеши, ноги не вколовши.

Першою такою колючкою в Чіпчинім житті була смерть бабина. Йому тоді тільки що сповнилось п'ятнадцять літ. Баба вже була стара-стара, як молоко біла, як сухар суха. Уже й літом з хати не вилазила, хіба у палючий день вийде було з хати, сяде на призьбі, складе свої сухі сині руки на колінах та й гріється проти сонця. А восени все жаліється та жаліється Мотрі:

– Оже, дочко, щось мені погано... Так погано, так погано! Чую, наче в мене всередині щось застигає; руками й ногами зовсім не володію, не знаю, чи й є вони в мене... Мабуть, це вже м о я за мною приходять...

Так казала Оришка звечора, а до світа – й богу душу оддала.

Лежить баба на столі в хаті. Хрест в руках, свічка в головах... Та ж баба – тільки очі заплющила, рот зціпила... Прийшов піп, дяк, зійшлися люди, взяли бабу, однесли на кладовище, опустили в яму, загребли... Мотря плаче. Чіпка не плаче... Йому тільки чогось страшно, жалко... – «Нема баби...» – думає він. – Умерла баба... не буде більше баби... Смерть узяла бабусю... люта смерть... А що ж то за смерть? Хто знає?..»

Темна мара встала в Чіпчиній думці, як страшидло яке, холодне, непривітне... Говори, дивись, – а тут... зуби зціпило, язик одібрало, очі заклепило... Кидають у землю, – темнота непривітна, німота непробудна, нерозгаданий холод та морок! Ось і черв'як плазує – холодний та слизький, аж напинається, аж звивається, поспішаючи до тіла...

«Ух!.. гидко... страшно!...» Чіпка здригнув. «І від кого се? – запитувала його злякана думка. – Кажуть, від бога?.. Смерть від бога?.. темна німота... червивее від бога?! Господи боже! невже це треба?.. І для лихого його багато, а то ж для доброго?.. А баба така добра була, до всіх добра... І так каратися?.. Чи для всіх воно однаково?.. Де ж тоді правда?.. Ой, ні, ні! тут щось та не так, – тут щось друге, інше...»

Задумався, загадався Чіпка... Зробився аж страшний, помарнів, похнюпився, дивиться якось чудно... Зведе оце на тебе очі – і нічого не бачить; клич його – не чує... аж занепав. Уночі схопитися, – одягається, озувається...

– Чіпко! куди ти? – пита здивована мати.

– Га-а?

– Куди ти?

– Баба кличе... піду до баби..

– Та господь з тобою! Баби немає – умерла...

– А що ж ото?.. слухайте!.. – Та й наставить ухо, – слухає... – О-о-о-о! «Чіпко!.. Чіпко!..» Чуєте?.. – Зараз, зараз, бабусю... я зараз!..

Хапається, чоботи набуває, рядном напинається...

– Господь з тобою! куди ти? – хрестить і перейма його Мотря.

Почне його умовляти; роздягає його, роззуває... То він трохи й утишиться, сяде на лаві.

– Ляж, сину.

Чіпка поворухнеться, посунеться, трохи – сидить... Трохи згодом затіпалась його постать, схилилася голова на груди, почувлися важкі заводи плачу...

– Чого ти, сину, плачеш?

Мовчить Чіпка, плаче.

Напала його пропасниця. На велику силу одходила його Мотря. Оже хоч він одужав, а з літами убирався в силу, – та вже ніколи не теряв свого сумного погляду, понурого виду. Бабина смерть загадала йому загадку – котру він ніяк не міг розгадати... Він все хмурнішав та хмурнішав...

Не вспіло одно гаразд забутися – друга приключка приключилася, котра обізвалася на всім останнім житті Чіпчинім.

Чіпці минуло сімнадцять літ.

А Того самого року віковічні кріпацькі кайдани розбилися... Стояла рання весняна пора надворі. Рано-рано схопилося сонце, виграючи та висвічуючи червоним світлом...

– Е-е, щось дуже рано прокинулось сонце, – каже дід Улас, дивлячись на небо, – коли б ще дощу не було!..

Коли так: не встигли вони отари й за верству од села одігнати, як почали хмари з усіх боків стягатися та й заслали, замазали небо... Незабаром воно й розплакалось... Зарядив дощ – дрібний-дрібний та густий, мов крізь сито... Спершу вівці наче зраділи – розкотилися по толоці, щипаючи попаски низеньку, приземну травичку; а далі – як став дощ допікати – збилися дй-купи, посхиляли голови між ноги, та так цілий день і простояли. Гнати додому ніяк не можна: що з ними дома робити? А дощ – одно пере, одно пере... Не зосталося на наших вівчарях ні рубця сухого, а він і не думає переставати.

Посідали вони всі три під вербою. Сидять – пережидують дощ. Лиско й собі звився коло них бубликом. Сумні усі.

– Так оце, діду, й вам воля прийшла? – питає Чіпка діда, щоб хоч словом розважитись.

– Кому воля, а кому неволя! – сумно одмовля дід.

– Як саме?

– Так... Багато казати, а трохи слухати!.. Ще ми мало робили, ще з нас мало сліз та крові точили... хай ще два роки поточать!.. Ох, боже, боже! коли твій суд правий настане?..

– Та вам же все рівно, діду: ви давно вже вільні, – примовивсь Грицько.

– Вільні?.. Були вільні, поки волі не було... Ох!.. Робив, доки силу витратив та зуба в роті не стало-Тоді й з двору – геть на виступці! Не переводь даремно панського хліба!.. Спасибі, люди добрі зглянулись, а то б прийшлося тинятися, пропадати, як собаці під тином, – Христа ради руку простягати... А от тепер знову завадило: плати десять карбованців на рік!.. За віщо?.. з чого?.. Ти, кажуть, громадську отару пасеш, – рублів з півсотні виробляєш... Яких? де? Я – старець, нищий... Спасибі, люди змилосердились... Так – ні! І те їм оддай... а сам з голоду пропади... Прокляті! і суду на вас немає, й права!.. – гірко закінчив дід.

У Чіпки аж мороз подрав по спині: він ніколи не чув такого дідового голосу... Думка його закаламутилася; завихорилася; кров прилила в голову; він мовчав, боявся

словом перервати дідове горе... Він сам не знав такого, а почував з дідової мови, що воно тяжке-тяжке...

Хвилини з десять мовчали, наче води понабирали в рот. На душі важко, на серці сумно – аж мов нудно. Так буває тоді, як серцем чуєш якесь лихо, а назвати його не вмієш. Хвилини тоді здаються за часи, часи – за дні, дні – за роки... Черв'як швидше плазує, ніж такі хвилини... І хочеться вперед заглянути, подивитись – що з того буде, і страх обіймає, аж волосся на голові підіймається, серце камене...

Дід знову забалакав, наче сам до себе: «Ще мало людей забили, на той світ позагнали? Ще мало у мандрах пропало, мов їх земля проглинула?.. А з живих – трохи юшки поповарили?! Так ще й до старця... Що ж з мене візьмеш?! Я людям служу, громаді служу – за хліб, за спасибі... от що! Ну, беріть знову у двір, лежатиму та даремно хліб їстиму, та й годі... Беріть?.. Легко сказати – беріть! А степ?.. а вівці?.. Я привик до цього, як до рідного... Прощайте?! Щоб ви з своєю силою попрощалися!.. Вівця для мене – все одно, що людина: і їсть, і п'є, і боліє... тільки не скаже нічого, не вимовить!.. Хіба я не бачу, хіба я не знаю, як їм оцей дощ дозволя?.. Мені він не так дозволя: я вже стара собака, натерпівся всього... А он – ягня? Зігнулося, тремтить, змерзло. Бачу, бачу... Я б тебе коло свого серця обігрів, як дитину... Та не обігрію! Ворог наш бере мене од вас, щоб замучити... Йому ще трохи... Ще, бач... ще...»

Дід не зміг далі говорити... Дві гарячі сльози викотилось з його старих жовтих очей і розлилося по карбованому старістю та негодами виду.

Грицько сидів, рота роззявивши, – сам не знав, що йому казати...

Чіпка пильно дивився на діда – очей не спускав... Лице аж пополотніло; поза спиною мурав'я лазила; верхню губу мишка тіпала, а очі сухі-сухі – горіли, налиті сльозами пополам з кров'ю.

– Хто? хто?! – затинаючись, скрикнув він. – Хто одбере в нас діда?.. Ні!.. Ми діда не дамо, поки нас не вкладе!

Дід глянув і стрівся очима з палкими Чіпчиними.

– Пан одніме. Чіпко!.. він одбере, мій сину!.. У двір піду – старого недовгого віку коротати в неволі... покину вас... Усе покину: степ, овець... Лиска-сердегу...

– Не одбере він... ні! Хай тільки одбере... Я йому такого пуцу півня! – грізно каже Чіпка. Дід аж не стямився.

– Що це ти кажеш, сину? Чи ти маєш бога в животі, а царя в голові?! Схаменись! Його спалиш, а через його й другі погорять... Йому ж тільки шкоди наробиш, він собі швидко знов вибудується; а то – убогі погорять, що, може, тільки й щастя, що свій захист є... Оханись, господь з тобою!

Ще сумніше, ще важче стало. Дощ, як із відра, линув. Кожен поворухнувся й на самі очі насовував кобеняка.

Лиско ближче підсунувся до діда; ліг у самих його ніг. Дід мотнув головою: «А той же батько! як дві каплі води...» – промовив уголос.

– Хто? – поспитав Грицько.

– Отой! – дід указав на Чіпку.

– Хіба ви знали батька? – пита понуро Чіпка.

– Чому ж не знати, коли ми з одного двору.

– Хіба мій батько панський був? Адже він – москаль! – каже, здивувавшись, Чіпка.

– То що, що москаль... Хіба москалі родяться москалями?.. Тобі ще, видно, ніхто не розказував за його...

– Ні.

– Ото ж то й є! Люди ще й досі не забули...
 – А що ж там? – пита Чіпка, насторочивши уха й не зводячи очей з діда.
 – Гм... бач! – Дід вийняв луб'яну табатирку, понюхав табаки.
 – Розкажіть, діду! – пристає Чіпка.
 – Добре. Коли ніхто не розказував, то я тобі розкажу... Давня то річ, – зачав дід. – Мені було тоді літ з двадцять, як привели твого батька в горниці лакеєм до панича... Розказували, що твоїй бабі старий пан хотів ласку зробити, та взяв та й приставив до евого сина твого батька... Він був собі якийсь малий, пудра-куватий, болізний... та шкодливий такий, як кіт! За паничем ходить – не ходить слухать – не слуха. Панич якось його чи вскубнув, чи вщипнув... А той, як виважить руку, як удере його з усього маху по пиці... так паненяті носа й розтовк! Прибігла на крик пані; увійшов сам пан... – «На стайню його!» – Узяли його лакеї на стайню, та так оджарили, що ні лягти, ні сісти... Тоді йому вже нікому було «й пожалітися: батько у винниці в казані скипів, – упав якось у казан, – а мати з холери вмерла... Ото, як одшкварили його, – то вже він ніколи не бився, – тільки пустився на хитроці. Усе дурить панича та видурює з рук усячину... аж поки його й за це не вибили! Як провчили, він хотів утопитись, та люди не допустили... А пан знову вибив, щоб не топив кріпацької душі, бо за неї треба подушне платити! Так він ото, як мандрував Шамрай, – таки з двору кучер, – то й він за ним потяг аж у Донщину. Тамечки виріс, оженився й оселився... Та лихий його попутав провідати про Хруща, козачого сина, що одних з ним літ, поплентався на Дін до дядьків, – та там би то, кажуть, і вмер... Та не так про Хруща, як про рідну сторону... Як згадає її, здається, зараз би таки знявся та й полетів, коли б не неволя... А тут, як на те, підскаочив Хрущ. От він роздобув десь Хрущів паспорт та покинув жінку, дітей і оселю – приплився сюди. Його прийняли в козачу громаду. Хрущ та й Хрущ! Козак, вільний... А може, він думав худобу Хрущеву посісти, та добрі люди до його ще по шматках рознесли... Так він став у службу, заробив грошей, купив хату та й одружився з своєю матір'ю. Літ зо двоє, може, пожив, – та й знову потяг на Дін до першої жінки. Отам його й злапали! – Привели сюди... суди та пересуди... Хто він такий?.. Що це він зробив?.. Та, кажуть, н а ш-таки шепнув комусь там: спровадьте, мов, його, куди знаєте, мені його не треба! Так до його дуже не чіплялись, а в перший прийом і завдали в москалі... Бач! Он він який москаль! Знаєш тепер?!

Чіпка слухав, слухав та й голову схилив на груди, слухаючи... Незчувся, коли й вечоріти стало... Дід удвох з Грицьком і отару заняли.

– Ану, рушай! додому час! – гукнув дід уже з шляху.

Чіпка глянув на діда, підвівсь і поплентався стороною, позад отари, немов п'яний, наче учадів... Голову на груди звів, очі в землю потупив... Нічого не чув, не бачив... Не знав, коли й у село прийшов, як і додому достався... Очумався уже в хаті...

– Так отакий мій батько був, мамо?

– Який?

Чіпка почав розказувати...

– Такий же...

– Чому ж ви мені давно цього не казали?

– То що б було, сину? Замовк Чіпка. Щось думав...

– Нічого... – нешвидко вже одмовив, та й знову замовк.

Сумно стало в хаті, як у лоху... Чіпка сидів на лаві, ноги звів, голову спустив трохи не до колін... Якби його так намалювати, – сказали б: то не чоловік сидить, то – сам сум!

Мотря, дивлячись на його та згадавши давнє тихо плакала...

– Ні! Недобре зробив батько, – глухо яюсь, з протягом, почав Чіпка... – Ні... негазді!.. Чому він їх не вирізав, не випалив?..

– Кого, сину?

– Панів! – одказав твердо Чіпка.

– Що це ти, сину, кажеш? Хай їм господь за те оддячить, а не люди!

Чіпка мовчав. Мотря перехрестилась та й знову заплакала. Тихо носився той плач по хаті під темний вечір; тихо слався по долівці, по стелі, по білих стінах та давив, як обценьками, серце і в матері і в сина.

Він сидів зажурений, німий, як стіна. В його думці, перед його очима, носився чорним вороном батько...

«Бідний мій тату! – думав він. – Не знав ти долі від самого малку – може, аж до смерті... Ганяла вона тебе з одного краю світа на другий, од панського двору до Дону, од Дону – до прийому... Де ж тепер ти? Що тепер з тобою?.. Чи тліє під землею твое наболіле тіло? Чи порвала його московська нагайка на шмаття? Чи пронизала тебе вража куля у бої?.. І загребли твої кості з кінськими кістками в одну домовину, в одну високу могилу?! І нікому вона не скаже, не по-віда, що під нею лежить твоя мучена душа без одплати... А може, тебе доля занесла куди в далеку чужину, на інший край світа, ти думаєш-гадаєш, не досипляючи ночей, про матір: як вона тут, бідолашна, повертається, що з нею виробляють люди... Ой, боже наш, боже! Ти – всесвітній царю: ти все бачиш, все знаєш... ти один наглядаєш над землею і маєш волю над нею... Чому ж ти не скараєш злого – хай не карає доброго?! Чому ти не вдариш на злочинця своїм гнівом праведним?.. Ні... ти мовчиш... мовчиш, як глупа ніч... До тебе не доходить плач наш... наші сльози... їх заступили од тебе вороги наші... Ти не скараєш їх... ні?! [...]

Сяк-так добув Чіпка підпасачем до осені. Восени почали з діда правити гроші. Дід не давав, бо десяти карбованців не було, а п'яти не прийняли. Потягли діда, як до різниці вола, до пана Польського у двір... На Чіпку налягла ще гірша журба, ще міцніше сповивав його смуток. То, було, хоч з дідом одведе душу, розважиться, а тепер – діда нема... і в двір не пускають!

VI. ДОЗНАВСЯ

Лягла зима. Вийшов Чіпка за царину, ходить коло землянки, голову повісивши. Дідова оселя снігом прикрита; мороз малі віконця позамуровував; двері замело, забило. Розгріб Чіпка ногами сніг, одкинув трохи, одхилив двері, увійшов у землянку. Пусто та холодно! – «Нема діда, – думає Чіпка, – і землянка, така ще недавно привітна, тепла, стала холодною та неодрадною... От що робить сильний з німцем! Пани – з кріпаками... Вони й з моїм батьком таке виробляли... одібрали його від мене... я його не знаю, не бачив... покрили мою голову соромом, докорами... Прокляті!»

[...]

На весну радиться Чіпка з матір'ю:

– Що, мамо, робити? дід у неволі... чи не взятись мені з ким овець пасти?

– Знаєш, сину, яка моя рада? – каже мати. – Ось покинь ти свої вівці, не вік же їх тобі пасти... Приймайся краще коло землі. Не все ж чужим та чужим її робити. Може, як-небудь розгорюємось на скотинку: свій хліб буде. Сам хазяїном станеш... А на осінь, як бог приведе діждати, треба й об чому іншому подумати. Я вже стара, нікчемна стала... хто в хаті порядок дасть? Слава тобі господи, й ти вже немалий... Другі твоїх літ дітей мають...

Та не слуха Чіпка матиної ради. Степ, привілля, – от що йому сниться! «Я зріс, викохався коло овець... коло них і посивію», – дума він.

На другий день пішов радитись з громадою.

Не прийняла його послуги громада. – «Молодий ще, ненадежний... Нам треба вівчаря старого, щоб овець не порозгублював». – Так одказали Чіпці хазяйські голови й наставили вівчарем якогось діда з другого села.

Тяжко образила Чіпку громадська неправда. «Чи я не служив? чи я не годив? чи за мене яка пропажа сталася?.. І де правда? де вона? І громада, бачу, живе кривдою... Скрізь однаково...»

Вернувся він додому, трохи не плачучи. Волею-неволею треба було за плуг братись.

Закипіла в Чіпки у руках робота. Найняв плуг, волів, зорав поле, засіяв, заборонив; зійшло – як щітка! У косовицю став за косаря – викосив дванадцять копиць сіна. Є чим овечок узиму годувати. Настала жнива – місячної ночі жне. Розгорювався десь на десять рублів; купив у заїжджого цигана стару кобилу; звозив хліб, поставив у току: отакі скирти понавертав!

Дивуються люди, що Чіпка до хазяйства такий удатний! А Чіпка, дивись, у же й хліб вимолотив, сама солома стоїть – завалив увесь город ожередами. Скоту нема. Продав Чіпка більшу половину соломи, кілька мішків хліба, та восени купив корову на ярмарку.

Радіє Мотря. Коло тієї корови, як коло дитини, ходить. Ось і телятко знайшлося. І молоко своє, і сир, і маслечко. Чого ще? Є для себе, є й для людей. Продає Мотря молоко глечичок по глечичку, складає копійку до копієчки. Настягалася рублів на кілька грошей та к різдву справила Чіпці парубоцьку одержу: купила добру сиву шапку, червоного пояса, чоботи добрі юхтові. Дякує богіві, що з Чіпки вийшли люди...

Ось знову весна-красна. Чіпка так і припадає до хазяйства. Рано встає, пізно лягає, – та все в полі та в полі. Хоч не дуже радіє, та й не журиться: за роботою ніколи. Сам на себе, на свою працю всю надію покладає. Припадає до того поля, наче закохався в його... Не тільки в будень – і в свято...

– Чого се ти, сину, так унадився в те поле, що й у неділю не посидиш дома? – питає Мотря. – Чи ти, бува, не наглядів чого там?

– Егеж, наглядів, – сміється Чіпка: – там така перепеличка!

– Ти б собі пошукав, сину, хазяйки, а мені – помочі...

Чіпка нічого не одказав: узяв шапку, вийшов з хати.

Неділя. День випав якийсь хмурий. Дощу не було, – тільки десь сонце заховалося, небо сірими хмарами обмалось. Стали благовістити до церкви. Чіпка убрався, пішов з матір'ю. Вернулися з церкви, пообідали. Напоїв Чіпка корову, кобилу. Рано ще. Ходить він по двору, нудиться. «Хіба піти? – дума. – Піду... її не побачу, – на поле налюбуюся...»

Знявся й пішов. Перехопивсь через місток, доходить до луки. Коли чує – знову той самий голос... Він увесь затрусився, а серце – отак заходило!

– Ні, постривай... тепер не так! – прошептав він. – тепер незчуєшся, звідкіля й лихо складеться!.. – Постояв ще трохи, послушав та присів у борозну й тихо, як той злодій, порачкував на голос.

Дівчина сиділа на обніжку, на зеленій траві, та плела вінок з ромену, сокирок, трав'янок і других польових квіток, що тут же недалеко на луці розстилились чудовим цвітним килимом, напували пахощами обвітря. Вона сиділа спиною до того місця, звідкіля підкрався Чіпка. Кругом неї обсіпано було квітками, натрушено травою; повна фартушина того польового добра розстилалась на колінах. Дівчина знай опустила туди то одну, то другу руку, витягала квіточку по квіточці, підбирала один колір

до другого, сплітала докупи, перев'язуючи гнучкими Петровими батогоми. Одначе робота ця забрала не всі її думки: дівчина стиха співала... Тихенький подихав вітер, шевелив її невеличкими чорними кучерями, що повибивались на висках з товстої та довгої коси, маяв червоною широкою стьожкою, заплетеною в косу, й розносив по полю журливу пісню... По сумному голосу, по задуманому личку можна було помітити, що дівчина не жила без лиха...

– Здорова була! – гукнув їй на саме ухо Чіпка, скравшись з-за спини.

Дівчина кинулась, затряслася; схопилась, щоб утікати, та, висипавши на землю квітки з фартушини, похопилася, знову опустила на траву й стала обома руками гарбати й кидати назад у фартушину польове добро.

– А куди ти тепереньки втечеш від мене? – пита її Чіпка.

– Я й тікати не буду... – перевівши дух, одмовила вона, та й підвела на його свої оксамитні очі. – О-ох... та й злякав же ти мене... хай тобі!

Од іскристого погляду, од її голосу, свіжого та дзвінкого, – так і звився Чіпка. – «А хороша ж яка!.. а люба та мила!..» – промелькнуло у його в думці. Він стояв перед нею мовчки та милувався такою вродливою красою. Мовчала й вона, підбирала квітки. Він осмілився – сів поруч з нею.

– Що це буде? – обізвався перший, показуючи на недоплетений вінок.

– Хіба не бачиш? – вінок! – аж скрикнула. Знову замовкли обоє. Він схилився біля неї трохи на лікоть та скося поглядав на її личко, що від такої несподіваної, тривоги зашарілось, здається – пашіло полум'ям. Вона підбирала квітки та зв'язувала в невеличкі пучечки одномасних кольорів. Навкруги тихо, гарно, зелено; тільки буйні жита стиха шурчали довгими колосками, мов розмовляли з собою; од квіток пахощі разом з повітрям втягались грудьми – і легко й мило було дихати...

– Се твоє поле? – трохи згодом, якимось боязко, спитала вона Чіпки, не одриваючи очей від вінка.

– Мое.

– І хліб твій?

– Мій.

– І то, під гаєм, твоє?

– Мое.

– А я тут місцину найдужче люблю... Бач, які на ній гарні квітки ростуть.

Чіпка не потрапив, що їй одмовити, – та замість того уставивсь на неї очима. Розмова перервалася. Хвилина... дві... Чіпка не спускає з неї очей.

– Чого ти дивишся на мене? – обізвалася вона, скинувши на його погляд. – Дивись, яку моду вигадав... мов з'їсти хоче...

Чіпка не одриває очей. Так йому мило дивитися на неї!

– Не дивись! – скрикнула вона та й затулила йому очі своєю рукою.

Чіпка – сам не свій... так йому любо, що вона доторкнулася до його виду своєю біленькою, пухкенькою рукою... Здається, якби можна, так би й гамкнув за мізинчик-пальчик, що свігився навпроти світа, як рожева квітка... Вона в одну мить приїняла руку. Він знову, осміхаючись, уп'яв свої очі.

– Не дивись! чуєш?... а то повернися! – Та взяла справді й повернулася до його спиною.

Чіпка, як мала дитина, переліз на другий бік, – та все-таки заглядав в вічі.

– А-а-а, осоружний... причепа! не дивись, кажу! не дивись! – Та давай його вінком по голові й по виду бити.

«Вий, – думає Чіпка, – бий дужче... бий хоч цілий вік так, тільки не прогонь від себе... Мені так любо та мило з тобою!»

Вона тріпала об його вінок, а він тільки осміхався... Вінок швидко розсипався; головки од квіток поод-літали; бадилля вона кинула геть у траву й зацокотала:

– Бач, що ти наробив? Бач, що? Бач?! – Та, згорнувши попід ліктями свої білі руки, – сама вже послала йому бісики очима...

Чіпка не видержав. Як кіт на мишу, – так він кинувся на неї; міцно-міцно здавив її цупкими руками, вліпивши в щоку такий поцілунок, що аж виляски роздалися, наче хто удрав долонею з усієї мочі.

– Пу-у-сти... п-у-у-ст-и-и! – закричала дівчина, пручаючись. Він її ще міцніше пригортав, поки вона, випручавши руку, не мазнула його по виду...

Тоді він випустив.

– Ну, та й удрала ж, – аж закрутило в носі! – каже він, скривившись.

– А чого ж ти лізеш, безстиднику? Рад, що саму дівчину застукав на полі, то вже й лізе!.. – каже вона. А в самої очі – так і сміються, так і грають!

– Дурна ти... хіба що?

– Як що? Он, послинив... ве-е! – та й стала витирати рукавом щоку.

– Не одкусив же, – сміється Чіпка.

– Ото б добре, якби одкусив... Тоді б я тобі очі видрала.

– Якби подужала.

– Тоді б побачив...

Розмова знов унишкла. Вона кудись геть-геть дивилася, а він – на неї. Повінув вітерець; розірвав димчасту хмарку, що застувала сонце; воно з-під неї ви-плило в своїй пишній красі й обдало їх хвилями блискучого світу, наче гарячим золотим дощем осипало. Жита зашамотіли, піднімаючи догори свої похилені колоски.

[...] Не вспів Чіпка підняти голову, коли чує, щось гукає: «Галю!.. Галю!.. Галю!..»

Дівчина кинулась, стрепенулася. Чіпка дивиться то на неї, то в той бік, звідкіля вчувся голос.[...]

Після того – не пізнати Чіпки: з лиця спала давня туга, очима не виглядав смуток; став він веселіший, привітніший; іноді можна було й пісню почути від його... Щастя його манить до себе, пестить, голубить доброю надією; світ йому любо усміхається, хоч і бачить він у йому лиха багато, плачу, лементу... Він тепер дивиться на його не злим оком; прислухається чутким серцем; хочеться йому увесь мир обняти, втерти йому сльози, втихомирити горе...

Повернеться він до себе думкою, чує, як у голові борюкається острах з надією: то надія подужує острах, то острах – надію. Оже надія все-таки зверху! «А може... всього на світі буває! Часом убогий покохає багачку, а багачка убогого, та й поберуться...» А страх знову сполохне надію: «Може, москаль її панові судовому кохає... не попусти, боже! зав'яне, помарніє свіжий квіт її вроди під холодним, жовтим поглядом судовика... погаснуть ясні очі, поблекнуть рожеві уста... захляне душа... Не доведи, господи! не одна душа згине, а разом аж дві! А може... – проривається наверх-таки надія: – щастя, як трясця...» – І очі в його засяють радістю; серце затрепече в грудях вільніше...

З того часу – поле як причарувало його. Перебуде день, два, – та й іде... – «Може, хоч здалека побачу, коли не доведеться побалакати...» – Ходить по полю, з ниви на яви, від шляху до гори, від гори до шляху; всюди. никає, до всього додивляється... – «Отут її вперше забачив... осьдечки вінок плела... ось та місцина, де сиділи... сюди тікала... а це, видно, недавно ходила, бо свіжий слід...» Дививсь – не стямився й

звідки, вихопилась та й почимчикувала житами, тільки одежа матнається... Чіпка помітив – берегтися стала.

– Ач, утекла!.. – мовить він голосно. – Ген-ген уже... за горою... Ну, та й дівчина ж!!
І вертає він назад у Піски, радий та веселий, що хоч здалека побачив.

VII. ХАЗЯЇН

Ну, а Грицько що?

Грицько – непромах. Як тільки почув, що діда в двір беруть: «Е-е, коли так, мабуть, годі на баранах їздить, годі за вівцями ганяти, – бо невеличка з них користь... Ось служив-служив, та тільки й того, що на мені... Час, мабуть, про хліб подумати». Подумав, – та тієї ж таки весни й покинув діда. Виходили на заробітки піщани, – потяг і Грицько з ними, скинувши через плече косу, а за спину – торбину з сухарями, лихеньку свитину та не кращі й чоботи.

Невідомі місця, котрі довелось Грицькові вперше переходити, люди, яких їм лучалося стрічати, – все це мало незвичайний пошиб на парубка. На все те він дивувався, рота роззявивши.

[...] Вийшли з міста в поле на битий шлях. Тут уже інші речі клопочуть Грицькову голову; інші думки захоплюють його серце.

Серед широкого й просторого степу, рівного як долоня, над котрим носився тільки буйний вітер та чорний ворон коли-не-коли скрикував над головою, прорізаючи дзвінко обвітря своїм дужим крилом, або степова чайка кигикала, з купини на купину злітаючи, мов за дітками плакала мати, – тут йому думка розмальовувала картину за картиною... То перед його очима виводила обстави городського життя, бучного, шумливого, клопітливого. Усе те ревло та клекотіло, як вода в прірві, й лякало його своїми розкошами, біганиною, вигуками та викриками. Заквилила чайка – й разом перенесла його думку на село, в тиху сільську – хатину, нагадала про жінку, про діток... Жіночка така маленька, чепурненька, швиденька, – усе в неї до ладу якось не тільки в хаті, а й у роботі: швидко вона повертається, діло горить у неї в руках, – чисто, гладко... Дивиться він на її роботу, а самого жаль бере, що вона так працює. Він аж розривається, щоб найбільше зачепити, найважче самому зробити, а жінці, щоб менше зосталося, щоб вона не натрудила своїх білих ручок. Хай коли й робить, то так, ненароком, мов для іграшки, а не від нужди. А прийде свято, неділя, підуть вони у парі до церкви, з церкви – обідати; після обіда – полягають одпочити... А тут – дивись: Івась або Василько прилізе, стає дибки коло матері, спинається їй на руку, не дає задрімати.

– Піди, Івасю, піди гратися, – каже мати, – поки тато задрімає...

– Ді-ма-ю... ма... – лепече дитина.

А тато чує це, дивиться на дитину крізь вії д серцем радіє...

Син одступив од матері; дивиться малими ногами до його. Він умисне повернув набік голову – скося поглядає на дитину.

– Бач, бач! розбудив батька, – каже мати, – не дав спочити...

– Бу-див... ци-ти... – одно лепече дитина.

– А батько візьме прута, та – аж-аж-аж-а! Дитина стоїть, пильно дивиться то на батька, то на матір.

– Жа-жа!.. жа-жа! – промовило й собі за матір'ю, замахуючи малою ручкою коло батькового виду.

– Ой ти, сучий сину! за що ти б'єш батька? Ось постій: я тебе закину, – обізвався він; підвівся, бере на руки дитину, гойдає. Дитина лежить-усміхається. Жінка любо-приязно поглядає то на дитину, то на чоловіка...

– Нічого я б у світі не хотів, – шептав він серед таких думок, – тільки б хату теплу, жінку любку та малу дитинку! А то б – усе мав... Хліба б ми заробили за літо» та й зажили б цілу зиму!

Голублячи таку думку в серці, непримітно переходив він безкраї степи без втоми, безводні довгі шляхи без пекучої згаги; тільки й бажав, щоб швидше стати на місце, заробити грошей, вернутись у село, купити дворище, оженитися та й зажити тихим сільським громадянином.

– У місті дуже багато крику та галасу, а в селі найкраще – і тихо й вільно...

Прийшли вони на місце. Грицько не кидався своїх. Цілою громадою стали вони на косовицю сіна, а потім і хліба.

Легка тому робота й сама найважча, сама найза-барніша, хто її робить по своїй волі, залюбки, хто пестить у серці надію, що немарно вона піде, що через ту роботу він засягне свого щастя, котре ще й не видне, ще не чутно його й шелесту, котре десь далеко-далеко, ген за скількома роками праці, нужди, всякого горя, малює його думка рожевими квітками надії... Легко тому за всячину братись, робить він, як віл, без втоми; працює, як хазяїн, завжди веселий, покійний.

Так робив Грицько весну й літо. За цілий день випускав косу з рук тільки тоді, коли треба було попоїсти та виспатись. І спав він ту коротеньку літню нічку мертвим сном, яким тільки спить чоловік, виморений важкою роботою. А тільки що світова зоря займалася, починав жевріти схід сонця, – знову в Грицькових руках звивалась коса, як та гадюка, по рівному степу. Хазяїн зглянувся на його щирю працю, похвалив його й набавив трохи плату.

– Либонь ти, Грицьку, маєш думку городи та села закупити, що так налягаєш на роботу? – казали йому земляки-селяни.

– А що? – усміхаючись, питав Грицько. – Чого тут дивиться? Узяв косу – чеши!

– Гляди лиш, щоб очкур не урвався, – хто-небудь щипне.

– Не бійсь: не твоєї природи! – одкаже Грицько та й знову за косу.

Одначе, як щиро не налягав Грицько, як з мочі не рвався, а прийшлося під осінь лічити заробітки, – тільки сотню й налічив!

«Воно й добре, – дума сам собі, – оже все-таки трохи. Що ти з сотнею вдієш? Поганенький ґрунт можна купити, – так же до ґрунту ще багато треба. Де ти, об віщо руки зачепиш?.. Хіба на зиму зостатись?»

І справді Грицько зостався. Селяни пішли назад додому, а він потяг далі – до Ростова. На дорозі зустрів він таких, як і сам.[...]

Грицько радів, дякував у душі порадників. А робив – як той віл, цілий день; спав на голій землі або на колодях; уставав тільки що на світ благословилося та знову за роботу брався; навіть мало що й їв, та й то все на ходу: пильнував, надолужав, як би більше заробити!

Пізньої осені, як уже плоти перестали пригонити, а барки та судна коли-не-коли приходили, роботи треба було дождати днями, а не часами, Грицько полічив свої, бариші: дві сотні з лишкою лежало в його в кишені!

Грицько радів, як мала дитина. Тепер його надія, що, як виходив на заробітки, ще тільки мрілася, стала виразніше виступати перед очима: і город з садком, і нова тепла хата мов уже лежала в його в кишені...

«Воно б таке, що й додому час», – подумав Грицько, та зима застукала.

– Які тут у вас заробітки зимою? – питає він знайомих херсонців.

– Очерети косити, – раяли ті. Пішов Грицько очерети косити.

– Все ж таки хоч на ті гроші проживу та одягнуся, а весна настане – зараз і потягну в Піски!

Минула зима; наступила весна. Знову закипіла робота то на пристані, то в полі.

Залишив Грицько думку вернутись повесні додому: одіслав на осінь. «А може, тимчасом хто надійде з своїх, то тоді вже разом!». Грицько не помилився: прийшли весною піщани; розпитують, як, що до чого; розказують за Піски – хто оженився, хто заміж пішов, хто вмер; розказують, як трохи кріпакам позначилося неволі, які податки...

– А Чіпка як зажив, коли б ти знав, Грицьку! – хваляться йому.

– А ще не одружився?

– Ще. Та дурний буде, як не оженився... Мати щодня гризе голову; так усе одкладає та й одкладає; немає, каже, по мені пари!

Грицько й тому радий.

– Ми з ним пасли вівці. Він парень добрий, та тільки чудний собі. А тепер, кажете, зажив? От і добре!

Витрудив Грицько руки ту весну й те літо; а восени вернувся з своїми в Піски.

Як тільки прийшов, зараз кинувся вишукувати ґрунту. Тоді їх не труднація була купити: козаки, почувши за кубанські пустоші, що казна оддавала виселенцям, шарахнули на Кубань. Грицько швидко купив величезний огорог з новою хатою, з повітками, погребом, колодязем. За все те щось півтори сотні, чи що.

Купивши ґрунт, почув себе Грицько зараз іншим, немов на аршин виріс, на корх потовщав. І люди заговорили в селі: «От парубок! от хазяїн!» Батьки та. матері гострили на його зуби, як на корисного жениха, усобливо убогші. Та Грицько тепер зовсім іншими очима дивився на людей: до багачів горнувся, а на голоту дивився згорда.

Між парубками він поводивсь звисока. Як же лучалося йому вийти на вулицю або піти куди на вечорниці, він зараз пускав їм ману в вічі. Де, мов, ви бували? що видали? Що ви знаєте?.. Ось як я був... отам і там!.. Та іноді почне верзти таке, як той москаль, що вернувся в рідне село по білету. Хлопці слухають, уха розвішавши, роти пороззявлявши. А він – таке плете, що й на голову не налізе! Правда, дівчата, посте-рігши відразу такі баляси, по своїй жартівливій натурі, часом і геть-то сміялися з його, пришивали квітки йому прилюдно; а проте на самоті кожна думала: «От би за Грицьком бути! Хата є, огорог є, та й грошенята, мабуть, водяться... не треба б на перший раз дуже й працювати... От би добре!»

Оже Грицько, хвастаючи своєю бувалістю, пишаючись своїми достатками, сам тепер думав не про убожество. Йому бажалося до свого добра приточити ще й жінчине, щоб вийшло одно та велике! Отак поміркувавши сам з собою, – засилав він старостів до найбагатшого козака Лози, котрий щороку посилав в дорогу паровиць по десять за сіллю та за рибою. Так же й Лоза Грицькової натурі. Він думав мати зятем не простого козака, не такого, що колись у драних штаненятах за вівцями бігав.

– Ще моя дочка небагато хліба переїла, сидючи дома, – од казав Лоза старостам.

Це трохи збило пиху Грицькові, осадило його наниз. Він притих, присмирів, навіть зайшов якось раз до Чіпки, котрим став був гордувати, – та не застав дома.

Оселівся Грицько на зиму в чужій сім'ї, в котрій купив город з уговором, що вони житимуть до весни у проданій хаті. Пристав у сусіди, хоч і в своїй хаті, та й почав роздумувати: яку собі жінку брати. Хочеться й багачки; хочеться, щоб була й уродли-

ва... Довго вія міркував собі, перебирав у думці всіх дівчат на селі, – та сам незчужся: як і коли закохався в сусідчину наймичку – веселу, моторну й робочу дівчину, хоч і невелику красулю.

Христя – так її звали – зосталася малою після батька-матері. Родичі, іщо можна було, рознесли; осталося тільки днів на п'ять поля, та й тим орудував дядько, у котрого спершу вона й жила. Як піднялась на ноги, бачить: скільки не роби на дядька, нічого собі не придбаєш. Так вона кинула дядька, а сама пішла в найми. Перепелиха, заможна козачка-вдова, що жила недалеко од Грицькової хати, наняла Христю. Зажила вона з Перепелихи, як у себе дома. Перепелиха була вже стара людина, добра, жалісна. Вона жила великою сім'єю – з дочками, сиротами-онуками, за котрими треба було приглянути, нагодувати, напоїти. Христя – молода, весела, щебетуха, працьовита дівчина – дядина ще змалку не давала ногам та рукам її одпочивку, призвичаїла до роботи. Хазяйка уподобала наймичку, а наймичка – хазяйку. Збоку дивлячись – Христя не наймичка, а дочка рідна.

Так оця-то Христя, низенька, чорнявенька, не дуже хорошої вроди дівчина, якось ненароком запала Грицькові в серце. Забув Грицько про великий посаг, який думав затагти за жінкою; годі думати про якусь незвичайну красу, – давай лицятися та жєнихатися з Христею... Недовго й тяглися її любові: після водохрестя заслав Грицько старостів до Христі, а через тиждень наші молоді й побралися.

На весну одібрав Грицько в дядька Христину землю, купив парку биків та корівчину за останні гроші, які заробив, плоти розбираючи, очерети б'ючи, та й став тую землю орати, спрягшись з таким же, як і він, небагатим козаком-сусідом. Зажив Грицько тихим пахарським життям, хоч не таким, яке йому за парубоцтва думка висновувала, а все-таки гаразд – так, як і люди.

З жінкою Грицько жив мирно, люб'язно: ні лайки, ні сварки не чула їх простора, весела хата. В будні – обоє вони працювали; в свято – ходили вкупі до церкви; по обіді – спочивали або куди в гостину ходили, або в себе гостей приймали... І стали вони між людьми поважними хазяїнами, чесними, робочими людьми, добрими сусідами, навдивовижу парою...

[...]

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

XXIII. НЕВЗНАЧАЙ СВОЇ

[...] Прокинувся ранок та, не поздоровкавшись з світом ясного сонця, закутався в сивий туман, повився густою, як драглі, парою й повис над чорною землею. Незабаром і день настав – хмурий, невеселий; а там – і ніч налягла. Люди, мов тіні, снували в тому тумані, не бачили одно одного на п'ять ступнів; голос не сягав далеко, як під ясну годину: а тут же, в тій парі, й зникав... Важко, сумно, журливо.

А Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий. Знай, насвистує крізь зуби веселу пісню, попихкуючи люльку. Робив він у хліві корито для свиней. За цілий день і в хату не навернувся. Насилу Мотря докликалась обідати, як уже вечоріти стало.

– Що це ти сину, так пристав до того корита, що й їсти забув?

– Та день веселий удався, мамо, – одмовив Чіпка, усміхаючись.

– Ну, вже веселий!.. Душі живої на вулиці не побачиш.

Пообідав Чіпка та й знову в хлівець до корита. До самого смерку робив. Уночі вже увійшов у хату, упоравшись по хазяйству.

– Я, мамо, не буду вечеряти, – промовив, накинув на плече сірчину і хутко вийшов з хати.

– Куди ти, сину? – питає його навздогін Мотря.

Та сина – поминай як звали!

Мати повечеряла сама собі; лягла спочивати.

Чіпка, вийшовши з двору, повернув прямо в поле. Одійшовши, може, з верству од села, стулив пальці, приложив до рота – і завив, як пугач. Далеко-далеко роздалось навкруги те журливе пугикання. Нігде ні одклику, ні одгомону, – тільки собаки зава-лували на селі.

На цей гук із сивого туману стали виходити якісь тіні.

Чіпка пізнав Лушню, Матню й Пацюка. З ними було чоловік п'ять невідомих.

Привіталися та й стали змовлятися, де сю ніч будуть «рибу ловити». Вирішили – у Гершка.

Перед світом під'їхало до Гудзевого хутора дві повозки. На них – повно наших «риба-лок». Зайшли у хату і давай розказувати, як Чіпка врятував Максима, одним замахом вложивши здорового, як ведмідь, кацапа, що ночував у Гершка. Проклятий ведмедина піймав москаля у лабети, так здушив, що у того й дух у п'яти заліз, а Чіпка виручив.

Явдоха стала пригощати братчиків і вареним, і печеним. Максим поставив барило горілки.

... Явдоха вийшла в другу хату.

– Чи ти, Галю, не знаєш Варениченка? – пита москалиха дочки, увійшовши до неї в хатину.

– Якого Варениченка? Ні, не знаю.

– А того, що живе за Пісками?.. Того Вареника, що, – розказують, – разом на двох жінках був жонатий?..

Ні не знаю.

Ось піди назнарошне подивися: який з його красень! широкоплечий; волос, як галка, чорний; а очі... карі, ясні та блискучі!

Галя встала з ліжка; накинула швиденько на себе спідницю, керсетку на плечі, вхопила печене порося, – пішла.

– А, й ти вже виспалась? – пита її батько.

Галя нічого не одказала. Вона поставила печеню на стіл, сама задивилася на Чіпку.

– Здоров був, давній знайомий! – мовила вона до його, любенько всміхаючись.

– Здорова, Галю, – одмовля Чіпка.

Серце в його забилося; любо йому стало, весело, що Галя ще й досі пам'ятає його.

– А ти як його знаєш? – пита її батько.

– Він мене, поганий, злякав був – отут на полі, – защебетала весело до батька Галя, вказуючи рукою в той бік, де злякав її Чіпка.

– Як же він тебе злякав?

– А так: я сиділа, вінок плела; а він скрався, – та й злякав.

– Ага... Ну, йди ж спати, сороко! – каже батько.

– А то зостануся тут – на його дивитись, чи що! – хутко вимовила Галя й юркнула з хати.

«Раю мій... щастя моєї – подумав Чіпка. – Ще ж ти не втекло від мене й досі?!»

Після вечері поділилися грішми; заховав кожний по три сотні. Потім унесли соломи; розіслали долі; заслали ряднами, полягали покотом.

Незабаром усі, як побиті, послули. Один Чіпка не спить. Перекидається з одного боку на другий, мов що кусає його; душно йому, важко; плющить він очі... Йому ввижається – Галя. Така ж весела, хороша, – хоч би на крихту змінилася; така ж смілива, жартівлива... «А то ж то й вона, – дума Чіпка, – розбишацька дочка!.. Дивно й чудно... Хай ми: волоцюги, пройдисвіти, – часом без шматка хліба, в драній одежині, без шага грошей за душею, з одними голими руками, босими ногами, та з голодними ротами... ні добра, ні достатків... хай ми крадемо, розбиваємо... голову під усякі пригоди підставляємо... хай, кажуть, ми... А москаль?.. Хата – як рай той; жінка – як пані; одним одна дочка – янгол... а худоби всякої, багатства?.. А й він!.. І він – такий же бурлака, такий же злодюга, розбишака, як наш брат!.. Чого?.. для чого?.. Навіщо це йому?.. Чудно й дивно!» [...]

– Пху, навесній коли вже ти перестанеш? – сказав уголос Чіпка та й подався у сіни, витираючи свиткою вид. Далі – став над порогом; послав руку в кишеню, витяг гаман, люльку, наложив тютюном; налапав у гамані крицю, креміль; приложив губку... Черк! І посипались, як зорі, ясні іскорки додолу. Темнота усміхнулася, побачивши хоч невеличкий світочок... Губка засичала на кремені. Узав її Чіпка обережно, положив у люльку, придавив нігтем. Потяг раз, удруге – осіяли сіни й важкий дим потягся невеличкими мотузочками, закручуючись угорі, мішаючись з темрявою... Стукнув верхняк; дзенькнула криця об креміль, падаючи в гаман, і, зашморгнувши його, послав Чіпка назад у кишеню.

Обперся Чіпка об одвірки, одхилив трохи двері, випустив дим надвір, де він змішувався з дощем і зникав у темряві. А темрява стояла страшена, чорна: дальше одвірків нічого Чіпка не бачив, хоч як не прищурював своїх бистрих очей, як не придивлявся, щоб розглядіти, як воно у москаля в дворі... Одні тільки вертунці часом літали перед його очима.

Коли це – чує Чіпка – рипнули двері. Чиясь тиха поступ зашамотіла в сінях. Чіпка одкрив верхняк, потяг люльку, – огонь осіяв сіни і... диво... перед Чіпкою стояла Галя! У тонкій, білій сорочечці, трохи розхристаній, в одній спідниці, з розкинутими косами, що, як дві гадини, спадали на її білу шию і спускалися на мов виточені з білого мрамру плечі, – стояла вона перед ним, як русалка, з кухликом у руках.

– Галю! – тихо скрикнув Чіпка.

– А ти чого, бузувіре, тут у сінях кадиш? Напер, кажеш, повні сіни, що й дихнути не можна! – защебетала вона, пізнавши Чіпку.

– Галочко!.. чого ти боса вийшла?.. Тепер дощ, калюка... покаляєш свої білі ніженята...

– А тобі що за діло? Хіба ти їх кохав?

– Хоч не кохав, так укохав, Галю, – шепче стиха Чіпка, ледве переводячи дух.

– О, ви всі любі та жалісливі... А людей, як курей, ріжете! – промовила вона суворо. Голос її окликався гнівом, докорою, огидою. «А твій батько? – подумав Чіпка. – А сама ти?..» – трохи не сказав, та язик став рубя, в грудях дух сперло.

– Хіба ми ріжемо? – ледве вимовив, перевівши дух: – ми тільки рівняємо багатих з бідними... [...]

– Галю!.. – стиха обізвався він.

– Чого?..

– Ти... ти кохаєш мене?.. любиш мене?.. моя ясочко!.. Правда, кохаєш мене?..

Галя, як змія, обвилась коло його шиї й міцно стиснула її своїми руками; уста черкнулися уст, – та й злилися в довгий, гарячий поцілунок... Чіпка од нестями розвів руки. Галя висковзнула – і скрилася.

Опам'ятався Чіпка. «Тільки ж, тільки що тут була...» – думав він, та давай кругом себе шарити. Ніде ніщо ні шерхне, ні стукне. Він підвівся з долівки... Темно, пусто, тихо... Обмацав він кругом сіни... нема! «Не чуть же було, щоб і двері скрипнули», – подумав він, і став прислухатись. Було тихо. кругом, як під землею... «Утекла!» – промовив він сам до себе; засунув надвірні двері і тихо побрався у хату, де спало п'яне товариство.

Довго ще качався він на лігву; прислухався, як стукотало серце; чув, як барабанив дощ у віконниці, як півні викрикували; братчики спросоння бурмотали; думав, як це воно випало так несподівано; радів, як дитина іграшці; дивувався, як злодій, що, укравши в старця торбину з цвілими сухарями, знайшов у ній страшенну силу грошей... Тільки перед світом заплющив очі – і заснув тихим, одрадним сном.

Нерано прокинулись братчики. Дощ невгавав, а по-вчорашньому сів, як кризь сито, й поривав до сну.

– Ану! рушай, братця, пора! – гукнув Лушня на всю хату, скочивши на ноги. [...] Максим обійшов по третій.

Після третьої розв'язалися язики. Піднявся крик, регіт, гомін. Утомилися вже роти жувати, – давай балакати. Там, у кутку, троє завели річ про теперішнє життя трудне; другі зняли мову, як панів дурили; треті – згадували вчорашнє погуляння, а четверті – про давніше гуторили... Звісно, дванадцять душ: кожен по слову, – то й то дванадцять слів. А то ж то як усі разом загомоніли, та той тієї, той своєї! Нічого не розбереш; нічого виразно не чутно; один крик, галас.

Тільки Чіпка – як води набрав у рот. Він мовчки їв, мовчки пив; тепер сидів, мов німий, та з дверей не спускав очей.

– Що це наш отаман притих? – дивлячись на Чіпку, мовить Матня.

Чіпка не чув. Усі глянули на його, зглянулись між собою, – засміялись. Чіпка й сміху не чув.

– Чи не набачив лиш чого ласенького, – тягне розмову Лушня. – Він у нас падкий на ласощі...

– Да, да! вот ано и есть... Я сам только што хател гаварить пра ефту перепелку, – перебив його москаль Сидір, що розпрягав коней з Максимом.

– Та вже поздоров, боже, дядька Максима та дядину Явдоху... – обізвався Пацюк. – Таки, що собі, то собі; а то таки й для людей потрудилися...

По хаті розкотився регіт. Максим догадався, з чого сміялись, став і собі тихо реготати.

– Та подякує, подякує хтось не раз і не два мені за неї, – одказав він з сміхом.

– Я вже тобі, дядьку, коня он якого достану! – каже Лушня.

– Да на что ему конь, когда у него такая кобылица, – тупо жартував Сидір.

Аж ось двері розчинилися – і, як та ясочка, вскочила Галя в хату. Жарти й розмова затихли; усі задивилися на її хорошую вроду, на зашарене личко, що за ніч мов помолодшало...

Швиденько вона підійшла до столу, вхопила миттю порожні миски, та, ні на кого не глядя, не накинувши й оком на Чіпку, окрилася за дверима. Він сидів, як сова, витріщивши баньки...

– Спасибі богові й хазяїнам – за снідання, а мені – що наївся! – перервав німоту Лушня. – Час, братця, додому рушати.

– Чого додому? – обізвався Матня. – Хіба тобі тут погано?.. Аби тепло та горілка, то я хоч на цілий вік зостануся...

Усі зареготалися й рушили з-за столу.

– А що ж, справді пора! Ото тільки: дощ, як затявся... А час!

Устав і Чіпка. Подякували хазяїнам, позакурювали люльки та й потягли з двору: одні в одну, другі – в другу руку. Чіпка з своїм товариством пішов у Піски.

Одійшовши вже геть у поле, оглядівся – кисета нема.

– Стійте, братця! – кисет забув-Повернув назад, дивиться – на хвiртці стоїть Галя й гукає:

– А чий кисет? хто кисета забув?

– Що таке? – обзиваються до неї з другого боку.

– Кисет... – піднявши кисета вгору, показує вона.

– Кисет? – не наш! – та й пішли собі. Чіпка лобіг підтюпцем. Тим часом Галя на кисет роздивлялася, розшморгувала, заглянула всередину, полапала рукою та й знову зашморгнула...

– Мій... мій... Галочко! – каже стиха Чіпка, добігаючи до неї.

– У-у-у, йолопе!.. Як квочка з курчатами, так ти розгубився з своїми, думками... Не знаєш, що й дієш!.. Сунула йому кисет у руки, а сама швидше за хвiртку.

Глянув Чіпка на кисет... Що за біс? Тютюну було не більше жмені, а це так оддулося... Що воно? Розшморгнув, полапав, – м'яке; витяга: – другий кисет, з синьої шовкової матерії, вишитий червоними квітками й кругом обсаджений червоними китицями!.. Очі в його заграли; по виду розлився усміх...

– Любо моя!.. кохання моє! – прошептав він і весело повернув до товариства.

XXIV. РОЗБИШАЦЬКА ДОЧКА

Цілий тиждень лив дощ, як з відра. Цілий тиждень не виходив Чіпка з двору. Усе собі по хазяйству: то коло того, то коло другого.

– Яюсь увечері Мотря заговорила з ним про невістку. Нічого не відповів їй Чіпка, а в неділю зібрався йти на ярмарок купувати коня.

Тільки пішов не в Омельник, а прямісінько до Гудзя на хутір.

Старих не було вдома, зустріла його Галя. Була вона сумна, лице змарніло, пожовтіло. Чіпка ввійшов у двір. Галя зачинила хвiртку, защепнула, й повела його в свою хатину.

Хатиночка, як чашечка: невеличка, чиста, ясна, весела. На покуті стояли образи в срібних шатах, заквітчані васильками, гвоздиками, безсмертниками; перед образами на срібному ретязьку висіла срібна лампадка. У тому ж таки кутку – стіл столярної роботи; у другому – ліячко, заслане м'яким шовковим коцем; попід стіною невеличкі стільці. Всюди так хороше, чисто; пахощі од васильків та м'яти окривали всю хату, лоскотали чуття. Чіпці здалося, що він у рай вступив... Усе б гаразд, якби не така сумна Галя!

– Ти нездужаєш, Галю? – знову пита її Чіпка, пильно дивлячись у вічі.

– Ні, здорова... Тільки невесело чогось... так щось за серце ссе.

– А я тобі й не дякую за кисет, – мовить, здумавши Чіпка. – Спасибі тобі! Чи не сама, бува, й гаптувала?

– Який кисет? – питав Гадя, звівши на його свої задумані очі.

– А той, що ти в мій вложила, як забув свого...

– Коли? Що це ти – збожеволів, чи що?

– А хто ж то вложив?

– Та коли?

– Та тоді ж, як мій вертала.

– А я почім знаю?.. Стала б я такому... кисет дарувати!! От, ще не видано!.. – веселіше защебетала вона.

По голосу пізнав Чіпка свою недавню Галю, жартовливу й веселу. Серце його зраділо, очі заблищали.

– Галочко! – почав він.

Галя дивилась прямо йому у вічі гостро-гостро... Чіпці стало ніяково.

– Та чого це ти справді сьогодні така, мов не на той бік устала? – спитав він, сідаючи близько коло неї.

– А тобі що за діло?

– Галочко!..

– Геть к бісу! Все б тільки дурити... з ума зводити...

– Галочко!..

– Геть, одчепись!..

Устала вона од його, одійшла, сіла край вікна, що виходило прямо на поле, та й послала очі далеко-далеко, де сходились тумани з туманами, де сивіло небо, спускаючи краї свої на землю. По личку її, сумному й жовтому, раз по раз пробігали якісь смужки. Чіпка дивився на неї та дивувався, що з нею сталося... А вона не спускала очей з вікна. Чіпка бачив, як вона поблідла, як заблищали в неї очі, як дві гарячі сльози скотилися по личку... додолу. Він дивився на все це, а серце його, неначе хто давив у лещатах, – так йому було боляче та трудно...

– Галю! рибонько моя! чого ти плачеш? – питає він, підступивши до неї. – Чому ти не повідаєш мені свого горя?

Галя закрила очі руками, захитала головою... Чіпка присунувся до неї.

– Галочко!.. люба моя!

Вона схилила на косяк голову, стиха плакала.

– А я думав... – каже Чіпка, стиха доторкнувшись до голови її. – А я думав: піду до неї... провідаю її... Мати скребе голову: женись та й женись!.. дівчат мені рає... (Галя притихла, наче заснула.) Та не приймає їх мов серце... Піду, думаю, до своєї голубоньки... скажу їй...

Та, тихо схилившись, злегенька поцілував він Галю в незакриту щічку. Галя здригнула, підвелася... Очі заплакані; личко од натовпу почуття та від сліз горіло. Глянула вона на його та якось жалісно запитала:

– Чому ж ти батькові та матері не сказав?

– Я хотів, моя горличко, тебе попереду спитати... Чи підеш за мене?.. чи вподобала мене, моє кохання?..

Галя – мов ожила. Випрямилась, довго й пильно дивилась на Чіпку – немов вивідувала правди. А це зразу, як заломить свої руки – аж пальці захрущали... В очах у неї заграла одрада – не одрада, зло – не зло, щось добре, любе, а разом хиже й лихе.

– Чому ж ти мені давно цього не сказав? – скрикнула вона. – Чому ти не сказав мені цього тоді, як я вільна була?.. як вінок плела?.. Як по широкому полю, по луках квітки збирала?.. Гуляла по світу, – нема впину, нема заборони... А тепер?.. тепер...

Вона знову заламала руки, – знову, як поламани, захрущали пальці; на очі навернулися сльози – от-от бризнуть...

Чіпка – сам не свій. Зблід на виду, опустив голову, – та нешвидко вже стиха, боязко запитав:

– Що ж тепер, Галю? що?.. Скажи мені... все, все!..

– Шкода... засватана вже я!..

З очей хлинули сльози в неї, облили личко... Закрила вона його рукавом, знову опустила коло вікна на стулець, схилила на руку голову та нерозважно плакала...

Як хто гострий ніж угородив Чіпці в серце, – так невеличкі ті три слова. Як обухом гамселів у його голову, – так одзивалося в ній гірке ридання Галине... Він хапався за думку, – що тепер робити, – та голова й пам'ять уже не служили йому... Думки рвалися на шматочки; він силвся звести їх до купи, напруг розум... та, здається, й розум його покинув... Нічого не пригадає... Чує тільки, як у голові гуде, шумить, дзвонить; як серце раз по раз тіпається, наче збирається вискочити...

Не знаючи, як, з чого почати, він вхопився за першу думку, насилу вимовив: – Коли ж це?.. як?.. за кого?..

– Тоді ж... того самого дня, як ти пішов... Москаль Сидір zostався у нас, та ввечері попились з батьком, та й...

– Та й що батько? – перервав Чіпка.

– Іди, каже... Не вік діувати... Йї мати рають: іди!... Сидір, кажуть, чоловік хороший, тихий...

– А ти – що? – аж кричить Чіпка.

– А я?.. Не любий він мені, – кажу їм...

– Що ж вони?

– Годі, кажуть, усе лютого та милого дождати... І то гидкий, і то негарний, нелюбий... Поживете – полюбитеся...

– Со-баки! – гримнув Чіпка на всю хату. Галя на його гостро глянула.

– Де він живе? – грізно, одрубуючи кожне слово, запитав Чіпка, а в його очах засвітило щось страшне.

– Не знаю...

– Уб'ю... заріжу... задавлю!.. – скочивши з місця, кричить він, бігаючи, як несамопитий, по хаті, та скрегогучучи зубами.

– Тю-тю!.. тю-тю!.. – одмовляє Галя, підвівши голову. – Що це ти: здурів, чи що?.. Тільки хоч пальцем займи його... то не бачити тобі мене, як свого уха!

Чіпка схаменувся. Опустився на стулець; звисив на груди важку голову.

– Бач... який ти! – каже йому Галя. – Бач, який?! Як же мені за такого йти, коли він так безневинно візьме та й заріже чоловіка?.. Як я за такого піду?.. Прийде така година, що й жінку задавить, кинеється на неї, як скажений...

– Галочко!.. побійся бога... Що це ти кажеш?.. Щоб я?.. мене заріж... мене задави...

– А Сидора?.. га, Сидора?..

– О-ох!.. Ти не знаєш, Галю, яка мене завійна вхопила... Пече мене... отут пече... мов хто жару насипав... – указує на груди.

Галя мовчала. Замок і Чіпка. Підвівся з місця, став ходити впововж хати та блукав страшними очима по стінах... Зробилося тихо, важко. По задуманому личку видно було, що Галя думала якусь кріпку думку, – та зразу не зважувалась сказати...

Аж ось – загорілися в неї щоки, заіскрили одрадою очі – роздалися, побільшали; відкрилися уста від напору спертого в грудях духу, – аж пашить Галя, як у вогні горить...

– Знаєш що, Чіпко?.. Може, ще не все пропало... Я скажу матері... може, вона батька мовить... Тільки ось що...

Чіпка насторочив уха, пильно дивився на Галю.

– Кинь ти життя таке! – скрикнула та аж поблідла.

– Яке?

– Чуже добро грабувати, людей убивати!

– Галочко!.. Ніхто на світі не скаже, щоб я кого вбив... Хіба обороняючись, руки не здержав...

Заседалась Галя на місці; очі знову засвітили хижо; лице затіпалось.

– Проклятий!.. каторжний!..– загукала вона на всю хату.– Обороняючись?!, від кого обороняючись? Лізеш у чужу хату красти, та хочеш, щоб хазяїн не ловив тебе?.. Злодюго!

– А вони?.. вони хіба кращі? нажилися з нашої праці, та й панують... А тут... хата валиться: мати стара; сам – копи не заробиш удень... Треба їсти, треба й одягтися... Як же його жити, Галю?.. Та хіба ми крадемо? Ми своє одбираємо... Пан – наробив нами, жид – надурив з нас... А нам хіба з голоду пропадати? серед шляху погибати?..

– Чіпко!.. голубе мій! кинь! Не буде щастя, не буде добра... Ти прийдеш уночі з побойща, ляжеш коло жінки, та тими руками, що недавно людей давили, у крові грілися... будеш жінку пригортати... Тими вустами, що несли тільки лайку та прокльони всьому світу – станеш їй про своє кохання шептати, будеш цілувати... у-ух!..

[...] – Ти думаєш, – перекодя трохи, знову почала Галя: – ти думаєш – легко мені дивитися на життя батькове побік з життям добрих людей?.. Бачиш: вони щиро працюють, чесно хліб заробляють, з людьми поводяться... і встають і лягають тихі, спокійні... А тут? Сиди, як у тюрмі, на запорі... Страшно й очей показати між люди... Настане вечір – ціла юрба п'яних людо-різів валить у хату... Шушукаються, тихо перемовляються, поки підуть на всю ніч... Вертаються вже перед світом, – та як гробовики, ховаються по горищах, по погребках... переховують чуже, награване добро... Це все, що на мені, – все грабоване! Ти думаєш, не давить воно мене? Мов хто рукою за горло душить, випирає дух з мене... Ти не дивись, що я весела й жартівлива... То веселить мене лиха моя година!.. Ще день – с'як-так переможеш... А вночі – ляжеш спати, то й привиджується тобі: буцім лізе хто, кричить: «Оддай ми платок!..» – та й тягне за волосся... «Оддай мое намисто!..» та й хапає холодними, як лід, руками за шию... Ти думаєш, легко воно мені носити його, – оце рам'я?.. легко?! [...]

– Чіпко! Любий мій! – каже вона. – Покинь!.. За віщо ж я тебе покохала?.. Покинь, мій голубе!.. Та підійшовши до його, любо заглядала в вічі.

– Побачу, Галю... Може, покину... Подивлюся... Може... можна буде?

– Ні, покинь! покинь!.. А то я сама задавлю тебе своїми руками... – нестямно белькоче вона, обвивши його шию руками та обдаючи гарячими поцілунками.

– Добре, Галю!.. добре, моя рибонько! – шепче, нестямившись. Чіпка, пригортаючи Галю.[...]

Провела його Галя за хвіртку; зачинилась й защепнула.

Поволікся Чіпка від двору тихо, помалу, ледве посилає ногу за ногою... У похилій голові борюкались веселі надії з невимовною тугою. Як здає він, що Галя не перекоже батька-матері, не вдасться їй їх умовити, то серце його наче хто в жмені здавить; коли ж погадає, як вони поберуться, житимуть у парі, – од серця одійде важкий гніт, і легко-легко воно затіпається... «А як же з н и м и розв'язатись?.. як їх зрадити?.. присягу поламати?» Од такої думки знову обхопить його сум, знову серце занив... Отак мінилися його думки: то веселили одрадою, то пекли огнем туги – і знемагав він од натовпу їх. Він уже радніший би їх забути, покинути, – та самі вони лізли, як мара, в його голову... Щоб розірвати їх чим-небудь, він почав обдивлятися навкруги... Нігде ні душечки, ні лялечки. Німе та буре поле розстилося перед ним і за ним. День випав хмурий, невеселий. Дощу не було; а тільки хмари, як димчаті килимці, заступали світ сонця, пересувалися з місця на місце, плавали по високому небі, одна одну доганяючи, одна другу переганяючи, й кидали свою сіру тінь на чорнувату землю... Вітер тяг легенький з полудня... Чіпка підвів голову, радий хоч вітрові, що обвивав його червоний, як калина, вид, прохолоджував гарячу голову... Йому стало немов легше

од такої прохолоди; веселіші гадки стали закрадатись у його душу, а журба упряма все-таки не кидала серця... І Чіпка затяг:

Зелений байраче на яр похилився;

Молодий козаче, чого зажурився?..

Спершу тихо, протяжно виливалася пісня, й чутно в ній було тугу невимовну, плач гіркий – задавлений; далі голос усе дужчав, міцнішав, розвертався на всі боки, і, як зимні заводи вітру, розлягався журбою по пустельному полю...

Тільки мені й пари – що очиці карі... – лунала пісня; а поле, мов ще дужче почорніло, аж насупилося...

XXV. КОЗАК – НЕ БЕЗ ЩАСТЯ, ДІВКА – НЕ БЕЗ ДОЛІ

Повернувся Чіпка додому та зразу кинувся по хазяйству. А ввечері пішов до Сидора поговорити за Галю: щоб відмовився Сидір від неї. Той згодився, але запросив грошей. Чіпка розрахувався з москалем і на radoцax поставив могорич усій роті.

Розладив Чіпка заручини Галі й Сидора та намовив Грицька йти сватати за нього Гудзівну.

Уже розвиднялось, як він вернувся додому. Ще здалека побачив: блищав огонь у вікні його хати. «Мабуть, мати пряде», – подумав він, та й став добиватись у двері. Двері були засунені. Він підійшов під вікно, постукав.

– Хто там? – окликнулась мати з середини.

– Це я, мамо! Відчиніть!

– Сину, сину! – почала виговорювати Мотря, впускаючи в хату. – Доки ти будеш волочитися щоночі?.. Чи не за старе, бува, знову прийнявся?.. Та то ж – щоночі! Як вечір настане, так і знявся, й пішов... А он – всюди такі чутки ходять... Ще на тебе, чого доброго, скажуть...

Чіпці хоч і гірка була материна догана, та недавня радість тихомирила його серце.

– Не журіться, мамо! – з усміхом одказує він: – Ось, незабаром, як бог pomoже, не буду й з хати виходити...

– Видно й по тобі! Хіба б, може, жінка чи не вдержала; а вже матері не послухаєш...

– Та може й жінка...

Мати вперше почула таку річ від сина. І здивувала вона її, і зрадувала. Одначе Мотря не сказала на це нічого. Вона тільки суворо глянула на сина та й знову сіла за гребінь.

Чіпка, запаливши люльку, вийшов до скотини довідатись, – та проблукав – уже геть сонце підбилося... А там – і майнув на хутір до Гудзя.

Галя тим часом сама не дрімала. Як тільки вернулися старі додому, вона кинулась до матері й стала її сльозами благати, щоб не губили її краси, сили, здоров'я в московських походах та переходах, на чужій стороні, далеко від роду, з нелюбим москалем...

Мати – як мати. Вона пройнялась жалем рідної дитини, заглянувшись на її сльози, бланання, – сказала про все Максимові. Максим хоч і хотів би мати зятем Сидора, ще такого молодого, а вже унтер-офіцера, та, пригадавши своє гірке московське життя, непосидяче та невільне, сам згоджувався з дочкою... Взяли його смутні думки. Він цілу ніч не спав, усе думав.

На ранок радиться з Явдохою: як би від Сидора відскіпатись? Коли й Сидір якраз настиг на ту раду. Довго він терся та м'явся, поки зважився сказати про своє лихо... Як став він журливо виводити, що я б, мов, боже, який радий, – та поход усе стратив!.. Старі слухали та жалкували на ту лиху причину, а самі нишком раділи. Найбільше ж раділа Галя, слухаючи такі речі з своєї хатини.

Вирядивши Сидора, батьки поїхали чогось у Гетьманьке. Галя зосталася одна дома. Вона була весела, рада, з радощів сама не знала, що робити, з ким ними поділитися. Убравшись у найкраще убрання, вона бігала по хатах, співала веселих пісень; далі здумала про обід, розпалила піч, наставила страву; знову співала, бігала, виглядала в вікна: чи не йде, бува. Чіпка?

Чіпка не йшов. Марно вона трудилася очі, виглядаючи його. Іноді: чорна пляма серед поля здавалася їй ним; вона кидала піч і, не пам'ятаючи сама себе від радості, вибігала аж за хвіртку стрівати його... Розглядивши оману, верталася вона в хату з жалем у серці, з сльозами на очах. «Він, мабуть, мене не любить, що не йде... Якби він любив мене, то не йшов би – летів... А він?.. дурить... з ума зводить!» Такі думки мутили її голову, ображали серце, Галя починала плакати.

На той саме плач нахопився Чіпка. Як вона кинулась до його, як привітала! Де ділися й сльози, і смуток: очі горіли коханням, одрадою, вид осіяв, як сонячний ранок весняного дня. І що за радісний був день той, що за любя розмова!..

– Так ти покинеш?.. покинеш, мій голубе, таке життя?.. – допитувалася вона Чіпки, заглядаючи йому в вічі.

Чіпка мовчав. Любувався веселим голосом Галі, налитими радістю очима. Вона ж не переставала щебетати перед ним, як та ластівочка.

– Та як ми заживемо з тобою! які порядки заведемо!.. Зранку – ти будеш хазяїнувати коло худоби, а я – в господі... Адже ти будеш кохатись у скотині? Я не люблю коней... воли кращі... Воли такі смирні, тихі... А корова щоб мені безпреміно була! Чуєш? Я й не піду за тебе, як тільки корови не купиш... та щоб з телятком!.. Що я, пак, казала? От уже й забула... Бач! Так ото ранком ми будемо поратися; потім пообідаємо, спочинемо; потім уп'ять ти що-небудь зробиш, поки вечір; а ввечері я вечерю зварю... Уже таких м'яких та пухких галушок зварю, що губами можна буде їсти... І все в нас буде тихо, мирно – ні лайки, ні сварки ніколи... Ти не будеш лаятись?

Чіпка осміхнувся.

– Чого ти смієшся? Ти, мабуть, будеш битись? А я, дурна, питаю, чи будеш лаятись... Гляди мені: тільки будеш битись або лаятись, – то я тебе покину...

– Та годі тобі, Галю, об цьому й думати! Як можна таку зозулечку лаяти або бити? Ти, як те сонечко, закрасиш мою смутну хату, розвеселиш матір...

– Ба! У тебе й мати є? А я й забула...

Брови у Галі на хвилину здвинулись, буцім від тяжкої думки. Одначе швидко та думка промелькнула: Галя знову веселенько зацокотала.

– А твоя мати – стара?

– Ні, не дуже. Лихо тільки її зостаріло та нужда молодого віку...

– А я. Чіпко, не знаю, що то таке лихо та нужда... Росла я в доволі, не знаю того нічого. Хіба, може, ще моє від мене не втече, наздожене мене... Ні, я не хочу!.. Чув, Чіпко? Не хочу я ні нужди, ні лиха... Хай йому цур, хай йому пек!.. Не хочу!.. От, тільки що: чи твоя мати сердита? чи не буде вона мене лаяти?..

– Ні, Галю... Ніколи сього не буде, щоб хто сказав тобі й слово накриво, – не тільки налаяв... та ти така, що мати моя, як побачить тебе, то більше вподоба, ніж мене.

– Яка ж я? – прядучи веселими очима, допитувалася вона,

– Така... – жартував Чіпка.

– Яка – така?

Чіпка кинувся її обніматися...

– Гляди ж мені! гляди! Тільки одуриш...– і сварилася на його своїм маленьким білим пальчиком.

Довго ще вони любувалися та милувалися. Потім – обідали.

По обіді радились, як сказати батькам. Та вже надвечір Чіпка пішов додому.

Мати стріла його надворі з серцем.

– Де ти ходиш? де ти бродиш цілий день? На кого ти покинув ту худобу дома? на мене, стару?.. Господи, твоя воля!.. то бувало хоч удень дома; а тепер – понудиться до обіду, а там і скрився плечима й очима... Навіщо ж ти накохав того скоту, коли не хочеш сам глядіти?..

– Не візьме його, мамо, біс! – весело одмовляв Чіпка.

– Та й тебе б не взяв, коли б навідався хоч у полудень... Коли скотини не шкода, то хоч би матір пошкодував, що в таку негоду гибіє надворі...

– Підождіть, мамо: ось як візьму собі жінку,– заживете тоді, як у бога за дверима.

– Тоді-то те й буде! – страчуючи гнів, журливо вимовляє Мотря, увіходячи в хату. За нею й Чіпка увійшов.

«Що це він мені все плеще: жінку та й жінку? І вчора – жінку, і сьогодні – жінку... може, й справді надумався...» І хочеться їй випитати його. Через це вона, осівшись у хаті, знову заводить розмову.

– Невістку, кажеш, візьмеш, сину... тоді заживу, як у бога за дверима? Так воно, мабуть, і буде! Може, невістку візьмеш таку, що свекрусі й сорочки не випере...

– Та, може, сама таки й не буде прати,– одмовляє Чіпка.

– А хто ж? – аж з ляком спитала Мотря.

– Наймичка.

– Яку ж ти там грапиню задумав брати, що ще й наймички до неї треба?

– Грапиню, мамо,– усміхаючись, каже Чіпка.

– Не високо лишень несися, сину, а то як прийдеться падати...

– Нічого, мамо, високо нестися: я візьму жінку, яку мені треба.

– Та що це ти – смієшся з матері, чи що? Чи справді знайшов собі пару?..

– Знайшов.

– Кого ж ти вподобав? Чи не Мотрю, бува, Шрам-ченкову?.. То – багачка, то гордовита, сину. Не раю я тобі її брати... Та своїм багатством щодня тобі очі вибиватиме...

– Ні, мамо, не Мотрю, а Галю.

– Яку Галю?

– Знаєте, мамо, москаля Гудзя?

– Того, що на хуторі?

– Того самого.

– То що?

– Дочку його, мамо...

Мотря задумалась. Смуток заслав її погляд.

– Не знаю я, моя дитино, тієї дівчини... Хто його зна, що воно за люди, ті москалі... Знаю тільки, що замолоду він те тільки й робив, що пив та гуляв, та волочився. А як оддав батько в москалі, то про його й слух запав... Вернувся жонатим і багатим... Жінка його, либонь, не з наших: здалека відкільсь він вивіз її. Чи не така, бува, й дочка?

– Ні, мамо, дочка й трохи не схожа на матір...

– О-ох сину, сину! Хто його знає... У чужу душу, кажуть, не влізеш,– що там в ній заводиться. Може, вона з виду й добра здається, то ще поки дівкою... Кожна дівка, поки не вийшла заміж, то й добра; а як зв'язала руки, то зараз і почне витребенькувати...

І те не так, і друге не по ній!.. А ще ж як багачка!.. Про мене, коли б ти, сину, оженився й на Олені Педьківні... Дівка тиха, робоча... Знаю добре, що була б тобі жінка, а мені невістка... А коли вже й Гудзівну сподобав, то щастя боже!.. Звісно – не мені з нею жити, а тобі, моя дитино, вік вікувати... Мій уже вік недовгий; швидко вмру, все покину... Тобі жити з нею, а не мені... Тільки воно й на тім світі легше було б лежати, коли б я знала. Що ти будеш щасливий, мій сину! А то, як у вас тут буде щодня гризня та сварка, то яково там і мені лежатиметься? І мої кістки струснуть під землею...

– Ні, мамо, Галя буде жінка якраз по мені. Я вже її давно знаю...

– Коли по тобі, то хай тебе, сину, господь на все добре благословляє! Я не забороняю. Не жалкуй тільки, дитино моя, на матір, як – не приведи, господи! – прийдеться вік калатати... Знаєш багачок? Вони всі здатні на докори... А немає, сину, тяжчої докори, як докора багачки про твої злидні... Злидні – та чесно нажиті! А то – навезе від батька-матері дрантя та ганчір'я всякого, та й не руш ти його... Вона тобі щодня буде вичитувати та висукувати: то те пропало, то те згайнували... Нема гірше, сину, як докора багачки!.. Через те я й не –раяла б тобі багачки брати. Бери ти, сину, рівню собі, то й усе буде в нас рівно: ні вона тобі не вибиватиме очей твоїми злиднями, ні ти їй не докорятимеш нічим, – бачив, на що брав! Та як я вже дрожала на світі та побачила людей, то скажу тобі, що з убогих і хазяйки кращі бувають... Нужда та злидні навчають і свого берегти і чужого глядіти. А коли воно виросте у розкошах та при наймичках, то йому все ні по чому: так усе й гайнуватиме!

– Не така, мамо, Галя. Нічого вам турбуватися. Хоч вона й багачка, а все сама коло всього... [...]

XXVI. НА СВОЇМ ДОБРИ

У суботу заслав Чіпка старостів до Максима. У неділю були оглядини в Чіпки. Максим не забував старосвітського звичаю: поїхав сам і вблагав Явдоху поїхати на оглядини.

Явдоху вразила бідна, низенька й тісна хата майбутнього зятя, не сподобалась їй і сваха.

Не вподобала й Мотря Явдохи. Вона здалася їй гордою, бундючною, недоступною...

Обидві матері хотіли б повернути справу назад, та вже нічого було робити; діло прилюдно вирішилося.

На другу неділю молодих повінчали.[...]

Грицько, підстароста, дивувався тому багатству, що так ні ждано, ні гадано, припало Чіпці. Його аж заздрість розбирала. Дивувалися й завидували Чіпці люди не менше Грицька. «І як-таки за такого ланця та вийшла така багачка, як Галя?» Старі діди та баби все те собі на умі мали, а молодіці нишком поміж себе рахували, що воно таки щось непевне: видно, чортяка й тут якогось гедзика вкинув! Та, дивлячись на Галю, що сиділа коло Чіпки, як макова квітка, знай перешіптувались та хитали головами, моргали бровами... А чоловіки тим часом од Максима по повній випивали та примовляли: «Дай же, боже, щоб наші молоді живі та здорові були, – у щасті кохалися, у розкоші купалися, до самого віку нічого лихого не знали!» – Щоб знай багатіли та спереду горбатіли! – додав староста Яків Кабанець, такий удатний до тих приказок. – Беседа залилася нестямним сміхом та реготом, а жінки, жартуючи, давай штовхати старосту кулаками межі плечі, примовляючи: «О, щоб тебе!.. щоб тебе!» А староста, незважаючи на духопелики, ухопив вареника в зуби, розіпхав танцюристу молодіж, крикнув: «Грай, музико!» та й пішов навприсядки – аж земля загула. Музика різала, пиляла – аж струни лопались; скрипки вгиналися; бубен, як грім серед літа, бухтів;

мідяні тарілки бряжчали та цокали, немов сто пар циганських коней з бобончиками та дзвониками перло селом...

Гуляли-гуляли на хуторі та так цілою юрбою переїхали в Піски до Чіпки.

Тут Мотря вперше побачила свою невістку. У парі з сином вона кланялась їй низько, до ніг, подаючи дорогі подарунки... Мотря глянула на невістку – і чорні думки зникли, зразу збігли з сумного обличчя. Як промінь ясного сонечка, пробившись між зеленою густою листвою, в затишку та в холодочку, горить і звеселяє гушавину – так іскорка одради зажеврїла в старих Мотриних очах, розлилася радістю по всьому сухому виду! Мотря кинулась обнімати невістку, як рідну дитину, а, цілуючи її, плакала. Галя собі обнімала Мотрю, як матір, цілувала її зашкарублі, сухі щоки, руки... Далі Мотря обнімала сина і теж плакала. Потім того цілувалася з сватами і трохи не з усіма людьми, що наїхали й найшли до неї в двір. З радості стара як оп'яніла, їй вперше на віку довелося побачити таку повагу до себе від людей. Вона не знала, як їх дякувати, чим їх вітати. Ось заграли музики; заспівали свашки; поклонилися молоді – і пішли в хату... Піднялися знову гулянки та танці. Максим з Явдохою в парі пішли викрутасом та вихилясом, а за ними й Мотря тупала своїми старими ногами...

[...] Багато добра всякого та худоби навезла Галя з собою; вісім паровиць везли її посаг у Піски. Мотря як стріла все, то аж злякалася. У неї ніколи нічого того і в думці не було, а тут – як сніг на голову! Вона не знала, де його поставити, куди подівати. Що нужніше, розмістила в хаті; друге – поставила в сінях, а ще нетрохи й зосталося. Галя просила Явдоху взяти до себе в хутір. Максим подарував Чіпці трояк добрих коней. Так і Чіпка просив тестя піддержати у себе до весни. Максим та Явдоха, дивлячись на таку тісноту, раяли молодим переїхати на зиму жити на хутір, – та ні Чіпка, ні Галя не згодились. Старі поїхали назад, а молоді зостались на своїм господарстві. Доля прикрила їх своїм затишним крилом.

Гарно, весело тепер у їх хаті. Сама хата – наче побільшала, роздалася, повеселїшала. Стіни Галя вбрала шпалерами, пообвішувала вишиваними рушниками. З божничка виглядали дорогі образи з-за лісу васильків, м'яти, ласкавиці, гвоздиків та мов усміхалися, дивлячись на хату. Перед образами гойдалися на ниточках роблені голуби. Крила у них сизі, груди червоні, хвостики чорні, носики – немов з тіла – білорум'яні, а очі з червоного намиста світили на всю хату, коли вдаряв у них сонячний промінь або стяжка од світла. Голуби ті були навдивовижу кожному, хто тільки бачив їх. Розчепіривши крила й попригинавши ніжки, вони безперестанку гойдалися, немов живі та зачаровані... Піч Галя розмалювала синіми квітками по білому; лави вишарувала – чисті та білі, а піл, як з воску, чистий. Де тільки рука її доторкалася, або де око зирнуло, – все те з змурого, сумного, прояснялося, біліло, ніби всміхалося.

Коло свекрухи Галя, як коло рідної матері, ходить; годить їй у всячині. Нашила їй очіпків, платків надарувала, сорочок надавала. Не світило тепер дрантя та рам'я на старих плечах; воно пішло на ганчірки, а Мотря у всьому новому ходила. Були тепер у неї й чоботи добрі чорноголовці, плахти й дерги дорогі хоч і старечі, й сукня біла, як сніг, і кожушанка, крита демикотоном, про зиму... Защитена тепер Мотря від голоду, від холоду; заспокоєна в роботі. Галя сама коло хазяйства ходила: коло корів та овечат і біля печі – всюди сама: Мотрі й не підпускала. [...]

– Спасибі тобі, дочко, за твою ласку, як до його, так і до мене! Як ти ввійшла до нас, то мов праведне сонце вступило в хату, немов нам очі розв'язала, світ повила рожевим квітом... А якби знала, як то спершу було? Як ні хліба, ні одежини... та треба щодня на роботу йти... А він ще малий був – і його іноді з собою несеш. А коли кинеш дома,

хоч і на бабу – царство небесне! – то за думками світа білого не бачиш... Чи не сталося що йому? чи не наробив чого він?.. Настане вечір, як бога, мов віками дожидаєш його, та, кинувши працю, стрілою додому поспішаєш. Добігаєш, бачиш – він грається коло хати... Слава тобі, господи, що щасливо все!.. Або зимою... застукують тріскучі морози, зніметься завірюха, хуртовина... ані одітися, ані обутися!.. А тут у хаті – хоч вовків гони... й топлива кат має... Ох! випила й я за свій вік гірку, та ще й повну!... А тепер, дяка господеві, хоч на старість заспокоєна... Може, пошле господь і смерти в такому спокої... Буду за тебе, моя дитино, з того світа молитви слати, щоб вам, мої рідні, щасливо вік звікувати та своїх діток до розуму довести...

Галю слуха-слуха таку сумну приповідку про таке гірке та злиденне життя, – та аж страх її візьме... Вона не тільки нічого того не бачила й не зазнала, а навіть ніколи й не думала... Жаль давив її серце за свекруху... «Недаром вона така стара, слаба, виморена, висушена!» – думала Галю.

– Ви мені, як рідна мати! – обертається вона а щирим серцем до свекрухи: – скільки-то ви горя на своїм віку звідали!.. Чи то– ж то й Чіпка все те терпів, мамо!

– Авжеж, дочко! Його оцими руками й виносила й вигодувала... і він дізнав, почім ківш лиха!

– Через те ж він і сумний такий; того й нерадісний завжди... От я: зросла в доволі та в розкоші, нічого того не знала... завжди весела, співоча...

– Дай, господи, співати, не дай тільки плакати! – одказує радо Мотря. І не налюбуеться й не навтішається невісткою. [...]

А вони справді – як ті голуби: де одно, там і друге. Чи він робить що, а в неї вільна хвилина, – вона коло його: коли не помагає, піддержує що, то так стоїть та дивиться; чи вона робить, – він з рук хапає, щоб їй легше було.

– Галю! найми наймичку, – каже він, дивлячись, як вона втомилася коло печі, золійники. вергаючи. – Невже все те тобі своїми руками ворочати? Ти й коло корови, й коло печі, й коло шитва, – та все одна, все сама.

– Наймичку? – питає, здивувавшись, Галю. – Навіщо? Щоб вона своїми нечистими руками тобі страву готувала? Хай їй!

– Пожалуй себе, Галю, свого здоров'я...

– А що моє здоров'я? Хіба ще не викохала та не виростила, в матері гуляючи? Задля тебе, мій голубе, хоч і руки натруджу, то не шкода. Ти замолоду натерпівся всього, – поживи хоч зо мною в доволі... І яке воно тобі те щастя здається, коли до всього я сама своїх рук не доложу, не поклопочуся біля всячини... Ні, не треба... Не хочу я наймички!

Чіпка слухав ту любу мову жінчину, а серце його проймала радість щастя...

– Доле моя! щастя моє! – пригортаючи міцно до себе Галю, шептав він увечері. – Ти ж мені радість у двір принесла; ти з моїх очей полуду зняла, що їх цілий мій вік закривала!.. Кругом мене кривда облягала, неправда обступала, як важкий камінь, давила вона мої плечі, груди... опускалися в мене дужі руки, закривалися очі... я не знав нічого, не бачив, куди мені вилізти з того гніту, як його вискочити... Ти – як зірочка зійшла над моєю задуреною головою – і освітила мені темну стежку, мій неутертий шлях!..

– Галю! – трохи згодом, не швидко, ніби роздумуючи, обізвався голосно Чіпка. – Коли б усі люди були такі щасливі, як ми з тобою, тоді б нам ще краще жилося, ще веселіше!

– Коли б же то, мій голубе! Що ж, коли їх доля так помежувала: одному дала багато, а другому – нічого...

– Доля?.. Гляди лишень, Галю, чи доля то? чи не самі люди, бува, й винні?.

– Та, може, й вони трошки... Якби можна, Чіпко, то я б їм свого уділила... Знаєш: як розказала мені твоя мати, яку ви нужду, яке лишенько замолоду терпіли, то мене то в огонь укине, то мороз обсипле... Коли б знала, то в той би час усе своє віддала, що маю...

– Ти, Галю, добра. Ти – жаліслива, – казав Чіпка, обнімаючи її, а в самого по сумному виду мишка бігала й голос дрижав від спомину. – Та чи то ж то одна моя мати така?.. Хіба одні ми... Сотні, тисячі, тисячі тисяч отак тягли й тягнуть своє злиденне життя. І ніхто на те не вважає; нікому немає діла до того; ніхто на те не дивиться; ніхто того не бачить... усім воно чуже, не рідне... Кому воно своє?.. кому – не байдуже?.. Отим хіба беззахисним людям, що з голоду мруть?.. Не дивуй же, Галю, що ми своє одбирали – силою...

– Не нагадуй, не нагадуй... Христом-богом молю, не нагадуй мені про те. Чіпко! – молила Галя, ще дужче горнучись до його. – Як я здумаю про те, то в мене розум мутиться, в очах червоні плями замріють... Хіба було не можна без того обійтись?.. Працею, хоч тяжкою, кривавою працею, та чесною – свого добути?..

– Працею?.. Гм... Нічого, Галю, працею не вдієш... Один з неї вискочить, а десятьох вона задавить!

– Адже от – Грицько... З бідності вийшов у люди... І спокійний, і щасливий... а все через працю...

– Та праці, Галю, нігде приложити!.. І те – чуже, і того – не можна, й того – не роби!.. Ніяк рук зачепити... Кривда кругом, скрізь неправда...

– Ти думаєш. Чіпко, що справді у всіх такі думки? їй-богу, ні! Лушня такий чоловік, що купить і продасть; Пацюк – аби йому погуляти та поспівати, наробити дешпоту; а Матня – щоб нализатися от по сю!.. Хіба їм у голові праця? Хіба вони думають, де своє, – де чуже?.. Або москалі! Цілий вік його вчать не дивитись не тільки на чуже добро, а й на життя. Хіба вони таке думають, як ти?.. Він собі йде прямо задля того, щоб порабувати... щоб чужим добром пожити... Так у них, у москалях, було: так він звик до того... а тепереньки й не хоче за чесну працю взятися!..

– Може, й так... Може, й твоя правда... Може...

– Ні, Чіпко.. краще тихо, мирно жити, чесно заробляти й поживати... А дасть господь діток діждати – вигодуємо, виростимо їх на добро, до школи ддамо... Хай змалечку вчаться... Може, вони в книжках тих вичитають, як краще жити, ніж ми з тобою!..

Такою тихою мовою та розумною радою Чіпка був як сповивачем сповитий. Од щирих слів любої жінки серце його впокоювалось, сувора натура, загартована давнім злиденним життям, м'якшала: він тепер соромився свого давнього безпуття, тієї кривої стежки, якою він думав дійти до щастя... Шкода йому було свого безталанного товариства, жаль його погібелі... А сказати їм Галину правду – нехватало духу, сили; І він тепер ховався, тікав від своїх давніх братчиків.[...]

Грицько – невсипущий хазяїн. Він чесною працею, своїми мозоляними руками надбав те, що має в господі. Він і тепер не лежить: рано встає, пізно лягає. Він не паніє, як другі, а сам з своєю невтомною помічницею-жінкою веде до ладу своє хліборобське діло, маючи думку на чесну працю й дітей направити... Вподобав Грицька Чіпка і частенько став навідуватись до його. Не сором тепер і Грицькові водитися з Чіпкою – і він ще частіше став завертати до товариша дитячих літ. Жінки їх теж одна одну вподобали...

[...] Заможність Чіпчина іноді розбуркувала заздрість Грицькову. Вернувшись од Чіпки, набідкавшись перед ним досхочу, Грицько заводив таку розмову з Христею:

– Отак тепер зажив Чіпка! От собі й удайся таким!.. Сказано: дука на всю губу! А чи сподівався хто бачити його таким тоді, як він п'яний, обідраний, як несамовитий, ганяв по селу та по шинках волочився?! А тепер... панюга та й годі! І приплило ж таке несподіване щастя... Сказано: як багатство, то й щастя!

– Така вже, видно, його доля! – одказує Христя. – Та й жінку ж узяв собі під пару... То вже що багата та вродлива, а привітна та ввічлива до кожного! А до його... Сказано: могла б, свого серця влупила та йому дала.

– І за що, спитай? – гірко вимовив Грицько.

– Як за що? Чіпка, Грицьку, чоловік хороший...

– Що ж у йому хорошого?

– Усе. Звісно: другій жінці він би, може, й не підійшов під пару, а до Галі – то мов вони рідні... Який він, така й вона... Жалісливі, добрі... Що пара, то пара, – гріх бога гнівити.

Христя завжди заступалася за Чіпку. У Чіпці споавді було багато чогось доброго, чого Грицько своїм, на прибуток напрямленим, розумом не зміг зрозуміти. Христя ж чула те добре своїм жіноцьким серцем, своєю чуткою душею.

– Отже тебе. Чіпко, мабуть, у любистку купали, що так усі жінки липнуть до тебе, – шуткує, підпивши Грицько.

– Як саме? – питає Чіпка.

– Так... Моя Христя, коли тебе довго не бачить, то все згадує: де це, мов, він? що це з ним?

– Спасибі Христі за добру згадку, – радо одмовляє Чіпка.

– А вам заздро на мого чоловіка? – вмішається Галя.

– Та ще б, дивіться, не заздро було! Де ж таки? чужу жінку зовсім від дому одбив!

– Та ми таки Христю й одберемо од вас, – сміється

Галя.

– Навіщо? Навіщо вона вам здалася? Чи, може, непереливки?..

– Так воно так-таки, мабуть, чоловіче й буде, – жартує Христя, – що я і тебе й дітей покину та й перейду до Галі та до бабусі Мотрі...

– Про мене... Хай вона й вам, – тільки я собі Чіпку візьму затомість, – одказує Грицько.

– Еге, спасибі вам! Ми Чіпки не дамо... Чіпка в нас буде, – обороняється Галя.

А тут і Мотря, слухаючи їх жартівливу розмову, уверне слівце й од себе. Підуть у них сміхи, жарти та веселощі.

– Ану лишень, Галю: почастуй нас вареною за таку вигадку! – нажартувавшись вдоволь, каже Чіпка.

Галя швиденько метнеться. Де не візьметься варена – пахуча, чиста та смачна. Галя частує. Усі випивають по повній, прицмакують губами, вихваляють Галю, а ще більше – варену, та пересипаються жартами...

Це так у свято або в неділю. А в будень – коли не Христя у Галі, то Галя у Христі.

Одна другу так уподобали, мов сестри рідні. Хоч одна одній, як завжди водиться між жінками, і не розкривала своєї душі до дна, не показувала, що діється насподі серця; оже одна в одній чула щось собі рідне, привітне й любе. Галя далі бачила, ширше сягала своїм розумом: він у неї кохався при достатках, у розкоші... В стороні од людей, од життя, не знавши ні нужди, ні клопоту, – вона сама поринала в свої думки, привикла сама повертати своїм розумом. Не такі молоді літа випали Христі. Тяжке сирітство з самого малку, гірка неволя в чужій роботі – приборкали її шибку думку. Недостачі, нужда добре далися їй знати, – щоб вона не забувала про наживу. Вона була в житті її не останньою гадкою. Оже, як вони не різнились, а все-таки обидві однаково чули,

що добре, що лихе, і через те завжди обидві сходились у своїх думках. До чого Христя тільки серцем прихилилася, почувавши добре, те Галя не тільки серцем кохала, а й у речах вимовляла. Поріднилися вони серцем, душею. Вони були щирі товаришки, яких тільки вряди-годи зводить життя до купи.

Шануючи одна одну, кожна поклялася в душі, що як будуть у них діти, взяти одна другу кумою. Христя вже й раділа тому. Вона почувала себе матір'ю, а після різдва справді послав їй бог уже другого сина. Галя була хрещеною матір'ю. Грицько не тільки згодився – зрадив, як почув, що Галя буде кумою. Він сподівався, що хрещеникові добре буде від такої хресної матері. Христя ж дивилася на покумання, як на зв'язок довічного товариства з Галею.

І справді, після того вони ще дужче затоваришували. Почалися таємничі сповіді важких думок та гадок, пестоці та голубіння веселих надій. Не проходило дня, щоб або Христя не завершила до Галі, або Галя не побігла до Христі.

Галя полюбила свого хрещеника, як рідну дитину. Сорочечки йому шила й мережала; шапочки вишивала. А на руки візьме, – носить, любить, як своїм. Іноді зупиниться її погляд налюбому погляді дитини... довго вона дивиться на його, придивляється йому в вічі, мов своїми очима хоче з'їсти... То дивись: блиснула в неї в очах якась іскорка – сльоза не сльоза, радість не радість засвітила в них – і пригортає вона дитину до свого лона й обдає його поцілунками.

Христя дивиться та й зітхне важко. Вона бачить і чує, чого Галі треба, та чого бог не дає їй...

– Що, як у вас будуть діти, – стороною заходить Христя: – як уже ви їх глядітимете? Адже ось – чуже, та як ви втішаєтесь!:

– Як у мене буде дитина, Христе, то я, здається, з'їм або задавлю її, цілуючи та милуючи... Я не дам на його пилинці впасти, кому-небудь подивитися... Могла б я його – в своїм серці носила. Ви тільки гляньте: отаке манюсінке-малюсінке, без речі, без мови, тільки оченятами світить... Ти до його обзиваєшся, а воно ними поводить, мукає, рученята випручає, мов тебе пригорнути хоче... А ти знаєш: це твоє тіло, твоє народження... «Рибонько!.. серденько!..» – оберталася вона до хрещеника, окриваючи всього його гарячими поцілунками. [...]

Тільки діждав Чіпка тепла, зараз накупив дерева, найняв майстрів і заложив над самим шляхом не хату, а цілий невеличкий будинок. Поки люди налагодились з жнивими, то на його дворі, замість похилої хатини, стояв веселий будинок і гордо позирав на вулицю великими вікнами з зеленими віконницями. Давня Чіпчина гадка справдилась. Тепер уже не одна тісна хата із сіннями, а цілих три: одна – для матері, друга – для себе, а через сіни – світлиця – про гостей. Недалеко од будинку склали рублену комору. Трохи далі, як поставили комору, заходились коло сарая з конюшнею; а там – і загороду заплели нову, кругом дворище обгородили новою лозовою лісою з острішком... Старі ворота поламав Чіпка, а приробив дощані, панські, розтворчаті, а над ворітьми, якраз посередині, на кружалі вирізана була чоловіча пика: рот – як у сома, очі круглі – як у сови, ніс – як у кота, а волосся, з проділом посередині – як у жінки... З усього села збігалися діти дивитись на те пречудо і великим дивом дивувалися...

В одно літо непевне колись дворище, відоме кожному за пустош, зовсім перемінилося. Страшне й прокляте, стало тепер воно навдивовижу всім людям, лоскотало їх задрі очі, а ще задріші думки...

Як гляне іноді Мотря на свій плеч, то й сама дивується. Колись пустка-хата – тепер будинок; пустиня-город – грядка квіток; гноїще-двір – тепер зелений та чистий, кругом облямований коморами, загородою, сараєм, хлівцями... Аж заплаче Мотря з радощів.

– Колись як жилось... А тепер?.. Слава тобі, господи!

Чіпка перестав хліба робити, став по ярмарках їздити, полотна скуповувати та перепродувати. Од його й пішли в Пісках полотенщики. До його ніхто й не думав про це: він перший почин зробив.

XXX. ТАК ОЦЕ ТА ПРАВДА!

Стояла люта зима. Ще такої холодної та сніжної не зазнають люди. Багато тоді народу померзло – забило їх під лиху хуртовину, закидало, замело снігом, там богу й душу оддали. По весні вже несла вода річками мерзлі трупи, а других серед поля вовки поїли.

На зиму Мотря зовсім одужала. Сидить, пряде вовну, а Галя або шиє, або й собі пряде на прядці. У хаті в них тихо, тепло, – було б і одрадно, коли б не тума якась стояла в кожного перед очима, не повітря важке носилося по хаті. А то сидять вони собі при ясному світі свічки – тихі, сумні, мовчазні, тільки одні тіні від них колишуться по стінах та чутно, як прядка гуде та наведе якийсь сум, викликав сон-дрімоту. І в душі у них гіркий смуток, на серце налягла важка туга, журливі думки сповили їх голови. Іноді по хаті пронесеться глибоке зітхання; увірветься нитка й затихне на який час гуркання прядки, поки її налагодить Галя; або випаде починок з рук у Мотрі, глухо вдариться об піл і розбуркав тишу сумну. Тільки коли-не-коли вирветься з уст живе слово, пронесеться по хаті, як мара страшна, злякавши і сум і німоту, – та й замре без відгомону. Чіпка собі нудиться світом, коли немає нікого з товариства. Ляже – душно йому, встане – холодно. Слухав іноді, що розказує мати з свого молодого віку – і встають перед його очима дитячі літа, встає сива бабуся, дід, степ, вівці... «Щасливий я був тоді» – дума він і не знає, де тепер себе діти.

Ніч, як куйовда, стояла надворі; мела страшенна хуга; завірюха крутила; та холод такий, що страшно й носа виткнути з хати; мороз перся в хату, позамуровував шибки узорчатими виводами; а в димарі, як голодний звір, ревла та вила відьма-буря, кидаючи в вікна кім'ями снігу, мов хто добивався в хату знадвору. Галя й Мотря сиділи собі та мовчки прями. У кожної чогось так тяжко було на серці, що вони аж попригинались до гребенів. Чіпка лежав на лаві, задравши голову вгору, мовчки дивився в стелю та слухав божевільні заводи буйного вітру. Свічка на триніжку неясно горіла; знай гніт нагоряв-жужелився, і знай його зривала або Мотря або Галя, кленучи вогонь, що так немилосердно пік у пучки. Разів два чи три ненароком свічку зовсім гасили – і тоді в темряві проносився жарт та сміх, немов боявся світу, бо справді, коли знову засвічували світло, то немов воно замикало вуста їм – ні одне слово не зривалося з язика, наче то не люди сиділи, а якісь тіні – глухі й німі...

Коли це зразу, як грім, загуло коло хати, й почало щось стукати у вікно. Чіпка кинувся, скочив з лави, мов хто його скинув з неї, та мерщій надвір. Засов клацнув, почувся гомін, тупіт. Незабаром Чіпка ввів у хату Лушню, Матню, Пацюка та ще чоловіка семи незнайомих людей. Були між ними москалі і Сидір там, були й прості.[...]

Чіпка помітив скриту бурю, похопився промовить: «Ходім, пани-браття, в світлицю, бо тут з бабами ніякого пива не звареш... хай вони собі прядуть...»

Як ноги вломили братчики з хати – мерщій перейшли за Чіпкою в світлицю, Мотрі зробилося так тяжко на душі, так гірко на серці, що вона аж не зисиділа на гребені;

встала, побралася на піч, лягла – та так і залилася сльозами. А Галя, оставшись одна, думала: «Підожди ж! Підуть твої братчики... це вже не первина... постій же... прокляті, каторжні!» – і лютувала разом на Чіпку і на його товариство.

А в світлиці тим часом обходила рядова, розв'язувала й без того смілі язики, дурманила безпутним життям задурені голови, надавала силу і без того дужій волі; неслися сміхи, реготня, гвалт окривав хату і несамовито вривався в другу, де була Мотря з Галею.

— А що, отамане? – обертається Лушня до Чіпки: – в яку мутну воду закинемо сю ніч свій невід?

– Коли б так, щоб і недалеко, і рибки піймати, – вставив червоний, як після лазні. Матня.

– Ми оце з Петром, – веде далі річ Лушня, – налагодились до Хоменка на хутір.

– Воно туди й небезпечно, – обізався хтось з гурту: – в його така вармія...

– Та правда, що в його три сини, як кати, – каже Лушня, – та й сам такий, що, посмоливши віршовку, ведмедя вдержить, – та сількись! Он той братко припас задля його таку важну штуку, що й не здивує. – Кажучи се, Лушня показав на москаля Сидора.

– Яку? – питає Чіпка, котрий до того мовчав. Сидір витяг з-під поли рушницю, мовчки показав

Чіпці. Той понуро глянув – і нічого не одказав.

Обійшла ще раз чарка кругом столу, – посоловіли в кожного очі ще дужче.

– Та коли йти, братця, то вже й пора, – своє-таки Лушня.

– Чи пора, то й ходімо, – понуро одказав Чіпка, підводячись.

За ним повставали другі. Випили ще на дорогу; вийшли з хати. Чіпка погасив світло – і собі за ними... «Кукуріку!» – прокричав на сідалі півень, залопотавши крилами. Усі кинулись.

– Пху, проклятий!.. перелякав!! – обізався Лушня.

Галя почувла, що п'яна зграя побралася. «Чи то ж то й Чіпка пішов, чи» може, в світлиці?» – подумала вона, взяла свічку і пішла в світлицю.

У світлиці не було ні душечки. На столі стояли порожня пляшка з горілки, та три порожніх чарки, та два полумиски на денці з росолом, – видно, були з огірками. На столі поналивано горілкою, понакришувано хліба, де-где валялися недоїдені гузки з огірків. Під столом валявся порожній боклаг, аж воронка торохтіла. Ослони в хаті попереставлювані: один вздовж, другий впоперек. Накурено так, що дихати важко було; страшенно смерділо горілкою... Сказати: була то не світлиця заможного хазяїна, а корчма п'яна!

[...] Прокричали другі півні. Коли геть за північ почувся здалека тупіт, гомін. Далі – ближче... ближче... коло самої хати... «їдуть!» – подумала Мотря. «Хоч би ж хоч сюди не заходили», – прошептала. Коли чує – повернули в світлицю.

Перегодя трохи рипнули двері, увійшов хтось у хату.

– Хто там? – питає вона з печі.

– Це я, – одказує Чіпка.

І чує вона – став над помийницею вмиватись... У серці їй наче хто гострим ножем шпортонув.

– Що то, сину?

– Нічого...

– Ой сину, сину! хоч би вже ти на те не пускався... Хай би крав, хай би грабив... а то...

– А Явдоху хто з світа звів? – питає гостро Чіпка.

- Що ти кажеш?
- Хто, кажу, Явдоху струїв?
- То це я, сину??!
- Уже ж не я...
- Спасибі...

Не доказала, замовкла... Запекло коло серця, мов хто огню приложив; плач, злість, досада разом піднімались з душі, – бунтували стару кров; як обухом, ударило в голову, задзвонило у вухах, потемніло у віччю...

– Краще б я руки наложила на себе, ніж таке чути! – прошептала, качаючись на печі та стогнучи.

Незабаром повходили в хату й другі. Засвітили світло. Мотря виглянула з-за комина – і затрусилася... На кожному видні були сліди свіжої крові. Мотрі зробилося страшно, холодно. Вона забила у самий куток печі: трусилася, як в лихоманці... Далі вона почула, як стали в печі огонь розводити – одєжу палити. Вона боялася, щоб не скрикнути, боялася зітхнути, та все міцніше й щільніше стискувала зуби, тулилася в куток...

Упоравшись, як слід: повмивавшись, попаливши, яка була в крові, одєжу, розбишаки погасили світло, побрались у світлицю.

– О-ох!.. – здихнула Мотря. – Хоч би Галя коло мене... Ох, господи!.. – стогнала вона: – дай мені дожити до завтрього... Одсахнись тебе... зречуть тебе, мій сину... моє лихо... перед усім світом скажу... на все село прокричу... Ох!.. Чого хоч ніч така довга?.. чого хоч вона так нешвидко тягнеться?.. Хоч би швидше світа діждати... Господи... боже наш! сохрани й заступи...

Та злізла з печі, впала навколішки перед образом та тихо й чуло молилася, б'ючи земні поклони. Не чула вона, коли й треті півні прокричали; не помітила, коли почало на світ благословитися. Од щирої молитви одірвав її, розбуркав несамовитий крик та стук у вікно.

– Ря-а-туй-те... Ой... рят-у-у-те!.. – кричало щось під вікном молодим дитячим голосом... Мотря кинулась до вікна.

– Хто там?.. – питала вона з хати.

– Це я... рятуйте... хто в бога вірує... Одчиніть-пустіть! – аж плакало та просило.

Мотря тихенько вийшла надвір – та трохи не омліла... Перед нею стояла літ десяти дівчинка, в одній сорочці, об'юшеній кров'ю, боса, розхристана, розпатлана, – стояла й трусилася...

– Що се?.. що з тобою, дочко?.. чия ти?.. де ти була?.. звідкіля вирвалась?.. – тремтячи сама всім тілом, питала Мотря дівчинку.

– Ой лишенько... бабусю... Ой... горенько тяжке... – з плачем ледве вимовляла дівчинка. – Я з хутора... розбишаки були... всіх побили... порізали... постреляли... батька... й матір... діда... бабу... дядьків... дядину... маленького братика... усіх... усіх... Одна я зосталася... одну мене не знайшли... втекла...

– Як утекла?

– Поїхали... запалили хату й поїхали... Ой... о-ой! бабусю... горенько мені!.. – скрикнула дівчинка, хапаючись рученятами за Мотрю, – боялася, щоб та, бува, не втекла...

– Цить... ци-ить, моя дитино! – зацитькувала Мотря. – Я знаю, хто ті розбишаки... Мовчи!.. То мій син, клятий!.. Цить... а то як почує, – не животіти тоді ні тобі, ні мені...

Дівчинка прихилилася до Мотрі та тихо схлипувала. Мотря ввела її в хату.

– Ходім у волость... у волость ходімо! – шепче вона, а сама чув, що голова в неї кружиться, очі страшно горять, ноги трусяться... от-от упаде! – Ходімо, дочко... поки ще сплять...

– Я змерзла, бабусю... холодно... – шепче дівчинка, тулячись до Мотрі.

– На, хоч мої старі чоботи взуй... Он платок... юпка... швидше!..

Похапки назула вона на дівчинку старі закорублі чоботи, накинула юпку, платок; на свої старі плечі натягла кожушанку – і вийшли удвох тихо з хати.

Червоне зарево вдарило їм прямо в вічі. Дівчинка схопилась за Мотрю: вона боялася тієї пожежі – то горіла їх хата... Хутко вони обидві повернулися спинами до широкої полоси огняного світу, що піднімалась високо вгору, наче хотіла запалити хмару, – та й потягли підтюпцем на другий край села. Червоний півень просвічував їм шлях своїми кривавими очима... а навкруги собаки валували...

Незабаром прибігли волосні, назбиралось народу повнісінький двір, обступили кругом хату. Ні одної душі не випустили: всіх побрали, пов'язали. Піднявся крик, гвалт.

Від крику прокинулася Галя. Швиденько накинула вона на себе юпку, вийшла з своєї хатини... Як глянула вона на Чіпку, що з скрученими назад руками стояв і понуро дивився в землю, як угляділа об'юшену кров'ю дівчинку:

– Так оце та правда?! Оце вона!!! – скрикнула не своїм голосом і несамовито залилася божевільним сміхом...

Тіло в неї тряслося; очі помутилися – вона ними якось чудно водила; на губах встала кривава піна, а вона все сміялася, все сміялася...

Чутка про все те, як грім, розкотилася на всі кінці, рознеслася на всі боки – в одну мить обхопила все село.

Збігалися люди, як на пожежу, дивитись, а вертаючись додому, від страху богу молились.

– Чула? – як божевільний, вскочивши в хату, скрикнув Грицько.

Христя глянула на його та й пополотніла.

– Що там? пожежа?..

– Чіпка людей порізав... усю Хоменкову сім'ю ви-полонив!

– О-о-о... – якось чудно загула Христя. Очі в неї розкрилися, боязко й страшно повела вона ними по хаті.

– Уже погнали в город... в тюрму, – каже Грицько.

– А Галя? а мати? – ледве чутно спитала Христя,

– Не знаю... здається, дома...

Христя мерщій за кожушанку, хапаючись накинула її наопашки та чимдуж побігла з хати.

Грицько гукав, завертав, кликав. Вона нічого того не чула, – була вже далеко.

Перегодя трохи вернулася, – як з хреста знята. Вступивши в хату, перехрестилася.

– А що? – спитав Грицько.

– Галя... – знову перехрестилася: – повісилась...

– Отуди к лихій годині – виторопивши очі, сказав Грицько та й замовк.

Цілий день вони обоє мовчали: смутні, бліді, неспокійні, мов дожидали смерті. Двоє діток їх, хлопчик та дівчинка, помітили це, та не розуміючи, від чого воно, сиділи собі тихо на печі й шепталися:

– Чого це тато та мама сердиті? – питав стиха хлопчик.

– Не знаю... – одмовила дівчинка й замахала на хлопчика пальчиком. – Ци-ить! мовчи... битимуть!..

Це вже було туди під осінь, на другий рік. Сонце задалегоди, почувши її, надолужало своїм теплом: не гріло, а пекло. Дощ, як затявся, і трохи не на корх лежало на шляху пилу, та стояв він і в воздуху, як сивий туман, ліз у вічі, душив у горлі... Люди знай їздили по шляху: настала саме гаряча пора возовиці. По тому ж самому шляху простувала в Сибір, на каторгу, ціла валка скованих по руках, по ногах рештантів, Кругом їх цілий звод москалів з ружжями.

Пройшовши Піски, валка стала коло волості, на вигоні, на перепочинок. То був Чіпка з своїм товариством.

Як почули люди, то стали збігатись з усього села – старе й мале, мов на ярмарок.

У той час Грицько вертався з поля з снопами, аж трьома возами. Він – за одним, Христа – за другим; а син – хрещеник Галин – сидів на третім поверх снопів, тільки головка манячила. Побачивши зборище, вони спинили волів, а самі пішли до гурту... та й поторопіли обоє! Не швидко вже Грицько опам'ятався, підступив ближче.

– Що це, брате Чіпко? – журливо, з самого глибу серця, обернувся до його Грицько.

У тому запитанні, в його голосі, не було ні докору, ні помсти, а вчувався тяжкий жаль – шкода пропащого брата...

Чіпка скося зиркнув, здвинув густі брови – та й одвернувся.

Грицько стояв, як пришиблений, дивився мовчки.

Незабаром старший москаль, що вів етап, скомандував у дорогу.

Рештанти стали підводитись, забряжчали важкими цепами. Почалося прощання, обнімання, почувся плач, голосіння... Плакали люди, обнімаючи своїх безталанних братів; подавали їм на прощання – кожен по своїй спроможності: той шага, той копійку, а хто й гривню... Плакали розбишаки, навіки прощаючись з рідним селом, з своїми людьми – рідними й нерідними. Один Чіпка не плакав. Як той сич насуплений, стояв він нарізно всіх, звисивши на груди важку голову, в землю потупивши очі, – тільки коли-не-коли з-під насуплених брів посилав на людей грізний погляд... Не знайшлося душі, щоб підійшла до його, попрощалася... Брязь!.. дзень!.. брязь!.. дзень!.. Валка рушила.

– Хай тобі бог помагає на все добре, – крикнув навздогін Чіпці Грицько.

Чіпка озирнувся – і од гукнув з дороги:

– Грицьку! поклонись матері... Скажи: хай мене дожидає в гості, коли не сконіє до того часу...

– Господи! – заливаючись сльозами, мовила Христа: – напути його на все добре! – та разом з Грицьком й повернули до возів.

– Воно таки правда, що цей Чіпка непевний...

– Такий і батько був...

– І вродився, так, – прости господи!

Балакали люди, проводжаючи очима потонувшу в сірій куряві валку. Довгенько ще вони стояли, судачили, рахували, – поки не перевели розмову на врожаї, на посиви та другі хазяйські турботи; а тоді вже й порозходились по домівках.

Мотрю взяв Грицько догодувати до смерті. Швидко після того вона й умерла.

Чіпчину хату опечатали, забили. У ній одні сови та сичі плодилися та тічки собак товклися по вгороду, що весь заріс бур'яном, як лісом. Через рік – веселе колись місце опустилося, зглухло. Облупана пустка стояла ще страшніша, ніж та, котру купив Хрущ. Люди знову стали її відхрещуватись, як проходили мимо; а малі діти боялися й здалека глянути на того чоловічка; що, як те страховище, позирав з воріт на шлях своїми витрішкуватими очима.

А недалеко од Пісок, над самим шляхом, коло Хоменкового хутора, насипано високу могилу, а на ній стоїть височенний хрест – оглядає навкруги хутори, гела, всі околиці... Під ним тліє вісім безневинних душ, загублених в одну ніч «страшним чоловіком». [...]

Минав рік; минав другий... Стояла на край села сиротою пустка, – завидувала палацу. Аж ось – випало їй несподіване щастя: купив її у казні за безцінок давній знакомий – жид Геріпко, причепурих трохи зокола облупані боки, полатав, де попрогнивала, оселю, – та й завів шинок. Щонеділі, щосвята, а часом і серед будня, щоб не одстати од вельможного сусіди, – бенкетує тут п'яне море темної простоти... Оже ще й досі, під пізній вечір, подирає мороз поза шкурою веселих гуляк, як глянуть вони на хрест, що геть-геть здалека чорніє над Ромоданом...

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. Порівняйте портрет Галі («Польова царівна») і героїні Г. Квітки-Основ'яненка Марусі. Який висновок можна зробити на основі такого порівняння?
2. Як ставляться автори до своїх героїв? Свої міркування підтвердьте посиланням на текст.
3. Наскільки актуальними є твори Панаса Мирного для сучасного читача? Чи допомагає знання історичних реалій минулого глибше зрозуміти події сьогодення? Наведіть аргументи.
4. Панаса Мирного після ознайомлення з історією розбійника Гнидки дуже вразив той факт, що селяни не засуджували, а співчували йому. Водночас у романі ставлення до розбійника Чіпки зовсім проти лежне: під час зупинки арештантів у селі «не знайшлося душі, щоб підійшла до його, попрощалася...». Як можна це пояснити?
5. Чи можна на основі назви розділу – «Хазяїн» – і перших його рядків: «Ну а Грицько що? Грицько – не промах» визначити ставлення авторів роману до свого героя? Спробуйте зробити це.
6. Прочитайте опис праці Чіпки біля землі (розділ «Дознався» від слів «Закіпіла в Чіпки в руках робота...» до слів «...отакі скирти понавертав!»). Як будова речень допомагає авторам створити відповідний настрій, передати емоційний стан героя?
7. Відзначте переломні події в житті головного героя і його реакцію на них. Які з факторів, що визначили поведінку героя в тій чи іншій ситуації, є соціальними, а які – психологічними? Свої міркування підтвердьте цитатами з тексту.
8. Що відчуває Чіпка на ниві? До яких художньо-стилістичних і пунктуаційних засобів звертаються автори роману, щоб передати цей стан? Свою думку обґрунтуйте посиланням на текст.
9. Чому останню фразу внутрішнього монологу Чіпка промовляє вголос?
10. Про які два роки йдеться в розмові чоловіків біля шинку (розділ «Дознався»)?

Театр корифеїв

ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ
(Іван Карпович Тобілевич)
17 вересня 1845 – 15 вересня 1907

Сцена – мій кумир, театр – священний храм для мене!

Іван Карпенко-Карий

Він міцно держиться рідного ґрунту, розбирає в своїх драмах насущні потреби й вищі духовні інтереси українського села в сучасну добу і в минувшині.

Іван Франко

МАРТИН БОРУЛЯ Комедія в 5 діях

(Скорочено)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Мартин Боруля – багатий шляхтич, чиншовик.

Палажка – його жінка.

Марися – їх дочка.

Степан – син їх, канцелярист земського суду.

Гервасій Гуляницький – багатий шляхтич, чиншовик.

Микола – його син, парубок.

Націєвський – регістратор з ратуші.

Трандалев – повірений.

Протасій Пеньонжка, Матвій Дульський – чиншовики.

Омелько, Трохим – наймити Борулі.

Гості.

ДІЯ ПЕРША

Кімната в хаті Мартина Борулі. Двері прямо і другі з правого боку. Грубка з лежанкою. Дерев'яні стільці, канапка і стіл, покритий білою скатеркою.

ЯВА I

За столом сидить Трандалев, з бокових дверей виходить Боруля з бумагою в руках.

Боруля. Натє, читайте! (Дає бумагу). Читайте відціля.

Трандалев (чита). По выслушании всех вышеизложенных обстоятельств и на основании представленных документов Дворянское депутатское собрание определяет:

Мартына, Геннадієва сына, внука Матвея Карлова, правнука Гервасія Протасєєва, Борулю з сыном Степаном, согласно 61 ст[атьи] IX тома Свода законов о состояниях, издания 1857 года сопричислить к дворянскому его роду, признанно йому в дворянском достоинстве, по определению сего собрания, состоявшемся 14 декабря 1801 года, со внесением во 2-ю часть дворянской родословной книги и дело сие с копиями, как настоящего определения, так равно и определения от 14-го декабря 1801 года представить на утверждение в Правительствующий Сенат, по Департаменту Герольдии.

М а р т и н . О!.. Виходить, я – не бидло і син мій – не теля!.. І щоб після цього Мартин Боруля, уродзоний шляхтич, записаний во 2-ю часть дворянської родословної книги, подарував якому-небудь приймаку Красовському свою обіду? Та скоріше у мене на лисині виросте таке волосся, як у їжака, ніж я йому подарую.

Т р а н д а л ь в . Так, виходить, візьмемо на апеляцію?

М а р т и н . (б'є кулаком по столу). На апеляцію! Безпремінно на апеляцію! Що то за суд такий, що признав обіду обоюдною?.. Я вас питаю: яка тут обоюдна обіда? Він каже на мене – бидло, а я мовчи? Він кричить на сина, на чиновника земського суда – теля, а я мовчи? Мовчи, коли дворянина так лають? То що ж би я був тоді за дворянин? Ну, і я сказав йому: свиня, безштанько, приймак!.. Але яка ж це обоюдна обіда?

Т р а н д а л ь в . Стривайте, не гарячіться! Будем апелювать.

М а р т и н . Апелювать!

Т р а н д а л ь в . А за вивод подамо встречний іск.

М а р т и н . А коли треба, то й поперечний!

Т р а н д а л ь в . Поперечних не полагається. Ви заспокойтесь, уголовна палата одмінить рішення – ми виграємо діло. Когда я був ще фотографом, то для практики вів діло Горбенка з Щербиною, таке саме діло, як ваше, тільки там не словесная була між ними обіда, а кулачная. Щербина, знаєте, схопив Горбенка за чуба і так ним мотнув кругом себе, що і сам не вдержався на ногах – упав! А магістрат признав, що драка була обоюдна. В рішенні сказано було: «Хотя Щербина, взяв Горбенка за волоса, обвел его вокруг себя, причем в руках остался значительный пучок волос, имеющийся при деле как вещественное доказательство; но, принимая во внимание, что при этом действии, тяжестью тела Горбенка и сам Щербина был повергнут на землю, то признать обіду обоюдною»!.. Це було перше моє діло, я апелював, і уголовна палата одмшила... І по вашому ділу одмінить – не журіться... Ітак, виходить, по ділу об обіді апеляція?

М а р т и н . Апеляція! Та таку апеляцію напишіть, щоб у Красовського у носі закрутило, щоб йому свербіло!.. Я грошей не пожалію, аби мені Красовського у острог посадить.

Т р а н д а л ь в . О, не я буду, – ми йому докажемо! Всі ходи знаю, вже мені прошеній не вернуть за нехворменное написаніє, ні! Як напишу, то прямо точная копія з форми – усе по пунктах.

М а р т и н . І скажіть, що буде коштувать?

Т р а н д а л ь в . Стрічний іск... і апеляція... (Набік.) Як би не продешевить! (До Мартина.) Щоб і для вас не було обідно... з бумагою... Сто рублів, а непредвіденние расходи на ваш кошт.

М а р т и н . Дам сто двадцять! Тільки ж і накрутїть йому; щоб нюхав, чхав, щоб... Усі закони виставте!

Входе Омелько.

О м е л ь к о . Коні їх готові, фурман послав мене сказати, що той...

Мартин. Скажи там, щоб дали на дорогу дві мірки вівса, – ну, чого очі вивалив? Омелько *(іде)*. Ніколи він тобі не дасть договорить. *(Пішов.)*

Трандалев. Я б вам і не казав... знаю, що від вас будлі-коли получиш... та... здержався...

Мартин. Гроші? За цим діло не стане – я зараз! *(Пішов у бокові двері.)*

ЯВА II

Трандалев *(сам)*. Добре діло це повіренничество, ей-богу! Другого такого прибільного не знайдеш. А поки-то я на цей шлях вибрався, то чим не був? Був і писарем в питейній конторі, був обер-об'їждчиком, був прикащиком по економіях, держав биржу в городі, служив у маклера, – скрізь важко! І роботи до біса, і користі мало, а тільки схибив дерошот, і бігай, шукай місця... Зробився я сам хазяїном: купив машину, одкрив фотографію... Хліб не важкий, і на первих порах копійчина гарна стала перепадать; коли ж і тут біда: усі патрети виходили без очей! Приняв я у компанію лабаранта Плащинського, і як ми не билися – не виходять очі. Усе як слід, а очей нема... Плащинський і очі добре од руки навчився робить, а діло не пішло. Скасував я свою фотографію і взявся за повіренничество – пішло як по маслу. От і тепер: діло Борулі веду протій Красовського, а діло Красовського протів Борулі. їзду на своїх конях по просителях, – і коней годують, і мене годують, і фурмана годують, і платять!.. Наберу діл доволі, приїду в город, піду до столоначальника, до того-таки самого, що й діла послі буде рішати, і він мені напише, що треба, а я тільки підпишу, якщо маю довіренність, а ні, то однесу підписати просителю. Апеляцію треба – так саме: той же, що рішав діло, і апеляцію напише, а коли діло замисловате – вдаришся до секретаря. Мало чим дорожче заплатиш. Нарешті: чи виграв, чи програв, а грошики дай! Живи – не тужи! Все одно що лікар: чивилічив, чи залічив – плати!

Входе Мартин.

Мартин *(дає гроші)*. Я вже на вас покладаю всі свої надії.

Трандалев. Не турбуйтеся – докажемо! Ну, прощайте.

Чоломкаються і цілюються.

Трандалев. Якщо буде нове діло, то дайте звістку, я приїду; а може, й сам заверну. *(Пішов.)*

ЯВА III

Мартин, а потім Степан.

Мартин. Діловий чоловік! Нема розумнішої служби, як гражданська! Здається, якби мене опреділив був покійний папінка на гражданську, то вийшов би первий чиновник! Коли ж покійний і не думав про це – все дбав про хазяїство. Пасіка, чумачка голову йому заморочили, а тепер другий світ настав: треба чина, дворянства; а поки-товилізеш в люде, станеш на дворянську ногу, то багато клопоту! От сина опреділив у земський суд, та ще мало знає, не натерся, а, бог дасть, натреться, тоді повіреного не треба – самі всі іски поведем! Коли б ще дочку пристроїть за благородного чоловіка. Щось Степан мені казав про одного чиновника... Треба з ним побалакати.

Входе Степан.

Степан. Я вже зібрався, папінька, в дорогу.

Мартин. От зараз коні запряжуть, та й з богом! (У двері.) Омелько! Запрягай коней, та натачанку підмазати не забудь! Я хотів з тобою ще побалакати про того... як його? От що був у нас з тобою на масниці...5 А, дай бог пам'ять... чиновник. На гитарі добре грає.

Степан. Націєвський.

Мартин. Еге-ге! Націєвський! Ти, здається, казав, що йому Марися уподобалась?

Степан. Він питав мене, чи багато за нею приданого дасте, то, певно, уподобалась.

Мартин. А він же сам має який чин чи так ще – канцелярист?

Степан. Ні, він уже губернський секретарб.

Мартин. О, чин має немалий!

Степан. Давно веде існуючу.

Мартин. Існуючу? А що то за штука та існуюча?

Степан. Така книга. Через його руки всі бумаги існують: він їх і в розносні записує і печата пакети. Без нього ні одна бумага не вийде з ратуші.

Мартин. Виходить, важна птиця.

Степан. Скоро і вступаючі йому поручать.

Мартин. Вступаючі?!

Степан. Тоді вже всі бумаги і в ратушу, і з ратуші будуть іти через його руки.

Мартин. Яка ж це должность?

Степан. Регістратор.

Мартин. Губерський секретар, ще й регістратор7!.. Якраз для нашої Марисі жених, а за придане нехай не турбується. Скажи, щоб приїздив. Коли хоче, то нехай на наших же конях і приїде, я його і звідціля одвезу в город на своїх. Побалакай з ним... так, знаєш, політичне, і, коли тепер не приїде, то напиши мені, що скаже.

Входе Марися.

Марися. Тату, Степане, ідіть: мати кличуть!

Мартин. Марисю, скільки раз я вже тобі приказував, не кажи так по-мужичи: мамо, тато. А ти все по-своєму... Ти цими словами, мов батогом, по уху мене хльоскаєш.

Марися. Ну, а як же? Я забуваю.

Мартин. Он як Степан каже: папінька, мамінька...

Степан. Або: папаша, мамаша.

Мартин. Чілі: папаша, мамаша... треба так казати, як дворянські діти кажуть.

Марися. Я так і не вимовлю.

Мартин. Привчайся: ти на такій лінії. (До Степана.) Ходім! (Обніма його за стан.) Канцелярист!

Пішли.

ЯВА IV

Марися, а потім Микола.

Марися (одна). І що це з батьком сталось, все пере-начують! Папінька... Мамінька... Аж чудно! Папаша... Мамаша... ще чудніше! Ха-ха-ха! Не могу я так балакати.

Входе Микола.

Марися. А ти чого притися?

Микола. Хіба не можна?

Марися. Та нема часу й побалакати з тобою: Степана виряджаємо в город. А я люблю з тобою сидіти і розмовляти так, щоб нам ніхто не заважав і ніхто нас не бачив.

Микола. А мені вже обридло ждати і ховатися од людей. Сьогодні скажу своєму батькові, щоб побалакав з твоїм, а після провід і поженимся. Чи так, Марисю?

Марися. Авжеж так, чого ще ждати?

Микола. Поклич мені Степана, я хотів з ним побалакати.

Марися. Зараз.

Микола. А йому сказати?

Марися. З якої речі?

Микола. А щоб на весілля приїхав.

Марися. Поспіємо ще. (Іде.)

Микола (оглядається). Марисю!

Марися.. Чого?

Микола (підходить). Не будеш сердитися, я тебе поцілую?

Марися. Ну, мерщій!

Микола цілує її раз, хоче ще, Марися одводить його.

Марися. Годі! (На відході.) А то ти до весілля націлуєшся, а послі обридну. (Пішла.)

ЯВА V

Микола, а потім Степан.

Микола (один). І ніколи більше разу не хоче, тільки оскому наб'є!.. Стривай же, я женюсь. Завтра батько побалакають з дядьком Мартином, а через два тижні Марися буде моя жінка! Жінка моя!.. Тільки подумати – та й гарно, а як оженюсь? О Мариночко моя кохана, ти, мое сонечко, і світиш мені, і грієш мене.

Входе Степан.

Микола. Здрастуй, Степане!

Чоломкаються.

Микола. Сьогодні вже й їдеш? Т до нас не зайшов. Може, гордуєш?

Степан. Та знаєш, не через те, щоб там що... а від того, що... той... якось часу не було – короткий отпуск. Непремений засідателю одпустив мене на малий срок з родителями повідатися... А тут бумага про дворянство... то все з папінькою читали... А ти ж як поживаєш?

Микола. Нам що? Вдень наробишся, а ввечері, разом з соловейком, щебечемо по садках!.. От у вас, мабуть, скучно там у городі?

Степан. Чого нам скучать? У нас є біліярд, бульвар чудесний, панночок скільки хочеш: у неділю бульвар ними цвіте, мов маком всіяний... А то збереться компанія, та поїдемо на Сугаклей, варимо кашу, ловимо рибу, печерує-мо раки ілі запиваємо трехпробною і співаємо крамбамбулі!

Микола. Що ж то: трехпробная і крамбамбулі? Степан. Ха-ха-ха! Трехпробная-водка, а крамбамбулі – романс! І скучать немає часу: у нас щодня бумаг приносять з пошти по мішку...

Микола. Що ж ви з ними робите? Степан. Записуємо у діжурну, а потім у вступающу, списуємо копії.

Микола. Навіщо ж то?

Степан. А які є бумаги? Ай-ай-ай! Особливо як заведеться пререканіє: кому діло треба зробити. Тут один другого бриє так... що аж пальці знать!.. Наш секретар пише: «Прошу не вдаватися в излишнюю, обременительную, беспо-лезную и для времени разорительную переписку, ибо 215, 216 и 217 ст[атьи] XV тома II части издания 1857 года поучают, как следует сие дело направить...» А нам знову отви-чають: «Если категори-чески вынкнутъ в указанные статьи, то оные к делу не относятся, ибо...» Чудесно!

[...]

ЯВА VII

Мартин, а потім Омелько.

Мартин (один). Ну, тепер вже все одно що й дворянин! Треба тільки дворянські порядки позаводить... Вирядю Степана і приймусь за дворянські порядки. (У двері.) Омель-ко, Омелько!.. (До себе.) Хоч і коштує багато, та зате ж порівняюся з Красовським.

Входе Омелько.

Мартин. Ти б надів чоботи.

Омелько. На біса я їх буду таскати у дорогу та ще й у будень, добре і в постолах.

Мартин. Що ти тямиш, гаво! Повезеш у город канцелярського – і в постолах!

Омелько. Хіба я його буду везти? Коні повезуть. А я сяду на повозку, ноги в сіно засуну, те мені й байдуже.

Мартин. Не базікай! Надінь, кажу тобі, чоботи!

Омелько. Та що ж мене там танцювати заставлятимуть, чи що?

Мартин. Роби, що велять! Візьми рядно велике квітчасте та гарненько закрий сіно, щоб панич у реп'яхи не вбрався.

Омелько. Який панич?.. Хіба Красовського панич поїде з нами?

Мартин. Сто чортів тобі в потилицю! Наш панич, Степан Мартинович! Подавись ти своїм Красовським... Степан Мартинович – такий самий панич!

Омелько. Степан?! Давно ж його призвели, хазяїн?

Мартин. От я як трісну тебе в пику твою репану, то ти не тільки Степана Мартиновича будеш паничем величать, та й мене не хазяїном, а паном зватимеш.

Омелько. Та за що ж биться? Панич-то и панич, пан – то й пан! Хіба мені язик одпаде, коли я вас буду паном величать? Про мене, мені однаково. Звелите, то й юнкером вас зватиму.

Мартин. Та одшукай ще, там, у коморі, був вандальський дзвінок, і причепи під дугу.

Омелько. Добре, пане.

Мартин. Ти яких коней запряг?

Омелько. Лиску, Красавку і Блоху.

Мартин. Ну й не ірод ти? Всі три з лошатами, а у Блохи аж двоє... Панича везе в город тройкою з дзвінком, і ззаду табун лошат буде бігти? Зараз мені перепряжи!

Омелько. Та хіба я знав, що його призвели! Яких же запрягти, бо знову не вгдою, то до вечера буду запрягать та випрягать...

Мартин. Кулката в корінь. Зозулю і Карякошку на пристяжку. Іди мерщій!

Омелько (про себе). Поки був чоловіком – і не вередував, а паном зробили – чорт тепер на нього й потрапе. (Пішов.)

[...]

ДІЯ ДРУГА

Кімната у Борулі.

ЯВА І

За столом сидять Мартин, Гервасій і Матвій.

Гервасій. Так от яке діло, пане Мартине: ти знаєш, що я чоловік не бідний, Микола у мене один, то. й він не буде бідувать; а в тебе одна дочка... Мій Микола і твоя Марися умісті вирости і полюбили одно другого, а ми з тобою давні приятелі... То як ти скажеш: чи не поженимо ми своїх дітей? Нехай давня наша приязнь закінчиться весіллям наших діток!..

Матвій. І яз охотою потанцюю на весіллі свого хрещеника! Ану, Мартине, рішайте, бо мені вже й танцювать схотілось!

Мартин. Так-то так, приятелю мій, я знаю, що ти не бідний, і, може, справді діти наші любляться, та не випада тепер віддати мені Марисю за твого Миколу.

Гервасій. Чого так?!

Мартин. Дочка моя дворянка, а твій син... ні дворянин, ні чиновник... так не приходиться дворянці йти за простого хлібороба, я тепер на такій лінії...

Гервасій. Он що! Я тебе, Мартине, не пізнаю: поки ти не ганявся за дворянством, був чоловік, як і всі люде; тепер же десть тебе вкусила шляхетська муха і так дворянство у тебе засвербіло, що ти рівняєш себе з Красовським...

Мартин. Що мені Красовський! Я сам уродзоний шляхтич! Красовський був безштанько, і батько його так само сидів у Шадурського на чинші, як і ми; а що він женився на дочці Шадурського і через те зробився державцем, то це ще не велика жеч! І мій Степан, бог дасть, дослужиться до чина та жениться на Тридурській, і ми зовсім тоді порівняємся з Красовським!

Гервасій. Далеко ходить! Красовський вчений, лікар, Красовський державець, а ти надимаєшся через силу, щоб з ним порівняться, бундючишся дутим дворянством, з добра-дыва посварився з ним, – вір мені, що як будеш отак роздувать свій гонор, то Красовський з'їсть тебе!..

Мартин. Подавиться, пане Гервасію, подавиться – я глевкий!

М а т в і й . Глядіть, щоб він вас не підпік, ха-ха-ха!

Г е р в а с і й . Що ж ти тепер зробиш? От він не хоче, щоб ти сидів на його власності, – і вибирайся! А сам не підеш – під руки виведуть, за ноги витягнуть, викинуться за межу зо всім збіжжям! Що. там рівняться!..

М а р т и н . Мене викинуть? Мене за ноги витягнуть з прапрадідівського ґрунту?! О-о!.. Та хто посміє? А стрічний іск, а апеляція? Я його ще в острог посадою за обіду, я правду судом одшукаю, я йому покажу, яке я бидло і яке теля мій син!

Г е р в а с і й . Ти осліп од дворянства! І поки ту правду знайдеш, то все хазяйство профіськаєш і все-таки нічого не доб'єшся, і Красовський тебе випре звідділя!

М а р т и н . Не дінде! Не будь я Мартин Боруля! Мав би все хазяйство сплюндрувать, а докажу Красовському, докажу, що я такий самий дворянин, як і він. *(Б'є себе в груди.)* Уродзоний шляхтич Мартин, Генадієв син, внук Матвія Кардова, правнук Протасія Гервасієва, Боруля з сином Степаном, герба Тшівдар!.. О, стокроць дяблів його мамці і його таткові!

Г е р в а с і й . Гай-гай! Та ще й зелененький! Герб?.. А звідкіля, що означа те слово Тшівдар, ти сам не знаєш.

М а р т и н . А нащо мені знать? Герб – то єсть знак шляхетського достоїнства!

Г е р в а с і й . Де вже нам носиться з гербами! Правда, що ми всі шляхтичі і всі дворяни, тільки шабльові.

М а т в і й . Ха-ха-ха! Шабльові? Як-то, пане Гервасію, шабльові?

Г е р в а с і й . Такі, виходить, маленькі, що повипадали крізь шаблі своїх не вшитих лубками возів і розгубились... Одно слово, голопуза шляхта!

М а т в і й . Ха-ха-ха!

М а р т и н . Може, ти й шабльовий, і голопузий шляхтич, а я уродзоний! Не віриш? У мене є копія з протоколу депутатського собранія, коли хочеш- покажу; Я і сам не знав, а тепер довідався, що прапрадід мій був стражником та-моженог-о скарбу і на його бумагах підписаний сам суперетендент Севастьян Подлевський... от що! І у Красовського не крапці бумаги.:

Г е р в а с і й . Що там бумаги! Красовський на лікаря вивчився, то йому і шляхетство пристало. Тепер він їздить у калясі, його вже крізь шаблі не протягнеш, а бумаги – тьфу! І в мене було їх доволі, а тільки я переконався, що нам дворянство так личить, як корові сідло.

М а р т и н . Може, ти й корова; а мій прапрадід...

Г е р в а с і й . Був, стражник? Чув! А мій був підкоморий!

М а р т и н . Твій під коморою тільки сидів, то інша жеч...

Г е р в а с і й . А твій стеріг тієї самої, комори, де. мій сидів?.

М а т в і й . Ха-ха-ха! Та буде, панове, а то ще полаєтесь! Цо там по титулі – коли нема ніц в шкатулі!.. Краще, пане Мартине, віддайте Марисю за Миколу та зап'ємо могорич!

М а р т и н . Ні, пане Дульський... У мене, слава богу, є і в шкатулі... Я на другій лінії...

Г е р в а с і й . Він дворянин!

М а р т и н . Щоб ти знав!

Г е р в а с і й . Горе з такими дворянами! А по-моєму, хто вчену голову; має, то дворянин, а вже як неграмотні дворяне, то...

М а р т и н . Я неграмотний? Вибачай! То ти неграмотний, бо умієш тільки молитви читать, та й то по батьківському молитвенику, а по чужому не втнеш!.. А я й скоропись розбираю. Гервасій. По батьківському молитвенику тепліше молитесь.

Матвій. Ну, годі, панове, бо я бачу, що посваритесь! Що там до титулу, якщо немає нічого в гаманці!..

Гервасій. І справді! Як наше не в лад, то ми з своїм назад!.. Прощайте, пане уродзоний! Тільки глядіть, щоб не чухалися, як дворянство крізь щаблі випаде. *(Іде.)*

Мартин. Не журись, у нас вози лубками вшиті!

Матвій. От і не вгадав: думав могорич пить, а піднесли дулю, – і ніс, здається, не свербів.

Мартин. Чого ж, милості прошю: сідайте, я зараз почастую, то одна жеч, а це друга.

Гервасій. Де вже нам з дворянами за одним столом сидіть. *(Пішов.)*

Матвій. Прощайте, пане Мартине! Жаль, що так розходимось.

[...]

ЯВА II

Мартин, а потім Палажка.

Мартин *(один)*. Може, й на тройцю потанцюємо, тільки не на Миколинім весіллі. Бач, хлоп, підніжок пана Кра-совського! Туди ж, у рідню лізе, – умийся попереду!.. Якби не в моїй хаті, ей, наплював би Гервасієві у самісіньку пику за його хлопські речі... І він зо мною рівняється!.. Далеко!.. От як приїде сьогодні з города наш жених – губернський секретар-регістратор, – тоді милості прошю подивиться, за кого Боруля віддає свою дочку!.. Ха!

Входе Палажка.

Палажка. Чого це Гервасій і Матвій заходили?

Мартин. Гервасій свата нашу Марисю за свого Миколу.

Палажка. От і слава богу! Я рада, що такого зятя мати буду: поштивий, добрий і хазяйський син.

Мартин. І хлоп.

Палажка. Такий, як і ми.

Мартин. Дурна!

Палажка. Сам ти дурний! Чого лаєшся? Що ж ти маєш против Миколи?

Мартин. Сліпа!

Палажка. Тьфу! То тобі, мабуть, повилазило. Мартин. Глуха!

Палажка. Отже, ей-богу, так і вчеплюся у чуприну, як будеш лаяться!

Мартин *(набік)*. Чого доброго, вчепиться! Це буде не по-дворянськи. *(До Палажки.)* Не сердься, Палазю, а скажи мені – ти бачила ту бумагу, що Степан привіз?

Палажка. Бачила.

Мартин. І чула, що він читав у бумазі?

Палажка. Чого ти причепився до мене? Не балакай навтямки; кажи товком: чи віддамо Марисю за Миколу? Не мороч мене.

Мартин. Діло шість місяців в герольдії, не сьогодні-завтра утвердять в дворянстві, а я дочку віддам за мужика!.. Що ж то я з глузду з'їхав, чи як?

Палажка. Здається мені, що з'їхав: не велиш ні мені, ні дочці робить, сам не робиш, понаймав наймитів, наймичок, хазяйство псується...

М а р т и н . Палазю! Дворянин – одно, хлоп – друге!.. Може, ти цього не розумієш, то тобі ясніше скажу: сметана – одно, а кисле молоко – друге! О! Розумієш?

П а л а ж к а . Одно розумію, що ти стерявся розумом.

М а р т и н . О господи, о господи! Нащо ти мене довів до того, що я одружився з простою мужичкою! Нічого не тя-ме – як до пенька балакаєш. І казав же покійний папінька: женись, сину, на шляхтянці. Ні, таки погнався за чорними бровами! От і дожив: брови злиняли, а гонору як не було; так і нема!

П а л а ж к а . Божевільний! Єй-богу, божевільний! Ти б дроку напився.

М а р т и н . Що ти з нею будеш балакати?.. Хіба тобі краще буде бачить свою дочку за репаном мужиком Миколою, ніж за губернським секретарем-регістратором? Краще? Кажі!

П а л а ж к а . А де ж він у біса, той... регістратор?

М а р т и н . Регістратор. Палажка. Та не вимовлю.

М а р т и н . Ото-то ж боже! Приїде, душко, приїде! Про нього же й казав Степанові на од'їзді – чула?

П а л а ж к а . То чом же ти мені не сказав? А то: і сліпа, і глуха – тільки роздратував мене... Ну, а Марися?.. Ти ж її питав, – може, вона не схоче?

М а р т и н . І питать не буду, нащо питать? Вона не дурна, в ній батькова кров, розбере, не бійсь, де пан, а де мужик!

П а л а ж к а . Дай боже! Хіба я їй ворог?

М а р т и н . І я не ворог своїм дітям, хочу обох дітей пристроїть по-дворянськи!.. Тільки ти, Палазю-душко, зділай милість, не супереч мені, слухай мене.

[...]

ЯВА III

Мартин, а потім Трохим і Омелько.

М а р т и н (один). Довго ж нема Омелька! Певно, привезе жениха. Та вже пора б йому й приїхати давно. Треба буде попросити на вечір Протасія; він гарно і багато уміє балакати... А важко і в дворянстві жити: рззходу, розходу, – са.ми.м уробить якомсь, не приходитьсья...

Входить Трохим.

Т р о х и м . Пане! Наших дві пари волів і дві корови зайняв економ у двір.

М а р т и н . Де ж вони паслись?

Т р о х и м . Та в череді, з череди й зайняв!

М а р т и н . Як він смів?!

Т р о х и м . Так пан Красовський звелів.

М а р т и н . О, виродок з шляхетського заводу! О, гайдамака! Грабитель! За що ж?

Т р о х и м . Каже, що на вас накинули чинш і поки не заплатите – не віддасть.

М а р т и н . Не віддасть?.. Бери палицю і мені знайди доброго дрючка!.. Я їм покажу... Я... Ми їм покажемо!

Т р о х и м . Ні, пане, я не піду. Він похваляється і вам на спині горба зробить. Каже: Боруля добивається бумажного горба, а я йому на спині горба надрюкую.

М а р т и н . Хто це казав?

Трохим. Економ.

Мартин. О, хлоп поганий! Він, наймит Красовського, мені горба зроби? Мені?..
Та я... Запрягай коней, поїду зараз в стан! Це грабіж, грабіж!...

Трохим. Нема ж натачанки ще з города.

Мартин. Біжи до Сидоровички, позич.

Трохим пішов.

Мартин. Граблять!.. Граб... Граб... Це мені ще і на руку – нехай граблять!.. Разом за все отвіт даси! Ні, пане Красовський, Боруля ще потягається з тобою! Мабуть, почув, що діло в герольдії... апеляція... стрічний іск йому в печінку сіли... О пресвята діво! Вмшайся в моє діло, поможи мені ворога; свого доканать.

Входить Трохим.

Трохим. Там прийшов Омелько.

Мартин. Який Омелько?

Трохим. Та наш же Омелько.

Мартин. Сам?

Трохим. Сам.

Мартин (*набік*). Що ж це за знак: і забарився, і жениха не привіз? (*До Трохима.*) Запрягай же свіжих коней у нашу натачанку, та поїдемо зо мною у стан, а Омелько нехай зараз іде в хату...

Трохим. Він боїться іти в хату.

Мартин. Чи ти не здурів? Чого він боїться?

Трохим. Та коней наших покрали в городі.

Мартин. Як?.. О господи! Нова напасть... Тягни його сюди, за чуба тягни! (*Біжить до дверей.*) Омелько! Ірод! Супостат! Іди в хату!

Входить Омелько, босий.

Мартин. Де коні, азіят?

Омелько. Украли.

Мартин. Украли?

Омелько. І чоботи, і кобеняк украли...

Мартин. Як же в тебе голови не вкрали?

Омелько. Бо нікому не потрібна: у кожного є своя, хоч поганенька.

[...]

Мартин. Геть з очей, паршивий робітник! Тобі гиндія пасти, а не коней глядіть! Самі кращі коні пропали! Будеш же ти одслужувать мені за коней шість літ.

Омелько. А буду. Таке діло. (*Набік.*) А хто ж мені одслуже за чоботи та за кобеняк? Якби не ти, то я б їх і не брав.

Мартин (*до Трохима*). Біжи до Сидоровички, візьми натачанку чи візок, запрягай коней, та хоч уночі поїдемо до станового.

Трохим вийшов.

М а р т и н (Омелькові). Ти чого стоїш? Пішов, не печи моїх очей!
 О м е л ь к о. Та тут ще лист від панича.
 М а р т и н. Чого ж мовчиш? Давай мерщій, шелепа!
 О м е л ь к о (достає з шапки). Та не гримайте ж хоч за листа, бачите, зашив як далеко – боявся, щоб хто не вкрав. Думаю: «Хоч шапку і вкраде, то лист буде цілий, чорта з два найде». Натє.
 М а р т и н (прочитавши). Що його робить?.. Жених обіщав приїхать, як коней пришлю за натачанкою... Тут грабіж... там коней покрали!.. Памороки забило... (До Омелька.)
 Іди, розумна голово, надівай постоли, поїдем зо мною у стан, а Трохим поїде в город зараз же, щоб завтра і натачанку привіз... Упряж де ти оставив?
 О м е л ь к о. Злодії взяли, тільки черезсідельник зостався.
 [...]

Завіса.

ДІЯ ТРЕТЯ.

Декорація та ж.

ЯВА I

М а р т и н. Цілу ніч з досади не спав! Як прочитав Нефодій Осипович бумагу, щоб мене безотлагательно вивести з іменія Красовського, то наче п'ять котів вскочило у груди і разом почали дряпать там своїми гострими кігтями!.. Ну, пане Красовський! Сипеш ти грішми, щоб мене вивести звідцїля, – і я посиплю, де треба, щоб тебе у острог посадить!.. Нефодій Осипович за грабіж узяв заявленіє, каже: це уголовне діло!.. Красовський хвалиться та похваляється!.. Хвались, хвались!.. Коли б мені ще роздратувать його, щоб він розбій який зробив, та на Сибір... Що Сибір? На каторгу його!.. Будеш ти знать Борулю і дітям закажеш!.. Я не буду хвалиться, ні, а тим часом і в острог, і в Сибір, і на каторгу тебе запру... О, не я буду! Якби не ждав сьогодні жениха, то зараз би поїхав у город – до повіреного, там голова: губерньою править! Ну, та день-два підожду... Гей, Омелько!.. Бог дасть, дочку пристрою, тоді заживу настоящим дворянином: собак розведу, буду на охоту їздить, у карти грать.

Входе Омелько.

М а р т и н. Чого ти лізеш, як черепаха?
 О м е л ь к о. А хіба я птиця? Лігать не можу, поки встанеш, поки прийдеш...
 М а р т и н. Ну, ну, годі...
 О м е л ь к о. Коли б чоловік крила мав...
 М а р т и н. Годі!
 О м е л ь к о (набік). Ніколи не дасть договорить...

М а р т и н . Іди мені зараз аж на шпиль, звідтіля видко верстов на п'ять по дорозі в город, там будеш сидіть і ждять...

О м е л ь к о . Чого?

М а р т и н . Слухай!

О м е л ь к о . Та я ж слухаю.

М а р т и н . Мовчки слухай!

О м е л ь к о . Мовчу...

М а р т и н . Як побачиш наші коні і нашу натачанку і буде там сидіть двоє, прибіжиш додому попереду...

О м е л ь к о . А як я не добіжу попереду?

М а р т и н . Що ти йому будеш казати?

О м е л ь к о . Трохим же буде кіньми їхать, а я пішком бігтиму, то хоч би з мене й дух виперло, а я не поспію вперед, хіба разом прибіжимо.

М а р т и н . Не разом, бусурмене, не разом! А треба, щоб ти його здалеку побачив і вперед прибіг.

О м е л ь к о . Не прибіжу. Годів п'ять тому назад, може б, і прибіг разом, а тепер не прибіжу. Та й нащо ж я буду бігти разом з ним? Він буде їхать, а я буду бігти біля натачанки, на сміх людям, як собака! Та Трохим на зло мені запустить так коней, що й чорт з ним не збіжить.

М а р т и н . Хіба ж я тебе, супесе клятий, затим посилаю, щоб ти наввипередки з кіньми біг?

О м е л ь к о . А хіба я знаю.

М а р т и н . *(бере його за груди)*. Не знаєш?

О м е л ь к о . *(набік)*. Отже, останню свиту порве.

М а р т и н . Звістку, звістку, звістку щоб подав вперед- гость важний приїде!

О м е л ь к о . То дозвольте коня взяти.

М а р т и н . Бери, бодай тебе за пупа взяло, тільки не муч мене!

О м е л ь к о . А якого ж коня взяти? Я візьму Рака...

М а р т и н . бере ного за шиворот, поверта до дверей і виводить.

О м е л ь к о . Та постривайте, пане, я сам піду, а то ви мені свиту порвете. *(Випхнув.)*

[...]

ЯВА III

Марися, а потім Микола.

М а р и с я *(одна)*. Таке щось чудне у нас робиться, що хоч з хати тікай!.. Чую я, що батько все про дворянство балакають, а ніяк не розберу, чого-то дворянці стидно робить. Дивно... Перше батько казали, що всякий чоловік на світі живе затим, щоб робить, і що тільки той має право їсти, хто їжу заробляє; тепер же все навиворіт. Коли б Миколу побачить... Вчора був його батько у нас, чи говорив же він про наше весілля? Микола, певно, знає, хоч би прийшов заспокоїв мене, а то чогось невесело на душі, наче що недобре серце віщує!.. Хотіла вчора увечері вийти до Миколи, лихий приніс письмоводителя, з ним порались до півночі... поки нагодували... Сьогодні ввечері побачусь...

М и к о л а *(під вікном)*. Марисю, можна зайти?

М а р и с я . Микола! Заходь, заходь – одна: ні батька, ні матері нема.

Входе Микола.

Микола. Марисю, моя рибонько, що ж ми будемо робить?.. Твій батько не хоче віддати тебе за мене!..

Марися. Чом?!

Микола. А що я не дворянин! І тепер мій батько розсердилися, хочуть, щоб я сватав дочку Котрвича.

Марися. Що ж ти зробиш?

Микола. Не знаю!.. Посватать, замість тебе, дочку Котовнча, розбить свої надії, а з ними й серце – все одно що живим лягти у домовину!.. Знов же, не послухать батька, то прийдеться з ним посвариться! А тим часом ти, покїрна волі свого батька, підеш за другого, тоді удвоє тяжча моя мука буде: я потеряю і батькову ласку, і тебе!.. О, чом я не дворянин?!

Марися. Ти мене любиш?

Микола. Умру без тебе!

Марися. І я люблю тебе так само і ні на кого не проміняю. Слухай же мене. Корися батькові своєму, та тільки сватать Юльку не спіши! Проси його, щоб підождав, поки її ти сам не розпізнаєш, – він тебе любить і згодиться! А я чим часом роздивлюсь, прислухаюсь і розміркую, що робить.

Микола (*кидається до неї*). Марисю! Ти мій розум, моє серце, мої очі! Дай поцілую тебе за пораду!

Марися. Тепер нам не до того! Іди додому краще, щоб нас тут не зуспили, – тоді й заміри наші розлетяться...

Микола. Іду, іду, Мариночко моя! А ввечері ж ми зійдемося знову?

Марися. Жди мене під яблуньою у садку.

Микола. О, коли б мерщій зайшло сьогодні сонце! (*Пішов*).

ЯВА IV

Марися, потім Палажка.

Марися (*одна*). Так от яке зуспіло мене горе! Дворянина батькові в зяті схотілось. О боже мій! Та де ж на всім широкім світі знайдеться дворянин, щоб так мене любив, як любить мій Микола? І я? Кого так щиро полюблю, щоб промінять його, забудь? О, нікого, нікого! Краще смерть, ніж заміж за другого!..

Входе Палажка.

Марися. Мати! Вони, певне, не знають нічого... Мамо!

Палажка. Чого, дитино моя?

Марися. Що в нас робиться? Чом батько від Миколи старостів не прийняли? Я ж вам давно казала, що люблю його, що він буде мене сватать, і ви самі тому раділи...

Палажка. Ох, дитино моя! Не пристало тобі тепер іти за Миколу. Батько каже, що ми в дворяне вийшли – панами стали, а Микола не дворянин і через те нерівня тобі.

Марися. Нерівня?.. Боже мій! А хто ж нам рівня? Хіба хочете, щоб я дівкою посивіла?

Палажка. Не журись, дочко, не посивієш – жених є... гарний... і чин має.

Марися. Є?! Хто?

П а л а ж к а . Отой судейський, що приїздив до нас з Стьопою на масляній... Ти йому уподобалась... Пам'ятаеш? Що грав на гитарі і співав... Чин великий на ньому... ростиратор, либонь...

М а р и с я . Мамо, голубко моя! Я вже давно люблю Миколу, а того судейського тільки раз бачила, не знаю його – і знати не хочу.

П а л а ж к а . Ох, не завдавай же і мені жалю! У мене у самої серце болить за Миколою, я сама його люблю... та що ж нам робить, що нам робить, коли тепер не приходиться тебе за простого віддати, бо ми в дворяне вийшли.

М а р и с я . Мамо! Жили ж ми перше без дворянства, і всі були щасливі!.. Нащо ж дворянство нам здалося, коли воно горе приносить? Коли через нього ви хочете мене нещасною зробити, занастить мій вік молодий!.. Мамо! Я ж ваша кров, – не губить мене, віддайте заміж за Миколу. Я не хочу бути дворянкою! Краще жити на світі щасливим мужиком, ніж нещасним паном, – це всяке знає!..

П а л а ж к а . Правда твоя! Ох, правда, моя добра ти, моя розумна дитино!.. Ти побалакала зо мною-і в мене наче полуда з очей упала. Сама бачу, що дворянство нам біду робе. А почну батькові казати, щоб не видумував нічого, щоб жив по-старовині, – то закричить, затопа ногами, почне читати мені якісь бумажки про дворянство, затуркає мене, чагиркає, зіб'є з пантелику, і я думаю: може, ми й справді вже дворяне, – і починаю по-панськи привчатися, і самій тоді хочеться тебе за благородного віддати заміж!.. Тепер не знаю, шд й казати, що і робить, вимучилась зовсім і одуріла. От вже другий день ходжу до Сидоровички, вчуса дворянським звичаям, щоб прийняти жениха, бо він сьогодні і приїде.

М а р и с я . Сьогодні?! Мамо! Уговоріть же татка, щоб не губили мене!

П а л а ж к а . Ох, не можу, дочко, не можу, тільки посваримось, дитино моя, а товку не буде! Ще й поб'ємось на старість, бо вже два рази мало-мало не бились...

За коном голос Мартина: «Сюди, сюди, помалу тільки!»

П а л а ж к а . Батько іде!.. Ходім звідділя. *(Пішла.)*

М а р и с я . Що мені робить?.. Ще батькові упаду в ноги... *(Пішла.)*

ЯВА V

Мартин, а за ним хлопець вносить п'яльця; потім Марися.

М а р т и н . Отут, хлопче, постав та й іди собі.

Хлопець ставить п'яльця на місто і виходить.

М а р т и н . П'яльця! І нехитра штука, а зараз красу господі придали. Яюсь аж веселіше горниця дивиться. Нехай Марися вчиться. Сидоровичка обіщала показати, спасибі їй. От і благородна кума в пригоді стала! Кумів завше треба вибирати значних і благородних! А як, бог дасть, Марися вийде заміж, то першого онука он як охрестю: кумом візьму, полковника Лясковського, а за куму – генеральшу Яловську.

Входить Марися і падає йому в ноги.

М а р т и н . Що це?!
 М а р и с я . Не губіть мене, не топіть мене – я у вас одна!
 М а р т и н . Ото господи, як злякала, аж ноги затрусились... Встань! Чого тобі?
 М а р и с я . Не віддавайте мене заміж за того жениха, що приїде з города, – я його не люблю, я за нього не хочу...
 М а р т и н . Як?! За благородного чоловіка не хочеш? За кого ж тебе тоді віддять?
 М а р и с я . Віддайте мене за Миколу.
 М а р т и н . Світ навиворіт. Панночці – мужика забажалось!.. Не смій мені про це й заїкаться!
 М а р и с я . Я люблю Миколу, і він мене любить, ми будемо щасливі...
 М а р т и н . Що то за слово таке – любить? Кажі мені, що то за слово таке?.. Га? Що воно означає: чина чи дворянство?
 М а р и с я . Я не вмію розказать... Я...
 М а р т и н . Видумка! Витребеньки! Баб'ячі химерики! Чина, дворянство треба любити, а другої любові нема на світі!..
 М а р и с я . Я собі смерть заподію, коли...
 М а р т и н . Не сердь мене, бо я порву на собі всю одягу!.. Чуєш?.. Здуріла дівка, ще й не розгляділа добре благородного жениха, а вже ерегується! Та жених такий, що хоч би яка панночка, то з охотою пішла б за нього, – от приїде, то побачиш!.. А про Миколу і не думай! Та я скоріше вб'ю тебе, ніж віддам за мужика; я тебе з дому вижену, я тебе!.. Та я не знаю, що зробию!.. От дітки! Ти для них піклуєшся, побиваєшся, з шкури лізеш, а вони, замість дяки, серце тобі надвое роздирають! Мало мені муки з Красовським і так, та ще тебе віддам за мужика, щоб він зуби скалив?.. Іди! Жених, може, вже з гори з'їжджає... Іди одягнися мені у нове плаття, а цих речей щоб я більше не чув!
 М а р и с я . Тату?..
 М а р т и н . Який я тато? Що то за тато?
 М а р и с я . Папінька!
 М а р т и н . І слухать не хочу! Іди роби, що велять.

Марися пішла.

М а р т и н . Не знає свого щастя; сказано: молоде – дурне... Ох, діти-діти! Якби ви знали, як-то хочеться бачить вас хорошими людьми, щоб ви не черствий хліб їли... Якби-то знали... тоді б ви зрозуміли, що батьки не вороги вам... От трохи погримав, а вже й жаль!.. Воно ж, дурне, дума, що я їй ворог! Ворог за те, що витягаю з мужичества... А чого мені це коштує?.. Колись подякує.

[...]

ДІЯ ЧЕТВЕРТА.

Декорація та ж.

ЯВА II

Входе Мартин.

М а р т и н . Чого ви тут стовбичите?

Омелько. Стола від Сидоровича принесли.
 Мартин. Ага! Ну, біжи ж ти, Омельку, принеси умиватись паничеві.

Омелько і Трохим виходять.

Мартин. Ще спить. Сказано, чиновний чоловік, не то що простий шляхтич: ще й чорти навкулачки не бились, а він схопиться і гасає по хазяйству!.. Нащо вже я, от, здається, зовсім вибився на дворянську лінію, а не можу уранці довго спати – боки болять, а треба привчатись! Воно якось так зовсім другу пиху тобі дає. Прийшов хто рано, чи там яке діло по хазяйству, а ти спиш! «Дома пан?» – питають. «Та ще сплять!» О! І всі на пальчиках... Безпремінно заведу такий порядок: чи прокинувся, чи ні, а буду лежать до сніданку.

Омелько несе ночви і відро води.

Мартин. Що це?

Омелько. Та умиватись ж.

Мартин. Ну і що тобі сказати? Де ж ти бачив, бусурмене, щоб люде в ночвах умивались? Поросят тільки у ночвах патрають, а ти хочеш благородного чоловіка...

Омелько. Та я ж письменодителеві над ночвами ціле відро води на голову вилив.

Мартин. То інча річ – чоловік сирий і на похмілля.

Омелько. А цей хіба тверезий вчора ліг?

Мартин. Не твое діло! Іди візьми велику дерев'яну миску і води в полив'яний глечик.

Омелько. І щоб то відразу сказати, а то носись. *(Пішов.)*

Мартин *(один)*. Треба десь такого служку достати, що при горницях був, бо Омелько старий для послуги, нічого не тяме.

Омелько вертається з глечиком і мискою.

Мартин. Там постав, і якщо спить, то навідайся через яке врем'я.

Омелько пішов у другу хату, входе Палажка.

Мартин. Спить ще. А що, як там, душко, у тебе: чи все готово?

Палажка. Поки люде посходяться, усе буде готово.

Входе Омелько.

Мартин. А що?

Омелько. Потягнувсь, лупнув очима, повернувся на другий бік і знову захріп.

Мартин. Навідайся ж опісля.

Омелько. Може б, я там посидів, поки прокинеться?

Мартин. Опісля, кажу тобі. Чого ти там будеш стирчать, ще й сам заснеш.

Омелько. А потім прозіваю – будете лаять.

Мартин. Не патякай! Поклич панночку. Де вона?

Омелько. Порося патрають.

Мартин. О-о-о!.. Нехай одягнеться і сюди йде.

Омелько пішов.

Мартин (до Палажки.) Я ж тобі казав, я ж тебе прохав, щоб ти їй не давала ніякої роботи, руки чисто порепаються, – а ти пороса, її заставила патрять!

Палажка. Та цить уже, не гримай! Який же чорт буде обід варить, коли робітниці не тямлять нічого.

Мартин. Палазю, Палазю, не кричи, душко, а то почує. Ну, іди, душко, сама обід готов, а вона нехай ще побуде з женихом.

Палажка. Ати жз ним балакав?

Мартин. Та ми вже зовсім скінчили з ним: п'ятсот рублів приданого, весілля на наш кошт, два годи доставлять у город топливо і деякі предмети на продовольствіє і хату поставить у городі – місце у нього є.

Входе Марися.

Мартин. Ну, то іди ж, Палазю, щоб справді там робітниці не нашкодили чого в обіді, а то замість поросяти подадуть обгорілий оцупок. *(Палажка пішла.)* Ну, моя дитино, я вже скінчив з твоїм женихом. Сьогодні заручини, а на тройцю й весілля.

Марися. Не любите ви мене... випихаєте з дому...

Мартин. Я тебе не люблю! Господи! Душу свою готов тобі віддати!.. Для кого ж я побиваюсь, як не для вас? Послухай мене, доню моя: краще білий хліб, ніж чорний, краще пан, ніж хам! І батькове око, як прийдеться умирать, закрийється спокійно, бо душа моя знатиме, що мої унуки – дворяне, не хлопи, що не всякий на них крикне: бидло! теля! Ох, дочко, ти не знаєш, як тяжко хлопом бути, усіх бояться, усіх лічить вищими від себе! І дай бог, щоб ти не знала; а я всього попробував і знаю. Не хмурся ж, не хмурся... Жених вийде, а ти сядь за п'яльці, будь з ним приятна. Сядь, доню, за п'яльцями якось пристойніше сидіть... так, ніби за роботою. *(Садовить її.)* Отак. Я ж зараз вернуся, а ти поведься з женихом як слід дочці Мартина Борулі, уродзогого шляхтича! *(Пішов.)*

[...]

ЯВА IV

Входе Націєвський, одягнений у сюртук з куцями полами. Рукава з буфами, коло плечей ужчі, а біля руки ширші. Штани широкі, трубою, коло чобота зовсім узенькі. Жилетка червона, двобортна, без манишки, з мідними пугвицями, шия пов'язана чорним шовковим платком.

Націєвський. З добрим утром, Марина Мартиновна, як спалось-спочивалось?

Марися. Лягли легко, встали ще легче; а ви як? Здається, і лягли важко, і встали тяжко...

Націєвський (набик). Зразу збрила! *(До Марисі.)* О, яка ви гострая і строгая!.. *(Бере гітару і побренькує.)* Нам з привички. Інчий раз, як вернешся од Шулемки, так ще тяжче ляжеш, одначе діла за нас ніхто не робе!.. А ви вишиваєте?

Марися. Ні, я не вмію, так сидю, батько звеліли вас піджидать за п'яльцями, щоб ви подумали, що я баришня...

Націєвський. А хіба ви не баришня?

Марися. Не знаю, як вам здається... Я проста дівчина, мужичка, нічого не вмію; я умію жать у полі, громадить, мазать, корів доїть, свиней годувать... Подивіться, які у мене руки...

Націєвський. І разпрекрасно! А як вийдете за мене заміж – ібо ми вже з папінською вашим сіє діло покончили, не знаю, як ви, – тоді не будете жать, найдеться друга робота, более благородная... і руки побіліють... А по вечорам я буду вам грать на гитарі. Буде весело, у мене знакомих доволі...

Марися. Я за вас не хочу заміж, то татко мене силують, а я вас не люблю...

Націєвський. Як побрачимося, тоді полюбите!.. Любов – ета злодійка приходить зря, сьогодні нет ёй, а завтра вот она! Та ви ще мене не знаєте! *(Б'є акорд на гитарі і співа.)*

[...]

Марися. Я вас не люблю і прямо вам кажу, а ви таки лізете у вічі, от через це ви мені противні.

[...]

ЯВА VI

Входить Націєвський, з накидкою в руках, а потім Омелько.

Націєвський *(надіва накидку)*. Це так! Невеста з приплодом!.. Благодарю!.. Я ще тільки сватаю дівку, а вони, бачу, вже й дитину хрестить будуть. Ні, шукайте собі дурнішого. *(Бере гитару під полу.)* Давай бог ноги від такого шлюбу. Піду наче у проходку і – поминай, як звали! *(Хоче йти)*.

Входе Омелько.

Омелько. Ану, скиньте лиш чоботи, посидьте трохи босі, тепер тепло...

Націєвський *(набік)*. От тобі й маєш! *(До Омелька.)* З якої статі? Для якої надобності?

Омелько. Та я достав трохи галанської сажі, то по-чистю, щоб блищали... Я вмент... я чистив і письменоводителеві, і...

Націєвський. А!.. Не нужно, брат. Скажи мені, чи тут є корчма?

Омелько. А як же без шинку? Отут зараз за містком... Без шинку не можна.

Націєвський. То я піду трохи пройдуся, а кстаті у мене є діло до жида... *(Пішов.)*

Омелько *(один)*. Похмелиться пішов... І не диво! У чоловіка голова тріщить після вчорашнього, по собі знаю. А наші завели сварку за кумів. Ну й чудні! На тройцю ще тільки весілля, та, може, й дітей у Марисі не буде, а вони вже збираються хрестить онука!.. Старий хоче кумом полковника, а стара – копитана! І таке підняли, що страх! Стара вже двічі за качалку хапалась!..

ЯВА VII

Входять Мартин і Палажка.

Мартин. Ну, годі, ну, не сердься, душко, а то ти і при гостях надмешся, як гиндичка!.. Я вже згоджуюсь: нехай першого охрестять твої куми, а другу дитину мої...

П а л а ж к а . Отак добре! Як так, то я вже не сердюсь... Натомилася з обідом, а тут ще й через сварку... Ну, обід, слава богу, готов...

М а р т и н . А ти чого тут виснеш?

О м е л ь к о . Та я достав галанської сажі, хотів паничеві чоботи почистить, а він пішов у корчму... Мартин. Чого? Омелько. Похмелиться.

М а р т и н (*підступа до нього*). А ти почім знаєш? Га? Хіба він тобі казав, що йде похмелиться? Звідкіля ти це узяв?

О м е л ь к о . Та я так догадуюсь, а він казав – діло є до жида.

М а р т и н . Н-ну! Не такий сьогодні день, а коли я тобі зубів не повибиваю за твої речі, то не я буду!.. Так і ляпнеш, що в голову влізе. У чиновників у кожного є діло до жида! Біжи поклич його зараз, скажи – гості збираються, будемо обідать. А Марисі не бачив? Омелько. У садку сидять. Мартин. Гукни й на неї, щоб ішла.

Омелько пішов.

П а л а ж к а (*у двері*). Дівчата! Готуйте стіл! Мартин. Що ж це нема гостей?

Входять дівчата і пораються коло столу.

П а л а ж к а . Кого ж ти кликав?

М а р т и н . Дульського, Протасія, Сидоровича, Рачлинського, з жінками, з дочками, – набереться доволі.

[...]

ДІЯ П'ЯТА.

Декорація та ж.

[...]

ЯВА II

Степан, а потім Марися.

С т е п а н (*роздягається*). І хто б сподівався, що так скінчиться сватання? Добре й Націєвському сердешному досталось, одначе хоч би тобі пару з рота пустив!.. Як приїхав, то слабів дві неділі. Я його питаю: а що, як?.. Нічого, каже, приймали гаряче. Тепер і сам бачу, що гаряче. Погані наші діла, усе пішло шкереберть – і в дворянстві одказали, і земський суд скасували, і я остався за штатом – і куди примоститься, сам не знаю...

Входе Марися.

М а р и с я . Стьопа! Приїхав? Здрастуй, братику! (*Обніма його.*) Слава богу, що ти приїхав, – ми вже з мочі вибилися і ради не дамо!.. Батько дуже слабі, – мабуть, умруть. (*Плаче.*)

С т е п а н . Що ж йому таке?

Марися. Одно до другого... Тут окаязія з тим женихом, ти, мабуть, чув?

Степан. Чув, Омелько розказував.

Марися. Не вспіли батько очунять після тієї окаязії, а тут Красовський зібрав людей, виганяв нас з села, хотів розвалити хату; батько дуже сердились, сварились, кричали, і з ними зробилась якась причина: упали на землю зовсім як мертві. А, не доведи господи!.. Ми з матір'ю в ногах у Красовського валялись – насилу одпросились на місяць, та й то дядько Гервасій заступились... І це ще не кінець! Пройшло скільки днів, батько стали поправлять-ся, як знову получили бумагу, що в дворянстві одказано, і зовсім уже занедужали, з сили вибились, нічого не їдять... все зітхають та читають ту проклятушу бумагу... Коли б хоч з Красовським помирились, а то він знищить нас зовсім; завтра строк вибираться, а куди вибираться, що робить з слабим батьком, самі не знаємо! Слава богу, хоч ти приїхав!

Степан. От наказаніє господне!.. Не знаю, як і признаться тепер батькові!.. Я вже, Марисю, теж не служу – мене за штатом оставили.

Марися. Не кажи, не кажи батькові, борони боже! Вони зараз і вмруть, як ще довідаються, що й ти не служиш. Після скажеш...

Степан. А мати ж де?

Марися. Пішли до дядюшки Гервасія просить, щоб помирився з батьком, чи не дасть якої ради, – його так татко любили, завиїє слухали – і посварились...

Степан. А за що ж уже з Гервасієм папінька посварився?

Марися. Багато говорить, я тобі послі розкажу, – а тепер іди до батька, вони тебе дуже нетерпляче ждали. Тільки не кажи, що ти не служиш, борони боже! Послі...

Степан. У мене аж ноги стали труситься... Стільки біди кругом, що й... *(Махнувши рукою, пішов у бокові двері.)*

ЯВА III

Марися, а потім Микола і Степан

Марися *(одна)*. А, господи милосердний! Верни ти спокій і мир у нашу сім'ю! Так уже вимучились всі, що, здається, і умерти було б краще, ніж щодня турбоваться і не бачить краю всім бідам і напаям! На дядюшку Гервасія уся надія... Чи улагають же то його мати?

Входе Микола.

Марися. Ну що? Мати у вас?

Микола. У нас. Батько згодилися, зараз прийдуть сюди. Я почув і побіг мерщій тобі сказати про цю радість! Може, й нам щастя знову усміхнеться!

Марися. Слава богу!

Микола. Здається, і Степан приїхав?

Марися. Приїхав, він у батька.

Микола. То я зостанусь...

Входить Степан.

Степан. Іди, Марисю, папінька тебе кличуть. А, Микола! Здрастуй.

Микола *(поцілувавшись)*. А що, як батько?

Степан. Хоч і не питай!.. Змарніли зовсім.

Микола. Ти ж надовго приїхав?

Степан. Зовсім!

Микола. От і чудесно! І який же. я радий, що ти зостанешся у селі! Знов затова-ришуєм.

Степан. Тепер не кажіть, Гервасій Степанович, бо, борони боже, ще гірше заслабне...

Гервасій. Я знаю, коли сказать, тільки не потурай батькові, не шукай дворянства, усе буде гаразд.

Палажка (з дверей). Ідіть, Гервасій Семенович!

Гервасій іде.

Палажка. Зрадів старий, аж наче ожив трохи!

Гервасій і Палажка пішли.

[...]

ЯВА VI

Мартин, Гервасій, Протасій, Палажка, Марися, Микола і Степан. Мартина садовлять на стільці. Він жовтий – від розлиття жовчі.

Мартин. Здрастуйте!.. Бачите, як перевівся Боруля!

Гервасій. Послухай же мене. Мартине, я тобі добра зичу. Зараз і поздоровшаеш.

Мартин. Ні... ще поїду в город, повезу всі дворянські бумаги Каетану Івановичу...

Гервасій. Знову за своє! Мало тобі лиха через те химерне дворянство?

Мартин. Бумаг же, бумаг багато... П'ять літ діло йшло... зовсім було признали, сопричислили... і не утвердили! І через що? Пустяк! Сказано у бумазі, що не так хвामілія стоїть: у нових бумагах – Боруля, а у старих – Беруля!.. Бодай тому писареві руки назад лопатками повикручувало, що написав – Беруля... Я і сам не знаю, хто я: чи Боруля, чи Беруля... Може, й Беруля!.. Та так і покинуть? Жаль живий бере мене за серце... А може, ще Каетан Іванович...

Гервасій. Витягне з тебе яку сотню або й дві.

Мартин. А як докаже, що Боруля й Беруля – однаково?

Гервасій. Чом же він і досі не доказав? Повір мені, Мартине, нічого з цього не буде, тільки хазяйство зведеш, дітей старцями зробиш і сам у бідності помреш. Чого ж ти хочеш?

Мартин. Дворянства...

Гервасій. Ні, торби! Воно ж тебе в хворобу угнало, глянь на себе... воно тебе посварило з Красовським і зо мною, – всі біди твої від нього!.. Хазяйство ледве живе, а дворянство без розуму і без науки хліба не дасть. Послухай мене: спали всі бумаги, щоб і не свербіло, бо ти слабкий на дворянство і умреш, від цієї хвороби.

Мартин. А як утвердять?.. Може, хоч після смерті утвердять...

Гервасій. Ну, роби як хочеш!

Палажка. Старий, зглянься на нас, послухай Гервасія, нащо нам те дворянство, як ти помреш, а ми без хліба останемся...

Марися. Рідний мій, дорогий тат... папінька! Нам не треба дворянства; одного бажаєм: щоб ви одужали, і знову будем жить весело, як колись...

Боруля шука очима Степана.

Степан. І я, папінька, не хочу дворянства...

М а р т и н . І ти, Стьопа?! Не хочеш? Дворянства не хочеш?.. Ти? (*Зітхає.*) Всі не хочуть... Хлопи... хлопи!.. (*До Палажки.*) Піди, душко, принеси палятурку, там у мене під подушкою...

Палажка пішла.

М а р т и н . Нехай Омелько принесе соломи і затопе грубку.

Марися пішла, а через якесь врем'я вертається з Омельком, котрий вносе солому, запихає у грубку і підтоплює.

М а р т и н . Потухне послідня іскра від бумаг, потухне моє життя... Умру на ваших очах, побачите!

Палажка вносе палятурку, повну бумаг. Мартин розв'язує.

Мартин. Право на дворянство!.. Грамота... герб!.. І це все спалить?.. (*Читає крізь сльози.*) Отношеніє Дворянського депутатського зібранія от 16 февраля 1858 года за. N1541 о признаніи рода Борулі в дворянстві. (*Говоре.*) Було ж, виходить, за що признать... Атестат прапрапрадіда. Підписав сам суперетендент Савостьян Подлевський... Бумага синя... як лубок... старинна бумага! (*Чита.*) Отношеніє Казенной Палати о несостояніи рода Борулі в подушнім окладі... (*Говоре.*) Скрізь Боруля, а там десь Беруля!.. Ох!.. Копія свідательства дванадцяти дворян, що весь рід Боруль завше вів род жизни, свойственний дворянам... Особливо я! Герб... герб!.. Червоне поле, а по червоному полю хрест голубий, знамена зверху і внизу дві пушки...

О м е л ь к о . Підпалив, горить!

М а р т и н . Не кричи! Чого кричиш? Видай тебе чорти підпалили у пеклі, – поспішаєш! І своїми руками спалить дворянські достоїнства?.. Не можу!..

Г е р в а с і й (*хоче взяти*). То давай, я спалю.

М а р т и н (*захища бумаги*). Стривай, стривай! Дай я ще надивлюся на них!.. Хоч герб оставить на пам'ять онукам, і грамоту прапрапрадіда, і атестат...

Г е р в а с і й . Щоб знов розсвербілось дворянство? Та не будь дитиною, пали!

М а р т и н . А!! Ну, підведіть мене!

Підводять.

М а р т и н . (*бере бумаги, робе два ступні до грубки і стає.*) Не можу!! Руки тремтять... у серце шпигає...

О м е л ь к о . То віддайте, мені, пане, надигарки!

М а р т и н . А щоб ти подавився! А щоб ти утопився!.. Дворянські бумаги на цигарки?! Щастя Твоє, що я слабий.

О м е л ь к о . Та що ж я таке сказав?

М а р т и н . Мовчи! Бо я тобі з носа печерицю зроблю!

О м е л ь к о . Поки зберетесь, то воно й погасне. Піду ще соломи внесу.

М а р т и н . Стьопа!.. А як же ти будеш служити без дворянських бумаг? Тобі й чина не дадуть?

Г е р в а с і й . Та він і так не служить, його оставили за штатом, -земський суд скасували, тепер такі чиновники не нужні.

М а р т и н . Як?!

Степан. Так, папінька! Це правда, та я боявся вам сказати! Нас тридцять чоловік оставили за штатом.

Мартин. За штатом?.. Не служиш?.. Не нужен?.. Земського суда нема?.. Ведіть мене!!

Ведуть.

Мартин. За штатом!.. *(Кида бумага в піч.)* Горять червоно, як кров дворянська, горять!.. О-о-о! Нещасний хлоп Мартин Боруля!.. Тепер ти бидло! Бидло! А Степан – теля! *(Ридає.)* Пустіть! Рятуйте бумага!.. Я сам поїду у дворянське собрание, у сенат поїду... *(Підбіга до печі.)* Згоріли... Тисяча рублів згоріла, половина хазяйства пропала, і все-таки – бидло! *(Тихо плаче.)*

Палажка. Годі, старий! Слава богу, що дворянство згоріло! Тепер будемо жити по-старосвітськи...

Степан і Марися *(цілують його)*. Папінька, заспокойтесь!

Мартин. Не кажіть на мене тепер папінька, кажіть татко!

Гервасій. Заспокойся, Мартине!.. А тепер я знов прошу тебе: давай пожелим наших дітей, вони любляться, а ми на весіллі забудемо усе лихо! Та накажемо їм, щоб унуків наших добре вчили, то й будуть діти їх дворяне!

Мартин. Яз радістю! Ідіть, діти, сюди. Нехай вас бог благословить, та вчіть, вчіть дітей своїх, щоб мої онуки були дворянами.

Марися і Микола обнімають Гервасія, Палажку, цілуються з Степаном.

Протасій. А я вам на цей случай розкажу цікаву річ... Літ тридцять тому назад...

Гервасій. Нехай на весіллі кому-небудь розкажеш.

Протасій. Га?

Гервасій. Кажу, на весіллі кому-небудь розкажеш.

Протасій. Тьфу! Де чорт упрє цього Гервасія, то прямо і рота не роззявляй...

Входе Омелько з соломю.

Мартин. Не треба, згоріло! Все згоріло, і мов стара моя душа на тім огні згоріла!.. Чую, як мені легко робиться, наче нова душа сюди ввійшла, а стара, дворянська, попелом стала. Візьми, Омельку, попіл і розвій по вітру!..

Омелько. І що б то було на цигарки віддати!

Завіса.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. Яке ваше враження від прочитання комедії «Мартин Боруля»?
2. Чому І. Карпенко-Карий назвав свою п'єсу комедією? Назвіть наявні у п'єсі основні ознаки комедії.
3. Яким постає Мартин Боруля на початку твору? Чому всім вдається так легко його обдурити?
4. Який фрагмент із п'єси ви обрали б для скрайбінгу (створили б власний відеоролик-презентацію, додаючи свої малюнки, комікси, ілюстрації, написання сюжету)?

Титан духу й думки

ІВАН ФРАНКО

27 серпня 1856 – 28 травня 1916

Мій патріотизм – се не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо!

Іван Франко

...Після Шевченка не було в нас такої постаті. Отже, не буде в нас перебільшення сказати, що Шевченко і Франко – це насправді ті два могутніх крила, які винесли українське слово, українську культуру на простори світові. Франко стоїть серед тих великих порадників, мислителів-гуманістів, до яких людство завжди буде звертатись...

Олесь Гончар

ГІМН («Замість пролога»)

Вічний революціонер –
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю,
Він живе, він ще не вмер.
Ні попівські тортури,
Ні тюремні царські мури,
Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпійонське ремесло
В гріб його ще не звело.

Він не вмер, він ще живе!
Хоч від тисяч літ родився,
Та аж вчора розповився
І о власній силі йде.
І простується, міцніє,
І спішить туди, де дніє;
Словом сильним, мов трубою
Міліони зве з собою, –
Міліони радо йдуть,
Бо се голос духа чуть.

Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По верстатах ремісницьких,
По місцях недолі й сліз.
І де тільки він роздасться,
Щезнуть сльози, сум, нещастя.
Сила родиться й завзяття
Не ридать, а добувать,
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

Вічний революціонер –
Дух, наука, думка, воля –
Не уступить пітьмі поля.
Не дасть спутатись тепер.
Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняючийся день?

Сікстинська Мадонна

Хто смів сказати, що не богиня ти?
Де той безбожник, що без серця дροжі
В твоє лице небесне глянуть може,
Неткнутий блиском твої красоти?

Так, ти богиня! Мати, райська роже,
О глянь на мене з свої висоти!
Бач, я, що в небесах не міг найти
Богів, перед тобою клонюсь тоже.

О бозі, духах мож ся сумнівати
І небо й пекло казкою вважати,
Та ти й краса твоя – не казка, ні!
І час прийде, коли весь світ покине
Богів і духів, лиш тебе, богине,
Чтить буде вічно – тут, на полотні.

Ой ти, дівчино, з горіха зерня

Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько – колюче терня?

Чом твої устонька – тиха молитва,
А твоє слово острє, як бритва?

Чом твої очі сяють тим чаром,
Що то запалює серце по жаром?

Ох, тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!

І чом твій усміх – для мене скрута,
Серце бентежить, як буря люта?

Ой ти, дівчино, ясна зоре!
Ти мої радощі, ти моє горе!

Тебе видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу.

«Чого являєшся мені...»

Чого являєшся мені
У сні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,
Яке несповнене бажання
На них, мов зарєво червоне,
Займається і знову тоне
У тьмі?

Чого являєшся мені
У сні?
В житті ти мною згордувала,

Мое ти серце надірвала,
Із нього визвала одні
Оті ридання голосні –
Пісні.

В житті мене ти й знати не знаєш,
Ідеш по вулиці – минаєш,
Вклонюся – навіть не зирнеш
І головою не кивнеш,
Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
Як я люблю тебе без тям,
Як мучусь довгими ночами
І як літа вже за літами
Свій біль, свій жаль, свої пісні
У серці здавлюю на дні.
О, ні!

Являйся, зіронько, мені
 Хоч в сні!
 В житті мені весь вік тужити –
 Не жити.
 Так най те серце, що в турботі,
 Неначе перла у болоті,
 Марніє, в'яне, засихає, –

Хоч в сні на вид твій оживає,
 Хоч в жалощах живіше грає.
 По-людськи вільно віддиха,
 І того дива золотого
 Зазнає, щастя молодого,
 Бажаного, страшного того
 Гріха!

«Легенда про вічне життя»

1

Олександр Великий
 весь світ звоював
 І отсе в Вавілоні
 мов бог раював.

А побожний аскет
 вік в пустині прожив
 І молитвою й постом
 богині служив.

Наче сонце, що разом
 прогонює тьму,
 Так богиня в опівніч
 явилась йому.

Прихилилась і мовить:
 «Мій вірний слуго,
 Чим тебе вдовольить?
 Чи бажаєш чого?»

Аскет мовить:
 «Хоч яке се життя
 і трудне, і сумне,
 Дай, щоб старість і смерть
 минули мене».

Богиня мовить:
 «Ну, як се в тебе дар
 найцінніший з усіх,
 На ж тобі сей малий
 золотистий горіх.»

Одну нічку не спи,
 один день промовчи

І, очистивши ум,
 сей горіх розтовчи.

Шкаралющу в огонь,
 а розкусиш зерно,
 Дасть тобі молодим
 вічно жити воно».

2

Цілий день промовчав,
 і не спав усю ніч,
 І готовивсь аскет
 на велику річ.

Ось огонь розпалив
 із пахучих полін
 І кадило в огонь
 щедро кидає він,

І закони господні
 проходить умом,
 Щоб очистити ум,
 не схибити притьмом.

Та ось сумніви в серці
 повстали страшні:
 «Вічно жить – молодим –
 ну, пощо се мені?

Чи вертати у світ,
 де панує борба?
 Чи ось тут вічно жить?
 Се ж безумство хіба!

О богине, прости!
 Я згрішив, бачу сам!
 Та безцінний твій дар
 комусь іншому дам.

У нас цар молодий,
 богорівний наш цар!
 Богорівним зовсім
 його зробить твій дар.

Міліонам він сонце,
 життя є нове,
 Для добра міліонів
 хай вічно живе».

3

Олександр Великий
 весь світ звоював,
 Та дівчини рабом
 себе він почував.

Персіянки Роксани
 предивна краса
 В його серці горить,
 мов пожар, не згаса.

У обіймах його
 та красуня горда
 Наче тає, на груди
 його припада;

Та хвилинка мине,
 і він чує, що ось
 В її серці вороже
 порушиться щось,

І в очах, ще вогких
 від любові й жаги,
 Дикі іскри горять,
 наче злі вороги.

З її уст вилітають
 бажання страшні –
 Се бажання пожарів,
 убійства, різні,

Їй опертись король
 не здоліє й на мить:
 Там згорів Персеполь!
 Завтра Суза згорить!

Кліта вбив при вині!
 Чи любов се, чи чад?..
 День у день із небес
 його кидає в ад.

4

Олександр Великий
 богині моливсь:
 «Дай, богине, щоб нині
 весь світ проваливсь!

Або дай, щоб скінчилася
 мука моя,
 Щоб я знав, чи богиня вона,
 чи змія?

Чом міняється так,
 тільки є в дні годин?
 І чи в серці її
 я паную один?»

В тій хвилині аскет
 перед ним опинивсь
 І покірно царю
 до землі поклонивсь.

«Вічно жий, царю мій!
 Хай твої вороги
 Згинуть! Ось тобі дар
 від твого слуги.

Не згордуй! Сей малий
 золотистий горіх –
 Від богині се дар!
 Моя гордість, мій гріх».

І він все розповів,
 відки має сей плід,
 Що робить, щоб богині
 сповнить заповіт.

«Міліонам ти сонце,
добродій єси, –
Будеш жить вічно юний,
як плід сей з'їси».

5

«Вічно жить! Молодим!
Справді, божеський дар!»
І великим, безсмертним
почув себе цар.

«Вічно жить! Молодим!
А вона? А вона?
Постаріє, зів'яне,
мов квітка марна!

Що без неї життя?
Сонце? Небо? Сам рай?
З нею жить! Або радше
ти сам умирай!»

Вже й не думає цар,
до Роксани біжить:
«Серце, ось тобі дар:
вічно в юності жить!»

І сказав їй усе,
відки має сей плід,
Що робить, щоб богині
сповнить заповіт.

«Коли любиш мене,
моє сонце ясне,
Дасть безсмертя обом
нам зерно те дрібне.

А не любиш... – урвав. –
Кого хочеш люби!
Ось тобі сей горіх!
Що захочеш – роби!»

Зчервоніло дівча,
в личко вдарила кров, –
Олександр не ждав її слова –
пішов.

6

Гей, Роксано, красуне,
що думаєш ти?
Чи про те, щоб з царем
до безсмертя дійти?

Не про те! Інший жар
в її серці горить!
Інший бог там живе!
Інший цар там царить.

Він мета її мрій,
осолода очей,
Над усіх милий їй
генерал Птолемей.

Хоч не любить її
і холодний, як лід,
Вона рада свій вік
дать за сам його вид.

«Вічно жить молодій,
а без нього? О, ні!
Краще він хай живе,
дасть безсмертя й мені!

Ну ж, допоможе сей плід
його серце здобуть!
А як ні, то мені
краще в світі не бути».

Птолемя знайшла
і дала йому плід,
І сказала, який
в нім лежить заповіт.

А як ніч надійшла,
вона тихо пішла,
Олександру в вино
трути-зілля влила.

7

Занедужав король,
важко стогне, кричить,

А Роксана при нім
не ридає, мовчить.

Головами хитають
старі лікарі,
І тривога, як ніч,
залягла у дворі.

По всім краю йде вість,
наче змора та сон,
І сумує весь край,
і рида Вавилон.

Ось у строях, білилах,
рум'янах ціла,
В Олександрів покій
куртизана ввійшла.

«Вічно жий, царю мій,
на потіху для всіх!
Ось від мене тобі
чудодійний горіх!

Се богині є дар.
Як з'їси те зерно,
Вічно жить тобі дасть
вічно юним воно».

Спалахнув Олександр:
«Нещасна, дрижи!
Від кого маєш плід сей?
По правді скажи!»

Та дівча не дрижить,
не спускає очей:
«Мені дав його твій
генерал Птолемей».

8

Олександр у болях
жорстоких лежав
І в руці свій плід
чудодійний держав.

«Вічно жить і любить!
День за днем! День від дня!

А життя – то борня!
А любов – то брехня!

Вічно жить у борні!
Биться в сітях брехні!
День за днем! День за днем!
Без кінця! Ні, ох, ні!

Не для нас, о богине,
твій божеський дар!
Хоч над світом я цар,
та над серцем не цар.

Міліони людей
можу вбить, погубить,
Та чи змушу кого
мене вірно любить?

Вічно жить! О богине,
се жарти, се сміх!
Вічне щастя чи дасть
сей чудовний горіх?

А без щастя, без віри
й любові внутрі
Вічно жить – се горіть
вік у вік на кострі!

Ні, богине! Візьми
свій дарунок назад!
Я в нірвану волю,
чи в Олімп, чи у ад!»

9

Серед болю в постелі
підводиться цар,
І побожно цілує
чудовний той дар,

І в тріскучий огонь
із пахучих полін
Чудодійний горіх
бістро кидає він.

І здалось, що вже біль
не так люто палив,

Мов би в збурену кров
оохолоди налив.

Прояснив його ум,
серце збулось химер,
А в опівніч саму
Олександр умер.

«Мойсей». Пролог

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожку,
Людським презирством,
ніби струпом, вкритий!

Твоїм будучим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізних
Палитиме, заснути я не можу.

Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноем,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?

Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоєм

Тебе скував і запряг на вірність?
Невже тобі лиш не судилось діло,
Що б виявило твоїх сил безмірність?

Невже задарма стільки серць горіло
До тебе найсвятішою любов'ю,
Тобі офіруючи душу й тіло?

Задарма край твій весь
политий кров'ю
Твоїх борців? Йому вже не пишаться
У красоті, свободі і здоров'ю?

Задарма в слові твому іскряться
І сила, й м'якість, дотеп, і потуга,
І все, чим може вгору дух підняться?

Задарма в пісні твоїй ллється туга,
І сміх дзвінкий, і жалощі кохання,
Надій і втіхи світляная смуга?

О ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання.

О, якби хвилю вдать,
що слова слуха,
І слово вдать, що в хвилю ту блаженну
Вздоровлює й огнем живущим буха!

О, якби пісню вдать палку, вітхненну,
Що міліони порива з собою,
Окрилює, веде на путь спасенну!

Якби!.. Та нам, знесиленим журбою,
Роздертим сумнівами, битим стидом, –
Не нам тебе провадити до бою!

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ,
впережешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Прийми ж сей спів, хоч тугою повитий,
Та повний віри; хоч гіркий, та вільний,
Твоїй будучині задаток,
сльізьми злитий,
Твому генію
мій скромний дар весільний.

Д[ня] 20 липня 1905

СОЙЧИНЕ КРИЛО

Із записок відлюдка.

(Скорочено)

Завтра Новий рік і разом сорокові роковини моїх уродин. Подвійний празник. А бодай подвійний пам'ятковий день. І я надумав стрітити його незвичайно, празнично.

Ха, ха, ха! Празнично! Що таке празничне стрічання Нового року? Шумне товариство, молоді жіночі голоси, мов срібні дзвоники. Старші панове гудуть, мов дуби в теплому вітрі. Світло салону. Звуки фортеп'яна. Хор, пісні, сола... Декламація, брава, оплески. Жарти. «Кришталева чаша, срібная криш...» Наближається північ. Починає бити дванадцята. Всі підносять чарки, вихиляють душком, а батько родини кидає свою додолу. Нехай так пропадає всяка турбота! Бреннь! І раптом гаснуть світла. Всі запирають у собі дух. Бам... бам... бам... Числять до дванадцяти. Най же Новий рік! Най сяє нове щастя! Світла! Музика. Пісні. Нові чарки, нові тости. Поцілуї. Радість і стиски рук... Діти, діти!

Та що балакати! І я там був, мід-вино пив. І я колись стрічав отак сю врочисту хвилю, сміявся і радувався назустріч тій примані, що зветься Новим роком. І до мене простягалися теплі руки, сміялися блискучі очі, шептали солодкі слова не одні малинові уста. І я вірив, мріяв, любив. Тонув душею в рожевім тумані, будував золоті замки на вітрі, вважав окрасою життя те, що було лише конвенціональною брехнею...

Минулося. Сороковий рік життя, так як і тридцять дев'ятий, і тридцять восьмий, починатиму зовсім інакше. Відлюдьком, самотником. Та сим разом поспробую празничніше, краще, гармонійніше розпочати його, як двох попередніх років.

Поперед усього до чорта меланхолію! [...]

Я пройшов важку школу і, здається, навчився в ній дечого. Я погубив багато цвітів по життєвій дорозі, похоронив багато ілюзій та охоронив коштовний плід і виніс його зі всіх катастроф, як Камоєнс свою епопею з кораблекрушення, а се, власне, ту вмілість жити і насолоджуватися життям.

Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі!

Життя – се мій скарб, мій власний, одинокий, якого найменшої частинки, одної мінутки не гідні заплатити мені всі скарби світу. Ніхто не має права жадати від мене найменшої жертви з того скарбу, так, як я не жадаю такої жертви ні від кого. [...]

Я витворив собі оте життя як нездобуту твердиню, в якій живу й паную, з якої маю широкий вигляд на весь світ та яка, проте, не стоїть нікому на заваді, не дразнить нікого своїм видом і не манить нікого до облоги. Ся твердиня побудована в моїй душі. [...]

Ось тут, у тім затишнім кабінеті, обставленім хоч і не багато, та по моїй уподобі, я сам свій пан. Тут світ і поезія мого життя. Тут я можу бути раз дитиною, другий раз героєм, а все самим собою. Зо стін глядять на мене артистично виконані портрети великих майстрів у штуці життя: Гете, Емерсона, Рескіна. На полицках стоять мої улюблені книги в гарних оправах. На постаменті в кутику мармурова подобизна старинної статуї хлопчика, що витягає собі терен із ноги, а скрізь по столиках цвіти – хризантеми, мої улюблені хризантеми різних кольорів і різних відмін. А на бюрку розложена тека з моїм дневником. А обік бюрка столик, застелений, уквітчаний – їй-богу, сьогодні не лише листки барвінку, але й сині його квітки! Штукар мій Івась, се він таку несподіванку придумав для мене. Знає, що я в тім пункті забобонний, вірю, що цвіт барвінку на Новий рік приносить щастя.

Вірю – або не вірю, а так собі. Приємно колисатися в такій надії, мов у гамаці.

А на столику вся холодна кухня. І яблука, і помаранчі, і фіги. І кілька бутельок вина. Самі добірні марки. І два келишки! Ха, ха, ха! Збиточник Івась! Думав, що й вона буде! Що без неї й празник не празник і Новий рік не Новий рік. Помилувався, хлопче! Минулося моє гречане. Тепер «вона» вже не манить мене до себе, хоч би й яка була. Попробуємо обійтися без неї. І думаю, що моя радість буде не менша, та в усякім разі глибша, чистіша, як би була з нею. А то хто її вгадає! Здається, й гарна дівчина, і говориш із нею, як із другом, а тут на тобі, з її рожевих усток вилетить якесь бруталне слово, якийсь цинічний натяк або й те ні, а по її лиці мигне якась тінь, щось таке погане, огидливе, і поспе тобі весь вечір, прожене всю радість, розвіє всю поезію.

Від часу моєї остаточної романтичної історії, тої там, у лісничівці, перед трьома роками, на мене не раз знаходить дивне чуття. Коли до мене сміється, зо мною говорить, залицяється молода дівчина, особливо брунетка, мені все здається, що шкіра, і м'ясо, і нерви на її лиці робляться прозорчасті і до мене вишкіряє зуби страшна труп'яча голова. Іноді в такій хвилі мене всього обдасть морозом. Чи се знак, що я старіюся, чи, може, щось інше? [...]

Дзінь-дзінь-дзінь!

А се що? Дзвінок у передпокою? В сю пору? До мене хтось? Се не може бути! Ну, розуміється, нікого не приймаю. Хто має право сьогодні вдиратися до мене, і заколочувати мені мій порядок, і позбавляти мене моїх тихих, чесно зароблених і без нічиєї кривди осягнених радощів?

Тихі кроки в салоні.

– Се ти, Йвасю?

– Я.

– А хто там дзвонив?

– Листонос. Лист до пана радника.

– До мене?

Ось він у мене в руках, той лист. Не лист, а чималий пакет.

Адресований не доладно. Моє ім'я і прізвище – і Львів. Щастя, що нема нікого другого, що називався б так само, як я. А правда, і «д-р» напереді. А проте видно, що пише хтось...

Та що се? Марка російська і штемпель Порт-Артур! Із Порт-Артура? Се що за диво? Хто там, у Порт-Артурі, може мати інтерес до мене? Кому там, у Порт-Артурі, цікаво доносити мені щось? А може, то не до мене? Може, яка помилка? Може, всередині є друга коверта і лист призначений для передачі комусь іншому?

Розкрити коверту і переконатися – се була би найпростіша річ. Та ні. Нехай іще хвильку полежить. Ось тут передо мною. Запечатаний лист на твоє ім'я, з невідомого місця, писаний невідомою тобі рукою, – се все-таки якась тайна, містерія, загадка. Люблю такі містерії, бо моє життя тепер не має ніяких. Моє життя – як проста, широка, вигідна, гарними деревами висаджена алея, що веде...

Тьфу! Що се я? З якої речі буду сьогодні згадувати про те, що пишасться на кінці тої алеї, на кінці кожної життєвої дороги, чи вона проста алея, чи крута, камениста та вибоїста стежка? Лишімо се, воно нас не мине, а самохіть літати туди нема ніякої потреби.

Але лист! Що в ньому може бути так багато напаківано? Кореспонденція до газети, чи дневник якогось полководця, чи якісь урядові донесення, чи розпорядок остаточної волі якого землячка, загнаного долею аж на край світу та застуканого там війною?

Адресовано, очевидно, жіночою рукою, але се не значить нічого. Такі жіночі адреси криють не раз дуже мужеські інтереси.

Щось тверде всередині. За грубістю верств паперу годі домацатися, що воно таке. Ключик не ключик, монета не монета... Ну, відчинимо та й побачимо.

Де ножиці? А може, не відчиняти? Може, сей лист, що тепер лежить іще так спокійно і лише принадний своєю таємницею, по відчиненні стратить увесь свій чар, зробиться коробкою Пандори, з якої поповзуть гадюки, що затруять моє життя, знівечать мою твердиню, а щонайменше збентежать і розворушать моє нинішнє свято? Адже такий здоровий пакет паперу – то, певно, не голий папір. Скільки там слів написано! І подумай собі, що іноді досить одного слова, щоб убити чоловіка, щоб навіки або на довгі літа зробити його нещасливим!

Я здавна боюся всяких листів і сам не пишу їх, хіба дуже рідко, в урядових або ділових справах. Кождий лист – се бомба. Може показатися іноді, що се шоколадова бомба, але з верхнього вигляду ніхто не може пізнати, чи та бомба не наладована мелнігом і чи не розірве тебе в найближчій хвили.

Моя рука тремтить! Якесь холодне чуття пробігає по всьому тілі...

Стій! Се нехихний знак, що лист має якийсь фатальний зміст. Стій! Не руш його! Якби я тепер узяв і, не розпечатавши, кинув його в огонь? Він згорів би і поніс би всі свої тайники в безмірний простір, назад туди, відки прийшов. А я лишився б з утаєним у душі почуттям іще одної нерозв'язаної загадки – та й годі. Нерозв'язана загадка цікавить, навіває жаль або тугу – все те приємні почуття. Розв'язана може зранити або вбити.

Ха, ха, ха! Але я таки порядний боягуз! Чую себе таким певним у своїй твердині за заборонами своєї філософії, серед башт своєї самоти – і боюся отсього паперового гостя. Навіть коли б се була бомба, кинена злобною рукою, то що вона мені зробить? Особисто мене не трафить, а постороннього, дорогого і любого мені не знищить, бо нікого такого, здається, на всім світі у мене нема! А коли так, то чого мені боятися її?

Але чого ж тремтить моя рука, держачи ножиці? Чого стискається серце якимось тривожним прочуттям?

Так і є! Се якийсь фатальний лист! Без виразного наказу моєї волі, якимось механічним відрухом рука відчинила його. Тонесенький пасочок з краю відкритий. Загадка відкрита – і коли у тебе є ще який арсенал оружжя против мене, доле, коли ти якраз сьогодні, перед Новим роком, із другого кінця світу, з далекого Порт-Артура, навела ворожі батереї на мене, то стріляй! Поборемося!

Лист відчинений!

Лист. Не жадна кореспонденція. Нема окремої коверти і ніякої передачі. Значить – до мене. Хто се може писати? Датовано з Порт-Артура в вересні, – якраз чверть року пройшло. Міг би сей пакетик оповісти дещо, як то йому було перебиратися через японську облогу. Але хто пише?

Підпис: «Твоя Сойка». Що се значить? Ніякої Сойки – боже мій! І сойчине крило в листі!.. Та невже би? Невже вона, та, яку я від трьох літ споминаю між помершими? Та, якої нагле і загадкове щезнення ввігнало в гріб її батька, а мене випхнуло з кипучої течії громадської праці і загнало в отсю тиху, відлюдну пристань? Вона в останніх днях нашого товаришування любила називати себе сойкою і все дразнила мене тою сойкою, що гніздилася перед моїм вікном, поки вона не вбила її. Невже се з тої самої сойки крило?..

Мої руки тремтять ще дужче, як уперед. У грудях ще більший неспокій, голова крутиться. Чого ти, дурне серце? Що тобі? Невже ти не оплакало, не похоронило її? Невже одна поява отих кількох аркушів, записаних її рукою, одного засушеного крильця давно вбитої пташини може вивести тебе з рівноваги?

А втім – є ще рада. В огонь з отсим листом! Від покійників кореспонденцій не приймаю.

Дурню, дурню! Мелеш язиком таке, чого не можеш сповнити! Хіба ти здобувся б на те, щоб тепер, зараз спалити сей лист, її писання, не прочитавши його?

Фаталізм! Лист прочитаю, хоч би моє серце мало тріснути з гніву, з жалю чи з обурення.

«Чи тямиш мене?

Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Тямиш мій сміх? Ти колись любив його слухати. Чув його здалека і приходив до мене. Чи чуєш його тепер через океани, та степи, та гори? Чи тремтить він у твоїм вусі разом з шумом вітру? Чи мерехтить разом із промінням заходового сонця? Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Чи тямиш мене?

Тямиш ту весну з її пурпуровими сходами сонця, з її теплом і ясністю, з її бурями, мов сварки закоханих, з її громами, мов крики любих дітей, що пустують у широких покоях? Се я була.

Тямиш той ліс із його полянами і гущавинами, з його стежками й лініями, з його зрубамі та хащами, де стояли високі квітки з тужливо похиленими головками, де до сонця грали тисячі сверщків, а в повітрі бриніли мільони мушок, а в затишках гніздилися рої співучих пташок, а по полянах паслися ясноокі серни, а скрізь розлита була велична гармонія, і життя йшло рівним могутнім ритмом, що передавався душам людським? Тямиш той ліс, мій рідний ліс, якого нема другого на світі? Се не був ліс, се я була.

Чи тямиш мене?

Тямиш ту лісничівку в самій середині того лісу? До неї сходилися всі лісові дороги, як артерії до серця, а з неї виходив лад, і порядок, і сильна воля на всі окраїни лісу. А в ній кублилося тихе, відлюдне життя старого батька і молодої дівчини. Лунали голосні, різкі, з золотого серця пливучі мужеські слова і ще голосніші, дзвінкіші сміхи і співи дівчини-пестійки. Тямиш її? Се я була.

Чи тямиш мене?

Тямиш ту поляну, де ми уперве здибалися? Я була в зеленій стрілецькій куртці, з лефošівкою через плече, з готуром свіжо застріленим у торбі, з свиставкою в губах. Тямиш, як ти витріщив на мене очі, побачивши мене? А я розреготалася, побачивши твоє зачудування. А ти був у простій блузі, підперезаний ремнем, блідий іще від недавно відсидженої тюрми, з утомленим, помарнілим лицем, з крисатим капелюхом, насуненим на чоло. А почувши мій регіт, ти стрепенувся нараз, і зняв капелюх, і наблизився, і почав звинятися, що без дозволу ходиш по лісі, але тобі веліли лікарі... а ти тільки що вчора приїхав... і власне мав намір представитися татові... і пригадуєш собі мене ще маленькою панночкою... і тямиш мою маму... і вибачайте, що на перший ваш вид так зачудувався... і не сподівався застати вас таким Німродом. А я подала

тобі руку, і ти поцілував її, і я чула, як твої уста під чорними вусами тремтіли і горіли, і гадала, що се у тебе гарячка, і просила тебе провести мене додому... А ти запитав, що я застрілила, і я показала тобі готура, і ти здивувався, відки тут узявся готур, і заявив, що ти прожив у тім лісі всю свою молодість, і ночував тут не раз з кіньми, і вештався скрізь по лісі ранками й вечорами і ніколи не видав ані не чував готура. А я сміючися сказала, що се задля мене завелися тут готури, зваблені моїм сміхом і моїм свистом, і що я чарівниця і прошу тебе берегтися мене. Ха, ха, ха! Пригадуєш тепер? Се я була!

О, я знаю, що ти тямиш мене! Мусиш тямити! Неможливо, щоб ти забув мене! Я ж сконцентрувала всю силу своєї волі, весь огонь своєї пристрасті, всі чари своєї душі й тіла, щоб навки, незатертими буквами вписатися в твою тямку. Як добрий режисер, я брала до помочі все, що було під рукою: сонце й ліс, пурпури сходу, чари полудня і меланхолію вечора. Оповідання батька і шум лісу. Рев бурі і тихі шепти дружньої розмови. Все, все те була штафажа, були декорації для моєї ролі, яку я хотіла відіграти перед тобою, щоб лишити в твоїй душі незатерте, незабутнє, високоартистичне вражіння, таке вражіння, де ілюзія ані на волосок не різнилася від найпоетичнішої дійсності. Ха, ха, ха, пане артисте, вдячний ти мені за мою роль?»

Годі читати! Сього занадто!

Чи ти ворона, що дереш горло своїм ненастанним: «чи тямиш? чи тямиш?» І сама знаєш, що тямлю. Та, мабуть, не знаєш, як тямлю. Гарнесенько зібрав усі спомини, як кісточки зі спаленого покійника, зложив їх у штучно точену урну з карнеолу і поставив далеко в куток свого серця». Нехай стоїть, нехай буде як ozdoba, а не як завада в житті.

А ти з далекого краю простягаєш свою демонську руку, підіймаєш свій воронячий голос і витягаєш ту урну з глибокого закутка душі, відчиняєш і перебираєш кісточку за кісточкою, одіваєш її м'ясом і шкірою, наливаєш кров'ю і соками і надихаєш своїм огняним, демонським духом. І ще й регочешся, мов упириця, і показуєш мені ті постаті, і верещиш при кожній своє ненависне: «Чи тямиш мене? Се я була!»

Женщино, демоне! Чого тобі треба від мене? Чого ти завзялася мучити мене? Чи я в своїм житті зробив тобі яке лихо? Я віддав тобі все, що було найкраще в моїй душі, без домішки хоч би атомика низького, підлого, брудного, а ти погралася моїми святощами і кинула їх у болото. Я вірив у тебе, як у себе самого, а ти кажеш, що лише ролью грала передо мною. Я вкладав усе своє життя, всю свою душу в кожний свій погляд, у кожне своє слово до тебе, а ти хотіла лишити мені лише незабутнє артистичне вражіння!

Женщино, комедіантко, прокляття на тебе! Всі твої слова, і сміхи, і сльози – все комедія, все роля, все ошука!

Та годі! Я! тепер expertus Robertus*.

Тепер ти дармо граєш передо мною свою роль, бо я знаю, яка її ціна й яка її вартість. Тепер я міцніше узброєний на твої стріли. Тепер я й сам сиджу за естетичними заборонами, що, мов шліфована сталь, відкидають від себе всі кулі та гранати фальшивих слів, і сліз, і сміхів.

Говори собі, пиши собі, що хочеш! Я тепер дивлюсь на все оком естетика, розпізнаю кожний момент фальшивої гри. І де ти сміятимешся, я байдужно здвигну раменами, І де ти плакатимеш, я засміюся І скажу: «Ні, дитино! Се не так! Тут іще того й того

треба до осягнення повної ілюзії». І де ти впадеш у пафос, там я скривлю уста і скажу: «Тфі, се вже зовсім злий смак!»

Говори собі! Пиши собі! А я почитаю далі.

«Не сердься на мене, мій Массіно, не сердься на мене!

Тямиш, як я з руського Хоми перехрестила тебе на італійського Томасо, а сього здрібнила на Томасіно, а сього вкоротила на Массіно? І як ти тоді сердився на мене за те, що я протягом одної години, між трьома серіями поцілуїв і пестошів, тричі перехрестила тебе?

Ти все сердився на мене. Твоя любов виявлялася головно сердитістю. Була немов мимовільна, силувана концесія для твоєї пророцької чи апостольської гідності. [...]

А ти, почувавши свою безсильність супроти мене, супроти того людського, мужеського, що було в твоїй натурі, – сердився на мене, на себе самого, бурчав – і плив за течією. Тямиш се все, Массіно мій?

А проте не сердься, навіть тепер не сердься, коли нас розлучили отсі три роки небачення. Не докоряй мені комедіантством! Не докоряй тим, що я грала роль перед тобою! Хіба ж я могла інакше?

Ти любиш цвіти, правда? А приглядався ти їм коли уважно? Пробирав вникнути в їх душу, в їх психологію? Ти вчений, вдумливий чоловік, ти повинен би частенько робити се.

Хіба ж ти не знаєш, що цвіт – се кокетерія рости, що всі оті рожі, геліотропи, хризантеми та туберози те тільки й роблять, що кокетують, грають роль, б'ють на ефект – а все в одній цілі. Ти знаєш у якій. Вони дразнять наш зір своїми пишними кольорами, лоскочуть наш дотик незрівняною ніжністю своїх листочків та чашечок, бентежать наш нюх різноманітністю та розкішними комбінаціями запахів, яких наша мова не в силі назвати, а наша наука укласти. Але їм іще сього мало. Вони не задовольються нашими змислами, заходять у нашу душу, глибоко торкають наше естетичне почуття нечуванним багатством та різноманітністю рисунка, грацією своєї цілості, принадністю та таємничістю своїх рухів. Адже геліотроп повертає свою головку за сонцем! Адже інші цвіти соромливо стуляють свої чашки вдень, щоб сонце не виссало з них пахошів, і розхиляють їх аж вечором. Вдумайся в їх психологію, Массіно, і докори їм, що вони грають роль, що кокетують, що виставляють себе в фальшивій красоті. Хіба вони можуть інакше?

Хіба ж жінщини можуть інакше? Те, що вам, твердим, тупішим, видається кокетерією, комедією, се у них найінтимніший, несвідомий вияв їх природи, се у них таке просте, і конечно, і неминує, як дихання легкими і ходження ногами.

Не сердься на мене, Массіно мій! Я не винувата, що ти в моїм житті був тим палким сонцем, яке змушує квітку розвинути і розпуститися і відкрити свою чашечку, і розлити свої найкоштовніші пахоші.

І признайся одверто, перед самим собою, чи ти тоді не був щасливий? Чи я не була квітчастим оазисом у твоїм житті? Чи ти в нашій лісничівці не пережив найкращого літа, яке взагалі випало тобі на долю на твоїм віці?

Ти сам говорив мені се тоді. А тепер, по трьох роках розлуки, що скажеш?

Чи осмілишся проклясти те літо за те тільки, що воно минуло? А ти ж як хотів? Щоб одно лише твоє щастя зробило виїмок із усього на світі і не минуло ніколи?

Чи осмілишся кинути каменем на мене за те, що я покинула тебе? Гай, гай, Массіно, в такому разі камінь упав би на тебе самого. Не я покинула тебе, а ти не зумів удержати мене. От що, небоже! Ти мав часу шість місяців і не зробив нічогосінько для того. Хіба ж я тому винна, що інший за шість неділь упорався зо мною краще?

Се я, Массіно, я мала би право нарікати на тебе, проклясти тебе. Адже признайся по щирості перед собою самим: ти не вірив у мене, в мою щирість, у мою любов. Ти приймав мої пестоші, всі вияви мого розбурханого молодого чуття з пасивністю сибарита – нехай і так, що ніжно, вдячно, але не виходячи з-поза заборона свого супокою, свого егоїзму. І я відчула се. Як мене боліло те, того ти не знав і не відчуєш ніколи, ти, поганий егоїсте й сибарите! Але маєш за се кару! Я покарала тебе, і, коли у тебе є хоч шматочок людського серця в грудях, ти мусив відчути ту кару і мусиш іще не так, не так відчути її!

Та проте, Массіно, не сердься на мене! Я, караючи тебе, потерпіла сто, тисячу разів дужче, як ти, і за моє терпіння...»

Кінець речення замазаний, букви розплилися – чи води накапано, чи сліз?

А може, її й правда? Може, вона під впливом свого темпераменту, своєї крові, своєї вдачі робила так, як мусила і не могла інакше?

Ха, ха, ха! Я, освічений чоловік, матеріаліст і детермініст, і ставлю таке питання! Я вірю, що в природі ані один атом не порушається інакше, як під впливом неминучої кінечності, і я смію ще сумніватися, щоб людина могла поступати не так, як мусить? Не так, як тягне її вічний, неохибний, хоч у сьому разі безмірно скомплікований, паралелограм сил! [...]

«Посилаю тобі сойчине крило. Тямиш ту сойку, що гніздилася на смереці перед самим вікном тої лісової хати, в якій ти проводив літо?

З моєї намови. Я хотіла мати тебе близько себе.

Я щоранку зі стрільбою на плечі прибігала до твоєї хати, щоб сказати тобі добрий день крізь вікно. І щоранку ота сойка, що гніздилася на смереці проти самого вікна, своїм скрекотом упереджала тебе про мій прихід.

Я зразу полюбила її. Вона була немов моя повірниця, моя служка. Задля неї я щадила весь сойчиний рід у лісі, бо боялася, щоб, стріляючи, не застрелити її.

Тямиш, як ми не раз обнявшись перед хатою сиділи мовчки, в щасливім забутті, і дивилися на спокійне порання сеї сойки в гнізді? Як вона, вичистивши гніздо, сідала в ньому і тихими розумними очима цікаво дивилася на нас, презабавно зазираючи понад краєчок гнізда та повертаючи головку? Її очі мали якийсь магичний вплив на тебе. В таких хвилях ти цілував палкіше, пригортав мене до серця сильніше, і з твоїх уст лилися слова, що були для мене, мов роса для зв'яленої квітки. В таких хвилях мені здавалося, що заглядаю в твою душу, а крізь неї в якийсь величний світ, повний чудес і невиданої пишноти.

А потім я почала ревнувати тебе до сеї сойки. Тихо, в глибині душі, я почувала глуху заздрість до неї. Мені здавалося, що ти не мене любив, а її. Її веселий скрекіт

будив тебе щоранку; її тихе порання в гнізді оживлювало тебе; цікавий погляд її очей наповняв тебе чарами, окрилював твої слова. І я зненавиділа її, як свою суперницю.

Не смійся з мене, Массіно! Се правда. Я з часом дійшла до того, що голос сойки – не лише сеї, але всякої взагалі – псував мені гумор, робив мене злою і сердитою. Я чула, що не зможу терпіти її обік себе.

І я вбила її.

Одного ранку я прийшла вчасніше, як звичайно. Хотіла підійти так тихо, щоб ота ненависна сойка не почула мене, щоб мій, а не її голос збудив тебе. Та ні! Ледве я наблизилася на яких п'ятдесят кроків до твоєї хати, ледве моя зелена сукня показала на стежці серед сірих дубових пнів, а вже моя суперниця почула мій прихід, побачила мене, вискочила з гнізда і, скачучи по гілляці над самим твоїм вікном та злорадно – так мені бачилося – тріпочучи крильми, заверещала своїм хрипливим голосом:

– Кре, кре, кре, кре, кре!

І в тій хвилі я побачила, як ізсередини твоя рука відсуває вікно. Вона збудила тебе, а не я!

Ні, я не могла стерпіти сього! Я зайшла смерічками за вугол твоєї хати, підвела стрільбу до ока, і, поки нависна сойка все ще скрекотала, сидючи на гілці, я вицілила.

Гукнув вистріл, сипнуло вгору дрібненьке пір'я, і моя суперниця, ще тріпочучи крильми й лапками, мов грудка, скотилася вниз.

Ти вибіг із хати. Ти був увесь блідий. Побачивши мене, ти не всміхнувся, не простяг мені, як звичайно, обох рук, тільки з якимось докором у голосі запитав:

– Манюсю, а се що таке? Ти забила нашу сойку?

А в мене в хвилі вистрілу вже зайшла реакція в душі. Мої руки дрожали. Я вхопила мертву пташину і почала цілувати її закровавлену головку. Потім розплакалася.

Тямиш, як ти обтирав мені сойчину кров із уст, і цілував мої уста, і вчитькував мене? А того-таки й не допитався, за що я забила сойку.

А на обід ми з'їли її смажену. І сміялися. Тямиш? Але я тоді вже знала, що нам не бути в парі, що та сойка – то наша розлучниця.

Я заховала її крильця, поклала їх між обложки і картки свого молитовника і не розставалася з ними ніколи. Отак зо мною заїхали вони аж сюди, до Порт-Артура.

А тепер посилаю тобі одно з них.

Здається мені, що се летить до тебе половина моєї душі. А як одна половина залетить, то від твоєї душі буде залежати, чи прилетить і друга. Коли в твоїм серці є ще хоч іскра любові до мене, хоч крапельночка бажання – побачити мене, то се буде та сила, яка притягне й друге крило, другу половину моєї душі до тебе.

Лети ж, сойко, в далекий світ! До того, що любив слухати твого скрекоту, любив дивитися в твої очі! Затріпочи отсим крилом над його душею і роздуй те, що там тліє ще під попелом байдужності та розчарувань! Навій на нього солодкі мрії, любі спомини! Розворуш його серце, щоб забилося невимовною тугою, запали в його очах блискучі іскри, щоб горіли, як дорогі брильянти, і потім угаси їх слізьми, мов перлами та пишними кришталями!

Та коли він, зворушений, запитає тебе: «А де ж ти бувала? А що ж ти чувала?» – то мовчи! мовчи!»

Впадаєте в сантиментальність, шановна пані! Вона шкодить вам. Поетичні вислови та сльозоточиві фрази не до лиця вам.

Того писання ще груба пачка. Вже восьма вибила. Як воно все таке саме, то зачинає бути нудне. Не варто було й трудитися писати таку пустомельщину.

Все се, коли сказати вам по правді, панно Маню, ані крихти не зворушує мене. Бо все се слова, фразеологія. Правдивого чуття в тім нема, от що. А я занадто старий воробець, щоб дав зловити себе на полову.

Ваша історія з сойкою зовсім не до речі приточена. І містику якусь із тим крилом ви не до речі підпускаєте. Се малим дітям та старим пряхам до лиця, а не нам із вами, панно Маню.

Почитаю ще троха далі. Коли й там таке саме, то покину. Не буду дочитувати. Або лишу на завтра, або зараз кину в огонь. Не цікаво. А от валки повставляю до фонографа, послухаю Габріеля д'Аннунціо, або Дузе, або красуню Клео: Се буде зовсім інша забава, ніж нудне сантиментальне балакання тої авантюриці з Порт-Артура! Ну лише, що там далі пише?

«Я знаю, Массіно, ти не любиш сантиментальності. І тебе вже знудило отсе балакання без змісту. І ти питаєш себе: чого вона хоче? Чого чіпляється? І чи довіку думаете натуркувати мені голову своїми катеринковими: чи тямиш? чи знаєш?»

Се чорт, не жінщина! Завважую, що вона, пишучи се, немов душею розмовляла зо мною і, укладаючи свої фрази, рівночасно своїми ящірчачими очима слідила кожний рух моєї душі. Вела зо мною нечутний діалог і зараз же відповідає на кожний заміт, що ворухиться в моїй душі.

Allen Respekt!* Се також талант. Чи, може, яка інша сила? А може, лише привичка, віртуозівство? Ну, та читаймо далі, побачимо, чи вміє вона промовляти й іншим тоном, бо се, очевидно, заповідає її остатня рефлексія.

«Отже, почну щось інше. Почну таке, чого ти найменше надієшся.

Знаєш? Вертаю до тебе. Скоро тільки тут буду вільна, скоро покладу в могилу свого мужа, вертаю до тебе.

Не думай, що я без серця, що спекулюю на смерть свого мужа. О, ні, я вірна йому, так, як була вірна сімом його попередникам. Але йому не довго жити. В остатнім штурмі куля відірвала йому обі ноги, і тепер він лежить безнадійно хорий, лежить і конає отсе вже другий тиждень.

Я сиджу біля нього. Замість сестри милосердя. Дні й ночі пильную його. А в вільних хвилях пишу тобі отсей лист. Коли тоска занадто давить серце, я хоч на папері сміюся до тебе. Коли жорстока дійсність кліщами шарпає за душу, я нагадую своє минуле, свою молодість, своє щастя і тебе, невідлучно тебе, Массіно мій.

І я верну до тебе. Тільки вмре Микола Федорович, – а він неминуче вмре, не сьогодні, то завтра, – я зараз рушаю з сього пекла. Сідаю на першу-ліпшу китайську джонку,

в темну ніч, у супроводі хоч китайців, хоч самих чортів пускаюся на море і пливу, лечу, мчуся – хоч на дно моря, хоч до тебе, Массіно мій!

Я не спекулюю ні на що, не надіюся нічого від тебе, не хочу каптувати тебе для себе. Мені байдуже, чи ти приймеш мене, чи ти привітаєш мене, чи відіпхнеш мене. Байдуже. Я хочу лише побачити тебе, ще раз стиснути твою руку. А потім – байдуже.

Бачиш, яка я фантастка, романтичка. Ти сказав би: глупа сойка! Принаймні з цього погляду не змінилася за сих три роки, що ми не бачилися.

Микола Федорович застогнав. Спішу до нього!..»

«Ти віриш у силу сповіді?

Колись маленькою я була дуже побожна. Моя мама була побожна і мене виховувала в тім дусі. І я почувала дивну полекшу в молитві і дивну розкіш у сповіді.

Потім прийшла весела вільнодумна молодість. Батько був вільнодумець і своїми жартами, дотепами, а далі й доказами розвіяв мою дитячу віру.

А потім прийшла буря, що вхопила мене, мов листок, відірваний від гілки, і покотила далеко по світі, аж занесла сюди, на край світу. І весь сей час, хоч як мені не раз приходилося болюче, важко, страшно, я не молилася, не сповідалася. Не почувала потреби. Серце запеклося і не м'якло ані разу.

Аж тепер... Ніч. Тихо, ясно. Осінні пахощі ллються крізь відчинене вікно разом із теплом ночі. Далеко грає море, а по його хвилях танцюють роями дрібненькі світла та час від часу пересуваються величезні світляні стовпи – се рефлектори слідять, чи не підкрадається японець. Мій хорий спить важким, напівмертвим сном. Над ним плаче тінь його далекої матері. Я свобідна. В тій самій кімнатці, відділена лише параваником від його ліжка, сиджу при світлі лампи і пишу.

Розмовляю з тобою, Массіно мій. Тулюся до тебе, як бідна, нещасна сирота, що прибукалася з далекого світу і вся терпить безліччю перебутого терпіння. Тулюся до тебе, і мені якось м'яко робиться на душі. Чую присутність якоїсь вищої, доброї сили над собою.

Тямиш той чудовий уступ у Біблії: степом проходила буря, та в тій бурі не було Єгови. Гуркотів грім, та в громі не було Єгови. Свистів вітер, та в вітрі не було Єгови. Гуло землетрясіння, та в землетрясінні не було Єгови. Та коли прояснилося, і засяло сонце, і повів легесенький легіт понад цвітами – глянь, і в подуві того леготу був Єгова.

Отак і я тепер, в одну з рідких для мене хвиль тиші та супочинку, чую Щось таке, мов той містичний легіт. Душа відчиняється, мов квітка, що в часі бурі стулила була свої барвисті листочки.

Почуваю потребу висповідатися. Поділитися з кимось усіми своїми пригодами, всіми своїми злочинами, всім своїм терпінням.

Массіно, любий мій, єдиний на світі, кого я правдиво і беззавітно любила і досі люблю, прошу тебе, слухай моєї сповіді!

Не прошу в тебе милосердя для себе. Не прошу в тебе розгрішення для своїх гріхів. Нічого не прошу, лише вислухай моєї сповіді. А потім суди або не суди мене, як знаєш!..»

Femina – animal clericale*. Хто то сказав сю сентенцію?

І не помилюся. Жінчина жиє чуттям і, як геліотроп до сонця, обертається все до тих, що вміють найліпше грати на струнах чуття. А се, розуміється, поперед усього чорні рясни.

Містерії, тайни, сакраменти – отсе їх життєвий елемент. Се невідхильна потреба їх природи.

Коли б у всіх людей не було віри в чуда, жінчини витворили б її.

Чи ж не з жінчиною трапилося перше чудо? До неї заговорив вуж.

Коли б не було церкви з сакраментами, жінчини витворили б її. Недаром у первіснім християнстві роля жінчини така визначна, як не була в первопочинах жадної іншої релігії.

Коли суспільність почне емансипуватися від клерикалізму, жінчини силою своєї чутливої вдачі знов затягнуть її в сутінь сповідальниці. Недаром дочки Дюма, виховані в атеїзмі, в старшій віці повстали до монастиря.

Які дурні наші поступовці та радикали, що декламують на тему конечності рівноправності та рівнопросвітності жінчин з мужчинами! Як коли би се було можливе! Як коли би се було потрібне! Як коли би се було комусь на щось позиточне!

Дай їм сьогодні рівноправність у державі, вони зробляться незламною опорою всіх реакційних, назадняцьких, клерикальних та бюрократичних напрямів.

Дай їм рівноправність, коли для них усяка просвіта, всяка наука – се тільки окремиї рід туалети, спорт, спосіб приманити спеціального рода женихів.

Певно, бувають виїмки. Виїмкам усяка свобода. Але тягти весь загал жіноцтва, особливо того ситого, та вбраного, та випарфумованого, до вищої науки – се цілковита страта часу й засобів.

Ну, та годі! Що се я в антифемінізм забігаю? Нехай би почули се наші фанатики поступовства, тото би мені було! Чоловік найменше розуміє жарту в таких речах, які найменше розуміє.

А ми все-таки послухаймо сповіді нашої сойки з Порт-Артура!

«Ах, та сцена, та сцена, остатня сцена нашого спільного побуту!

Тямиш її, Массіно? У мене вона досі мов жива в пам'яті.

Татко відїхав до Львова і мав вернути пізно вночі. Ти по цілоденній праці над якоюсь книжкою в своїй лісовій хатчині надвечір прийшов до нас. Ми пили чай – я, ти і пан Генрись, молодий татків практикант, прийнятий місяць перед тим.

Тямиш його? Хлопець ледве 26-літній, рум'яний, ніжний, як панночка. Так мало говорив у товаристві... Рум'янівся при кождім натяку на любов та на жіночий рід. Працював так пильно в татковій канцелярії. Був такий тихий, слухняний, такий делікатний та чемний у поводженні... Тямиш його, Массіно?

О, я думаю, що добре тямиш і тямитимеш до самої смерті.

Ми пили чай на веранді. Пробували свіжі смородинові конфітури, що я наварила того дня. Ти дуже любив їх, а пан Генрись не терпів їх запаху. А я долила йому їх до склянки з чаєм. А він почервонівся весь і з подякою відсунув склянку. А ти мовчки взяв його склянку і подав йому свою з чистим чаєм. А я реготалася, реготалася, як шалена.

О, я багато реготалася того вечора, дуже багато. Занадто багато.

Я знала, чого регочуся, але не знала, що се остатній мій регіт. Не знала, що прийде по ньому. Ти оповідав про свій ранішній грибозбір. Потім свою розмову з селянином, якого ти здибав у лісі. Потім перейшов загалом на положення селян, на відносини до них управи камеральних дібр. Ти розвивав передо мною свій улюблений план перенесення камеральних дібр під заряд краю, закладання на тих добрах вільних хліборобських спілок при участі селян і інтелігентів, ступневого викуплювання панських дібр і парцеляції їх таким спілкам, ступневого розбивання теперішніх сіл на групи фільварків, удержуваних такими спілками. Іншим разом я так любила слухати тих твоїх реформаторських планів. Чи ти й досі ще носишся з ними?

Але тоді мені було не до спілок, і не до фільварків, і не до грибів, і не до лісових кар. [...]

Я напустила на себе поважний вид і почала питати тебе, як же ти думаєш зробити те, щоб перетягти ті камеральні добра під краєву управу? А ти почав толкувати мені про потребу агітації серед народних мас, про організацію великої людської партії, про виборення виборчої реформи. А мені, слухаючи твоїх виводів, було так смішно, так смішно!..

Ти весь думками й душею бував у будущому, в громадській праці, в службі загалові, а не знав, що діється ось тут коло тебе.

Твої очі спочивали на мені з такою певністю, з такою любов'ю і вірою, а мені було смішно, смішно, що ти такий сліпий, такий добрий, такий легковірний, як дитина!

Генрись посидів троха і сказав, що мусить іти лагодити коні, бо ще сьогодні мусить поїхати до сусіднього села передати якісь розпорядження тамошньому лісничому. Відходячи, він ані не глянув на мене.

Ми лишилися обоє. Я споважніла. Ми мовчали хвилину. Ліс довкола нашого дому помалу тонує у нічній темряві. Сова загукала на дупластім дубі, і ти стрепенувся.

– Гарна птиця, – сказав ти по хвилі, – а коли отак загукає, то чогось поневолі на серці моторошно робиться.

– Наче щось живе вмирає, – додала я, і по мені також пройшов мороз при тих словах.

– Мов якийсь демон глузує з людської віри, з людського сподівання.

– І з людської любові, – докинула я сентиментально.

А мені було так смішно, так смішно!..

– І знає чоловік, – промовив ти по хвилині, коли сова обізвалася ще раз, – що се ж нічим неповинна, ні в яких демонських штуках непричасна пташка, а проте її голос робить такий ефект. Чисто театральний ефект. Штука для штуки.

– А ти певний, що за сею штукою не криється якась тенденція? – запитала я.

– Яка ж тут може бути тенденція?

– Ну, а може, справді який лихий демон у тій хвилі сміється над нами?

– Га, га, га! – засміявся ти. – Над нами? Чим же ми далися йому на сміх?

– Нашою любов'ю. Може, він завидує їй.

– Гм... як на демона, то се можливо. Та ми маємо міцне забороло на його стріли.

– Яке?

– Саму нашу любов. Її силу... її щирість. Оту одвертість, що не допускає найменшої тіні між нами.

Ти сказав се з таким дитячим довір'ям, з такою певністю, що в мене навіть не стало духу подразнити тебе. Я затулила тобі уста гарячим поцілуєм.

– І ти, Массіно, так віриш мені? – запитала я.

– Хіба ж можна не вірити тобі? Не вірити отському?..

І ти притиснув мене до себе і цілував мої уста.
 В тій хвилині від нашої возівні почувся дзвоник.
 – Се Генрись збирається їхати, – сказала я мимоходом.
 – Нехай собі їде. Ніч місячна, – сказав ти, держачи мене в своїх обіймах.
 Затупотіли коні. Затуркотіла бричка. Скрипнула брама. Я ще раз палко поцілувала тебе і легенько увільнилася з твоїх обіймів.
 – Хвилинку, Массіно. Я зараз буду тут.
 І я вибігла з веранди до салону, звідтам до свого покою і тут мало не впала на ліжко. Мене душив шалений сміх. Я залилася п'яним, божевільним реготом.
 – Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! Хвилинку, Массіно! Я зараз буду тут. Ха, ха, ха!
 Чи довго ти чекав?
 Ся хвилинка протяглася троха довго, мій бідний, глупий, недогадливий Массіно! Від тої хвилинки ми не бачилися й досі».

«Мій бідний, глупий, недогадливий Массіно!»
 А ти то, багата, мудра, догадлива Маріє, великого щастя доскочила? Адже скроплюєш сльозами отсі картки!
 Стаєш мені як жива перед очима в тій остатній хвилині нашого бачення. Веранда густо обросла диким виноградом. У однім куті простий дощаний столик. На ньому лампа. Ти з одного боку сидиш на кріслі, я з другого. Генрись тільки що пішов. Ти регочешся вслід йому.
 – Манюсю, – говорю я, – ти дуже весела сьогодні.
 – Так, дуже весела, дуже весела! Ха, ха, ха!
 – А не можна знати, чого ти така весела?
 – Мабуть, перед сльозами.
 – Що ти, любя! Відки тобі до сліз, пташино моя?
 І я беру твою руку і стискаю її.
 Ти встаєш і приступаєш до мене. Легенько виймаєш свою руку з моєї, кладеш мені обі руки на плечі і поважно, тихо дивишся мені в лице.
 В тім моменті й тепер стоїш мов жива мені перед очима. На тобі перкальова сукня, червона з білими круглими цятками. На шиї золота брошка з опалом. У волоссі металевий гребінець. Стоїш похилена наді мною. Мої очі спочивають на твоїх грудях, що злегка хвилюють під сукнею. Потім я підводжу їх на твоє лице. Твої губи легенько тремтять.
 – Любиш мене, Массіно? – запитуєш ти тихо.
 – Дитя моє, ти ж знаєш, як я люблю тебе!
 Я беру одну твою руку і тулю її до уст. Ти легенько відтягаєш її і знов кладеш на моє плече. Щось мов здавлене зітхання підіймає твої груди. А я сиджу і люблююся тобою.
 – Любиш мене, Массіно? – по хвилевій мовчанці знов запитуєш ти.
 – Манюсю моя!
 І я обіймаю рукою твою талію і пригортаю тебе до себе, не встаючи з місця. Ти вся починаєш тремтіти. Твій віддих прискорюється, руки тремтять на моїх плечах.
 – Та невже ж се правда, Массіно? – запитуєш ти. – Невже ти любиш мене?
 – Як же маю тобі се доказати?

– Як маєш доказати? – звільна, немов з розчаруванням, повторяєш ти, і твій зір понад мою голову блудить десь у далечині. – Як маєш доказати? Хіба ж я знаю?

– Щастя – се факт, який не потребує доказу, – мовив я, не випускаючи тебе. – Я щасливий.

– Ти щасливий, – повторила ти якось бездушно, мов луна. А потім, обертаючи до мене очі, в яких раптом запалали якісь таємні іскри, ти запитала:

– А що таке щастя?

Я глядів на тебе. Мені було так любо глядіти на тебе, впиватися твоєю красою. Се було моє щастя. Давати в тій хвилі філософічну дефініцію щастя видалося мені профанацією сеї райської хвилі. Ти перша перервала її своїм сміхом. Із подвір'я забряжчав дзвінок.

Ти вибігла, щоб не вернути більше. А я сидів на веранді, курих папіроску, пускав із неї дим тонкими клубками і плавав у рожевих хвилях розкоші, дожидаючи тебе.

Дурень, дурень! Засліплений, егоїстичний дурень! І як я міг тоді не розуміти тебе? Як моє глупе серце не спалахнуло, як мої уста не крикнули, як мої руки, мої зуби не впилися в тебе?

Адже ж я знаю, розумію тепер, що та хвиля рішила про мою долю. Що в тій хвилі я втратив тебе.

О, я дурень! О, я засліплений егоїст! Естетик убив у мені живого чоловіка, а я ще й горджуся тим убитим трупом!

Маню, Маню, чи можеш ти дарувати мені непростимий гріх тої хвилі?

«Чи тямиш ту сукню, що я в ній була вбрана того вечора? Червону в круглі білі цятки. Вона в мене досі. Я бережу її, як святість, як найдорожчу пам'ятку.

Вона нагадує мені ті остатні хвилі, пробуті з тобою. Буває так, що, дивлячися сама на себе, згадуючи свої пригоди, я починаю сумніватися, чи се я сама, чи, може, моя душа ввійшла в якесь інше, чуже тіло. В таких хвилях та сукня дає мені живий доказ моєї тотожності.

Я цілую її і мочу сльозами. А знаєш чому? У мене в голові повстала і, мов цвях, сидить думка, що в тій самій сукні я маю знов появитися перед тобою.

Ось чому я бережу її, як святість. Вона для мене жива запорука кращої будучини.

Бідні ми сотворіння з нашими святощами! Шмат старого полотна, засушене крило давно вбитої пташини, перед літами зів'яла квітка, стара книга на давно забутій мові – а піди ж ти!

Прикипить наше серце до такої бездушної річі, настелить на неї наша уява все найкраще і найстрашніше, що має наша природа, – і ми носимося з тою річчю, бережемо її, терпимо, і б'ємося, і вмираємо за неї!

А глянути збоку, нечутливими очима і невіруючим серцем – тільки засмієшся або плюнеш і відвернешся!»

«Як я сміялася, як я сміялася, сідаючи на візок біля Генрися!

Голос дзвоника – се був наш умовлений сигнал. Я спакувала свої річі вже за дня і потайно передала йому. Він мав їх у себе на возику.

В своїм покою я лише написала татові карточку: «Па, татусю! Їду на пару день до тітки до Городка. Дуже просила. Не турбуйтеса мною». Положила йому на бюрко і вийшла. Ані хмариночки жалю не було в душі.

О, пізніше, аж геть пізніше прийшла вона, але вже не хмариночка, а порядна осіння хмара, що затяглася на триденну – що я кажу! – на трилітню сльоту!

Як я сміялася, виїжджаючи з рідної хати! Серце аж підскакувало, в грудях тріпалося щось, мов пташина, що виривається з клітки. Я горячо стискала Генрися, що мав обі руки заняті, одною держачи віжки, а другою батіг. Я стискала його, цілувала, гризла з радості його рам'я, мало не кусала його дівоче-невинне лице.

Гей, якби я була знала в тій хвили те, про що дізналася троха пізніше! Гей, якби я була знала!

Ми заїхали до Городка на одинадцять. Саме пора була. Я зараз метнулася до знайомого жида, де звичайно ночували люди з нашого села. Сказала жидові, що приїхала сама (не раз так приїжджала) і маю побути пару день у тітки. Чи не ночує в нього хто з нашого села, що завів би коні й візок назад до татка? І овшім, зараз знайшовся такий чоловік із нашого села. Я ще й тут написала татові карточку і передала тим чоловіком. Дала йому корону. Втішився неборака, бо мав завтра пішки вертати три милі і тратити робучий день. Обіцявся, що, лише попаса коні, зараз поїде додому, щоб ранісінько бути на місці. Зорудувавши все, я побігла на двірць залізниці.

Була крайня пора. Вже йшли сигнали, що поїзд рушив із Каменоброду. Ще пару мінут, і ми обоє з Генрисем сиділи в окремім купе другої класи і всею силою паригнали до Кракова.

Між нами все було уложене. Генрись мав у Кракові родичів. Його батько – маючий купець, визначний краківський міщанин, що власне купив село з показним шматом лісу і для того й сина дав на лісову практику. Батько хоче віддати йому се село в заряд і буде дуже рад бачити сина відразу жонатим. Візьмемо шлюб у Мар'яцькім костелі і по кількох днях гайда на село. Чудова підгальська околиця. Розташуємося, розгосподаруємося і зараз спровадимо до себе таточка. Ой, як гарно буде!

Генрись навмисно не хотів наперед говорити татові нічого. Ми знали, що татко не спротивиться моїй волі, а бачачи мене щасливою з Генрисем, і сам буде щасливий.

От такі плани снували ми до самого Кракова, переплітаючи їх рясними поцілунками, пестощами, реготом та поважними розмовами.

Генрись умів оповідати забавні анекдоти і, коли лише бачив хмарку задуми на моїм чолі, зараз починав якесь веселе оповідання, щоб розсмішити мене.

В Кракові нас зустріла перша несподіванка.

На двірці дожидав нас пан Зигмунт – Генрись казав, що се завідатель дому його батька. Що се за уряд такий, я не могла зрозуміти, та й не до того мені було. То був пан високий, сильний, плечистий, як медвідь, з великою чорною бородою, з малими блискучими очима, з понурим видом, від якого віяло якимось холодом і жахом. Я відразу почула до нього антипатію. Але Генрись привітався з ним як з добрим, любим знайомим і розмовляв щось довго. Я сиділа в їдальні і снідала. Потім прийшов до мене Генрись і сказав, що його батьки виїхали до Варшави і веліли й нам зараз же їхати туди. Там у них велика фамілія, і там має відбутися наше весілля. Пересидимо лише сей день у Кракові в готелі, бо їх власний дім виорендував на пару місяців пан граф Стенжицький для якихось заграничних гостей. Се все сказав йому пан Зигмунт. До мене він не зближався, завваживши, мабуть, що я глянула на нього тим оком, що на

пса. «А на ніч, – мовив далі Генрись, цілуючи мене в руку, – поїдемо далі. Пан Зигмунт вистарає нам паспорти, і завтра повітаємо наших у Варшаві».

Я була, неважачучи на втому, така щаслива і така весела, що навіть не пробувала розмірковувати ті історії. Я віддалася Генрисеві в розпалі своєї пристрасті, і мені бай-дуже було, де брати шлюб, у Кракові чи в Варшаві. Ми поїхали до готелю.

Я лягла спати. Генрись вийшов кудись. Прийшов аж на обід. Пообідали, попестилися, і Генрись знов пішов кудись. Казав, що має ще деякі інтереси полагодити. Вернув надвечір. Паспорти для нас були вже готові, властиво один для нього «з жінкою». Я кинулась йому на шию і почала пристрасно цілувати його, побачивши урядово затверджену ту свою титулятуру. Ми заплатили в готелі, поїхали на залізницю і за чверть години мчалися поспішним поїздом до Варшави».

Генрись, Генрись! Якось я мало тямлю його.. Так собі, молокосос. Не любив глянути просто в очі. І хто б його подумав, що він...

А, правда! Старий лісничий поїхав був із дочкою до Львова. Два дні гостювали. Приїхали втрійці, привезли отого Генрися. Старий дуже тішився, що знайшов такого гарного практиканта. Хлопець хоч до рани приложи. З дуже доброго дому. Має укінчену лісову школу. Свідоцтва дуже гарні. За плату не торгувався, бо казав, що має деяку поміч із дому, а бажає тільки практики.

Справді випрактикував гарно!

Старий любив його, як свою дитину. Держав у себе в лісничівці. Водив із собою по лісі. Не мав, здається, перед ним ніякого секрету.

Цікава річ, що, коли щезла донька, і тиждень по її від'їзді не було відомості від неї, і тітка з Городка на запитання відповіла, що Манюся зовсім не була у неї, і всякі пошукування через поліцію і жандармерію не дали ніякої вказівки, крім тої, що Манюся і Генрись разом поїхали до Кракова, і коли показалося, що Генрись у Кракові не мав ніякої рідні і нікому не був відомий, – коли показало[ся] все те, старий мов і зовсім забув про Генрися, жалував за дочкою, але не робив ніяких дальших старань, щоб віднайти її, а швидко й зовсім замовк, перестав говорити і видатися з людьми, поки в початку зими не спочив у могилі.

Ну, ну, цікаво, чим-то покаже себе той Генрись!

«Чи ти віриш у сни, Массіно?»

Чи снилося тобі коли таке, що ти злякався чогось і втікаєш? А за тобою погоня. Якись вороги, якись скажені собаки, якись дикі звірі. Женуть щодоуху, з різних боків. Ти біжиш із усеї сили, швидше, швидше, а вони за тобою. А з боків усе нові. Ось і спереду забігають. Ти вбік скачеш і знов біжиш. Рад би летіти, а тут у тебе ноги слабнуть, робляться мов олов'яні. Щось немов хапає за них. Ти падеш, а під тобою земля провалюється. Ти летиш, летиш униз і все ще чуєш за собою погоню. Секунда, друга, третя, а кожда довга, як вічність, а страшна, як пекло. Ти ждеш, що ось-ось розіб'єшся о щось тверде – і прокидаєшся. Ти весь мокрий від поту, серце б'ється швидко, дух у груді заперло, ти весь тремтиш і ще не знаєш, що се було перед хвилиною, сон чи ява?

Чи переживав ти коли такий сон, Массіно? А тепер подумай собі, що такий сон з усіма його страховищами я переживаю отсе вже три роки. Не секунди, а тижні, місяці, роки. А в них кожда година здібна вбити живу душу.

А я живу і, як кажуть мої аматори, виглядаю нічого собі.

Я давно отупіла на всі страховища свого життя. Я відівчилася плакати, відівчилася жалувати, відівчилася боятися чого-будь.

У хвилинах, коли до мене вертала рефлексія і застанова, я все мала почуття, що кручуся, мов билина в вітрі, і лечу кудись, лечу в якусь безодню, сама не знаю, що там на дні і чи далеко те дно.

Нічого не ошадила мені доля за ті три роки. Ані розчарувань, ані ганьби, ані багатства, ані бідності. Ще в остатніх місяцях ось тут, у Порт-Артурі, порадувала мене стрічею з одним солдатом, що був родом із Томашева і часто бував на заробітках у Галичині і знав мого покійного батька. Порадувала мене доля стрічею з ним тільки на те, щоб я з його уст дізналася, що мій батько три місяці по моїй утеці вмер і до смерті вважав мене злодійкою. Мене, Массіно! Мене, горду, чисту, чесну і непорочну тоді!

Богом кленуся тобі, соколе мій, коли й до тебе дійшли такі слухи, що я, втікаючи, обікрала свого батька, не вір тому!

Богом кленуся тобі, я нічогісінько не знала про те, що його обікрадено. Аж геть пізніше дізналася...

Чи ж ти міг би припустити, щоб я тоді, в тій хвилі, коли розсталася з тобою, могла була побігти просто до таткової канцелярії, розламати його бюро, виняти ключі до вертгаймівки і забрати з неї скарбові гроші?..

Як бачиш, і того загробного батькового підозріння не ошадила мені доля!

А я все те витерпіла, Массіно! І навіть... мої адоратори, кажуть, що й досі виглядаю непогано. Правда, вони тут, під японськими кулями та гранатами, не дуже перебирчиві».

«Те, що я тут оповідаю тобі, се лиш ескіз, нарис, скелет моїх пригод. На докладне оповідання не стало б мені ані паперу, ані часу, ані сили.

Торкнуся тільки злегка наболілих струн, бо, вигравши повний їх концерт, можна б одуріти».

«Через російську границю переїхали ми без клопоту. Я троха боялася, та показалося, що не було чого. Генрись якось таємно моргнув на жандарма, що переглядав паспорти, сей лише заглянув у наші і віддав нам їх назад.

Зараз по виїзді з першої стації за границею до нашого купе ввійшов Зигмунт. Я здивувалася. Я не знала, що він їде з нами. Але ще дужче здивувалася, коли він зачав поводитися з Генрисем не то як рівний з рівним, а як старший з підвладним. Він, що в Кракові мав вигляд не то льокая, не то економа, кланявся нам низько і силкувався говорити солоденько, тепер плескав Генрися по плечі, щипав його в лице, як дівчину. Я зразу визвірилася на нього, та се було йому байдуже. Потім сказала Генрисеві навмисно так, щоб він почув: «Віддали сю льокайську душу!» Та вони оба лише розсміялися на сі слова, і Зигмунт лишився далі в купе. Тоді я зо злості заплакала. Генрись заговорив

до нього щось, здавалося, по-польськи, але так, що я нічогоїсінько не зрозуміла, і він, відповівши таким самим жаргоном, вийшов із нашого купе і не показувався більше.

– Генрису! – скрикнула я по його відході, тулячися до свого милого і вся тремтячи зі зворушення. – Хто сей чоловік? Я боюся його. Чого він хоче від нас? І як він сміє говорити з тобою так, як зі своїм слугою?

– Але ж, дитино! – заспокоював мене Генрись. – Се мій вуйко, брат моєї мами. Дуже маючий обиватель із Любельського. Бездітний чоловік.

– Чому ж ти не сказав мені сього швидше? Пощо ти представляв мені його як завідателя свого дому?

Генрись зачервонівся, та зараз же сказав:

– Бачиш, Манюсю, він у Австрії чимось скомпрометований і був там і сьогодні за паспортом нашого управителя.

Я так мало знала світу, Массіно! Виросла в лісі, при мамі і при батькові, серед добрих, чесних, недосвідних людей. У моїй душі щось бунтувалося проти Генрисевих слів, але уста не вміли відповісти нічого. Своїми жартами та поцілуями він заспокоїв мене.

Я лягла на софку в купе і заснула і прокинулася аж тоді, як ми вїхали на варшавський дворець.

Ми заїхали до готелю. Заночували я й Генрись у однім покою, а Зигмунт у сусіднім. Рано снідали разом. Потім оба вони вийшли, велівши мені сидіти в покою і не виходити нікуди.

Я дістала якусь книжку і взялася читати. В полудне прийшов Генрись. Ми пообідали якось мовчки, бо він був дуже втомлений. На мої питання відповідав коротко і неначе нерадо. По обіді вийшов, не кажучи, куди йде. Вернув аж пізно вночі. Мені здавалося, що був троха п'яний. На мої питання не відповідав нічого. Швидко заснув. Зигмунта того і пару дальших днів я не бачила.

Другого дня знов те саме. Третього знов. На питання, коли ж підемо до родичів, Генрись усміхався якось дивно, жартував якось дико, цинічно або відмовчувався, мов і не чув нічого. Я плакала цілими днями.

Різні фантастичні думки приходили мені в голову: телеграфувати до тата, піти на поліцію і допитатися самій до Генрисевих родичів. Але я була немов зламана непевністю. Боялася вийти на вулицю. Боялася всіх у готелі і звичайно сиділа замкнувшись.

Одного вечора, пізно вже, прийшов Зигмунт і припровадив Генрися п'яного до безтями.

– Боже мій! – скрикнула я. – Вуйцю, що йому таке?

Зигмунт зареготався.

– Що я вам за вуйцьо? От постеліть тому хлопчиськові. Бачите, як струбився.

Генрись кинувся на софу і захріп відразу.

– Ви не вуйцьо? Хто ж ви такий?

– Я такий самий, як і ваш Генрись.

– Такий самий?.. Що се має значити? Який же він?

– Такий, як я.

– Хто ви такі?

– Хіба ж він не казав вам того? Держить вас досі в дитячій невинності? Ге, ге, ге! Ми, панно Маню, треба вам знати, такі доброчинці людськості, що вменшуємо багатим людям клопоту.

Я витріщила на нього очі. Він розреготався і зробив рукою зовсім не двозначний знак, як витягають щось із чужої кишені.

Я вся поблідла. Хотіла кричати, та щось у горлі здавило. Потім побігла до другого покою і пробувала повіситися. Та Зигмунт, почувши, як я тріпалася на шарфі, прибіг і відрізав мене вже зовсім непритомну».

«Два тижні я лежала хора. Генрись уже не лишав мене вдень, але сидів при мені, пильнував мене. Тепер уже не грав зі мною комедії, говорив по ширості. Він був не злий хлопець з природи, але бездонно зіпсутий. Змалку вихопившись з батьківського дому, пройшов усю злодійську школу на варшавським бруку.

У мене серце хололо, коли я слухала його оповідань.

Пробувши місяць у Варшаві, ми виїхали на «турне», як говорив Генрись. До Лодзі, Домброви, Радома і інших міст. Ми двоє, Зигмунт і ще кілька зовсім темних фігур, що приходили часом уночі до нашої квартири, говорили щось своїм незрозумілим злодійським жаргоном, ділилися здобичею і знов розходилися. Зигмунт був проводирем тої шайки, укладав плани, розділював роботу, контролював виконання. В разі непослуху або недбальства був страшенно злий і острій.

З часом почав і мене втягати в свої плани. Я мусила одягатися в яркі сукні і ходити з Генрисем на прохід попри вистави і склепи, де було багато панства. Я мала звертати на себе увагу і приманювати багатих паничів, а члени шайки шниряли в юрбі і «працювали». Я знала се, Массіно! Моя душа бунтувалася, та проте мої уста всміхалися. Я чим далі, тим більше підлягала якійсь магічній, демонській силі Зигмунта. В міру того, як ми жили разом, Генрись якось блід і затирався в моїй душі. Виявлялася вся його нікчемність, і я не звертала на нього ніякої уваги. Зигмунта я боялася, але його сила, інтелігенція й енергія імпонувала мені.

Тямлю, се було в Дорпаті. Генрись вхопили на гарячім і арештували. Я сиділа в готелі, коли до мене прибіг Зигмунт.

– Панно Маню, одягайтеся в що маєте найкраще. А не забудьте чисту білизну!

Я витріщила на нього очі з німим запитанням.

– Не глядіть на мене, як теля на нові ворота! – гримнув він остро. – Генрись арештований. Поки ще сидить в участку і не відданий до тюрми, ви можете вирятувати його. – Я?

– Так. Ось вам 50 рублів. Се для пристава. І просіть, щоб вас запровадив до поліцейстера, якого ви попросите особисто. Розумієте? Так і скажіть: особисто! А живо!

За десять мінут я сиділа в дорожці... За годину Генрись був на волі.

Адже догадуєшся, якою ціною?

Того вечора я другий раз пробувала повіситися, але знов Зигмунт відрятував мене. Він, очевидно, відчував, що кипить у моїй душі, і пильнував мене, хоч удавав, що не звертає на мене більш уваги, як на всякий інший знаряд своєї волі».

«Наша тура по російських містах потяглася довго. На весну ми злетіли до Одеси.

Тут мій Генрись пропав. Зигмунт казав, що його піймали на крадіжці в кораблі і, небагато питаючи, зав'язали в мішок і кинули в море. А я думаю, що швидше він сам спрятав його. В остатніх часах він чимраз дужче сердився на нього.

– Ну, Маню, – заявив мені одного вечора, – ти тепер моя.

Я видивилася на нього з тривогою, але чула себе до тої міри в його власті, що не посміла противитися.

– Той молокосос не варт був одного волоска з твоєї пишної коси, – мовив він, притискаючи мене до себе. – Я тобі покажу, як любить муж. [...]

І в міру того, як я гордувала ним, ненавиділа його, знущала над ним, він усе м'як та м'як, запалювався дужчою пристрастю до мене, тратив свою волю й силу.

– Маню, – кричав не раз у п'янім стані, коли ми були самі, – ти доведеш мене до того, що я тобі й собі зроблю кінець.

– Овва, – відповідала я, здвигаючи плечима, – про себе мені байдуже, а про тебе ще більше.

В Нижнім Новгороді в часі весняної ярмарки його арештували на значній крадежі. Він не признався до мене, і мене не чіпали. Я мала дещо грошей і перший раз почувала себе свобідною. Та я була вже зламана, приборкана своїм дотеперішнім життям. Що з собою робити? Куди податися? Я не знала. Вертати додому? До кого? Пощо?..

Я взяла білет і поїхала до Москви. Чого – й сама не тямилася. Думка була, що там знайду десь якесь місце, де зможу притулитися. По дорозі, в залізничім вагоні зо мною познайомився молодий залізничий інженер, що їхав до Іркутська, а відси мав їхати далі, за Байкал, до будови залізниці. Ми розговорилися – і швидко зговорилися. Він був чоловік нежонатий, ішов на добру плату в далекі, некультурні краї. Я небагато й надумувалася, коли він предложив мені їхати з собою.

Володимир Семенович був чудовий чоловік. Стільки смирності, делікатності та виrozumіlostі я ще не стрічала у мужчини. Від першої хвили знайомості я говорила з ним свобідно, як із старим добрим знайомим. Він услугував мені, упереджав мої бажання, дбав за всі дрібниці в дорозі і на квартирі, як добра мати. Я дивувалася не раз, відки в Росії беруться такі мужчини.

Та швидко мені довелося пожалкувати, як вони пропадають, – як скоро і як глибоко падають!

Ми зупинилися в Іркутську. Зразу на тиждень, поки не надійдуть інструкції з Петербурга. Та минув тиждень, минув другий, ба місяць і два місяці, інструкція не приходила. Пенсію мойому Володі платили, і то дуже гарну, а роботи не було ніякої, веліли ждати.

Ось тут я пізнала його з іншого боку. Свої медові дні ми пережили швидко, а потім він зачав нудитися зо мною. Ми переговорили все, що могло цікавити його, та швидко обоє наткнулися на такі теми, про які не хотілося говорити. Книжок не було, товариства не було. На світі сніги, морози, метелиця. Швидко мій Володя почав виходити по обіді з дому і вертати аж вечір п'яний. Зразу соромився того, але потім перестав і перепрошати мене.

В п'янім стані він робився зрештою дуже милий. Жартував, сміявся, оповідав анекдоти. Тільки по невчасі я дізналася, що в тім стані до нього присідається ще одна відьма – карти. В п'янім стані його опанувала пристрасть грача, і тоді він готов був програти все, що мав.

Запізно я дізналася про сю його хибу – аж тоді, коли він програв... мене саму.

Се так було. До Іркутська приїхав десь із далекої Сибірі багатий золотопромисловець Светлов. Чоловік немолодий уже, із тутьських купців, багач страшений. Дива оповідали про його жорстокість і багатства. Між іншим, він був великий аматор жінок і в кождім своїм заводі, яких мав кільканадцять понад Байкалом, держав, казали, цілі гареми. Побачивши мене з Володею десь у якімось товаристві і розвідавши, що я не шлюбна

жінка, він почав міркувати, як дістати мене в свої руки. Швидко він розвідав Володину вдачу, підпоїв його, завабив до карт і обіграв із усіх грошей. Розпаленому програною позичив невеличку суму грошей. Володя знов програв. Светлов позичив йому ще раз – знов програв мій Володя. Тоді Светлов запропонував Володі грати на мене: коли Володя виграє, пропадають усі позички Светлова, а як виграє Светлов, то бере собі мене.

Розуміється, Светлов виграв».

«Тямлю, як нині, ту сцену, Массіно! Ніч. Надворі fuga, вітер виє. Я сиджу при лампі за якоюсь роботою і жду на Володю.

Стукання. Входять. Не сам Володя, а ще якісь грубі голоси. Я так і завмерла зо страху. Якесь нещастя!

Входить Володя, а за ним велетень у медвежій футрі, з широкою рудою бородою, з товстим червоним лицем і плескатим носом. А за ним поліцмейстер і кілька ще якихось панів.

Я встала і обернулася лицем до них. Володя підходить до мене нетвердим кроком. У нього сльози на очах.

– Манюсю, – мовить і уриває.

Потім узяв обі мої руки в свої долоні, поцілував їх, а потім замахнув ними і вдарив себе з усеї сили по щоках – раз, другий, третій...

– Манюсю, я підлий, я негідний! Я програв тебе в карти. Отському... Никанору Ферапонтовичу програв:

І показав на велетня, що, розтягнувши своє лице вшир якимось нечувано широким усміхом, підійшов один крок ближче до мене.

– Так-с! Ми мали честь і приємність, – промовив він, кланяючися незграбно.

– Чого ж, панове, хочете від мене? – запитала я ледве чутно зі зворушення.

– Манюсю, забудь мене, підлого! – благав ридаючи Володя. – Не варт я тебе! Одного пальчика твого не варт. Наплюй на мене! Відвернися від мене! Я не твій, а ти не моя.

– Дуже просимо вашої милості, – говорив до мене всміхаючися рудий велетень. – У нас вам, Марія Карловна, добре буде. Я чоловік хрещений і до вашої милості, сказати вам, усею душею і всім серцем.

– Але ж я вас не знаю і не хочу! – скрикнула я до нього.

– Познайомимося, Марія Карловна, се діло недовге. І охота прийде. Милості просимо не гаяти часу, бо завтра нам треба в дорогу. Пакуночки свої, що вам потрібно, звольте забрати. Тут у мене й повіз на вулиці.

– Ні, пане! – мовила я рішучо. – Я не розумію того всього і прошу вас дати мені й мойому мужеві спокій.

– Милості просимо, Маріє Карлівно, – мовив незрушеним солодким тоном Светлов, – не сердитися і не супротивлятися. І не забувати, що ви в Сибірі, а не в вашій еретицькій Німеччині. Ми ще тут, богу дякувати, живемо в страсі божім і в послузі і маємо способи уговкувати непокірних. Ось мій кум, його високоблагородіє пан поліцмейстер, може в разі потреби поговорити з вами троха інакше.

Поліцмейстер, що досі держався якимось у тіні за велетенською фігурою Светлова, виступив наперед і запитав мене коротко:

– Ви знали Зигмунта Зембецького? Знали, правда? Не перечите. Він тут у нас у острозі, і ми можемо поставити вам його до очей. І коли не хочете завтра сидіти

в острозі разом із ним, то не робіть комедії і слухайте Никанора Ферапонтовича. Се вам моя рада і мій розказ...

На другий день, позавивана в шуби та в медвежі шкіри, я з Никанором Ферапонтовичем їхала вже на схід, далеко на схід, у безмежні снігові простори Сибірі».

«Микола Федорович конає.

Перед моїми вікнами тільки що луснула японська бомба і знесла півдаха з будинку. Ані одної шибки цілої не лишила. Що то буде далі?

Щось немов стоїть за моїми плечима, і торкає за руку, і шепче:

– Швидше! Швидше! Кінчи!

Куди швидше? До якого кінця гонить мене невмолима доля? Чи під бомбу, чи на дно моря, чи до якоїсь таємної фірточки, якою ще сьогодні, ще завтра можу висмикнутися на вольний світ, на кращу будущину, а післязавтра вже не можна буде?

Масіно мій! Я ні про що не думаю, лише про тебе. Думка про тебе додає мені сили і певності серед отсього пекельного життя. Чи що роблю, чи куди ходжу, все мені здається: се лише для одної цілі здале, щоб вернути туди, до рідного краю, і побачити його.

А яке буде наше бачення після всього... всього того, що ось тут стоїть, як ряди мерців, на отих картках?

Дарма! Не думаю про се.

Швидше, швидше до кінця, будь він собі який хоче!»

«Никанор Ферапонтович був для мене дуже добрий. Проте грубість його натури і неотесаність його поведінки збуджувала в мені обридження, тим більше, чим більше він силкувався надати їй вигляд цивілізованих манер.

Боже мій, коли подумаю про ті три місяці, проведені з ним...

Та ні! Пощо тобі моїх вражінь, моїх гірких досвідів, оплаканих кровавими слізьми? Швидше, швидше до кінця!

Весною коло самого Красноярська, коли ми обоє їхали на якийсь його завод, на нас напали бродяги. Мабуть, довго засідалися на нього. Мабуть, візник був у змові з ними. Досить: їдемо лісовою просікою, нараз – гов! Коні стають, і до нас з усіх боків тиснуться страшні, кудлаті обличчя, блискотять ножі, револьвери...

Никанор Ферапонтович боронився. Був страшенно сильний. Та з самого початку борні один бродяга ввіпхнув йому свій ніж між лопатки. Він рванувся, і ніж лишився в тілі. Доки ніж був у тілі, доти Никанор Ферапонтович боронився. Кидав напасників, як снопи, ламав їм ноги копняками своїх здоровенних чобіт. Та коли бродяга підсунувся ззаду і вирвав ніж із рани, Никанор Ферапонтович швидко ослаб і покотився додолу.

Мучили його страшенно... Знущалися над ним, поки не сконав.

Я сиділа в повозі, як труп, і гляділа на се труп'ячими очима.

Потім ми поїхали. Хто такий? На козлі сидів інший візник, а обік мене в футрі Никанора Ферапонтовича... Зигмунт.

– Цілий місяць полюємо на тебе, – сказав він коротко. – Ну, богу дякувати, нарешті спіймали.

На лісовій поляні була нарада. Боже мій, які лиця! Які фігури! Які голоси!

Ділили добичу. За мене зчинилася бійка. Зигмунт доказував, що я його жінка, але там, у сибірських лісах, сей доказ не мав ніякої ваги. Я дісталася ватажкові. Його звали коротко «Сашка», але хто він був, якої народності і якої віри, сього не знав ніхто, і до сього було всім байдуже.

Мені здається, що він був жид.

Зигмунт покинув ватагу, шепнувши мені на відхіднім:

– Не бійся.

По двох тижнях ватагу в її лісовій криївці обскочили три роти солдат. Сашку на місці повісили. Інших позаковували.

Мене взяв капітан. Зигмунта, що припровадив їх туди, закували разом з іншими. Більше я не бачила його. Ніч нас звела, ніч розвела, і для мене він лишився страшним виплодом ночі». [...]

Дні й ночі минали мені, як у найтяжчій каторзі.

Нарешті я втекла від нього. Хотіла йти в Байкал утопитися та натрапила на поїзд, яким їхали війська на війну з Китаєм. І поїхала з ними. Мені байдуже було з ким...»

«Страшна була ніч. Бомбардування сильніше, як коли-будь досі. Здавалося, що все місто розторощать на порох.

Микола Федорович умер. Ховають його з парадом.

Сьогодні тихо. Штурм відбито. Обі сторони ховають убитих та перев'язують ранених. Якби ти бачив, що криється в сих худеньких, невидних словах!..

Китаець говорить мені:

– Ся ніч – почта поїхав.

Кінчу сей лист. Досить. І так усього не переповісти. А маеш доказ, що я не хотіла утаїти від тебе нічого.

Прощай! Любий мій!.. Та ні, не буду розжалоблювати себе.

Адже побачимося... як не тут, то там? Віриш у бачення там? Я вірю. Здається, що якби на хвилю перестала вірити, здуріла б, руку наложила б на себе. А може, ся сама віра – симптом божевілля?

Прощай! Гармати грають. Чи новий штурм? Іду над море, щоб передати лист китайцеві. Ще раз прощай! До побачення.

Твоя Сойка».

І се має бути правда? Ні, ніколи!

Глупа, романтична дівчина повидумувала щоб...

Та що се я?

Три чверті на дванадцятую! Господи! А я сиджу над сим листом і весь замочив його сльозами!

Цілу годину просидів, сам, себе не тямлячи. І плачучи. Що се зо мною діється?

Новорічна година наближається. Чи так-то я надіявся зустрічати її?

Де мої сподівані радощі? Де мої естетичні принципи? Де моє тихе задоволення? Пропало, пропало все! Ось де життя! Ось де страждання! Ось де боротьба, і розчарування, і безмежні муки, і крихітки радощів, задля яких і безмежні муки не муки!

Що таке чоловік для чоловіка? І кат, і бог! З ним живеш – мучишся, а без нього ще гірше! Жорстока, безвихідна загадка!

«До побачення». Так вона кінчить. Та невже ж се можливе? Невже для нас, розділених так многими могилами, є якесь побачення? Ні, не вірю!

А понад ті могили пливе рікою одно велике неперерване страждання. І мучить нас.

— До побачення, серце! Приходь! приходь! Що врятувалося, переходячи через стільки могил, що лишилося живе в наших серцях по стількох руїнах – нехай живе! Нехай надіється!

Та ні, мабуть, не для нас надія! Не для нас весна. Ми змарнували, поховали її. Нашої весни не воскресить ніяка сила!

Де ти тепер? Чи все ще там, у тім кровавім Порт-Артурі, серед ранених та призначених на загибель, сама носячи своє велике кладовище в серці? Чи, може, давно вже твої кості розмиває бурхливе Жовте море?

Чи, може, знов доля викинула тебе в широкий світ, у сибірські тундри, в китайські брудні передмістя, вкинула в болото і грається тобою, як забруканою, попсованою забавкою, поки не кине десь на смітнику? Голубочко моя! Де ти, озовися! Нехай у сю новорічну годину хоч дух твій перелине через мою хату і торкне мене своїм крилом! Нехай його подих донесе хвилю дійсного, широкого, многостраждущого життя в мое слимакове, паперове та негідне існування! Може, й я прокинуся, і стрясу з себе ті пута, і рвануся до нового життя!

Дзінь-дзінь-дзінь!

Дзвоник у передпокої! В сю пору? Що се таке? Телеграма?

Івась, мабуть, спить уже?

Та ні. Чую, відмикає.

Якийсь гомін! Що се? Хто се? До мене? В таку пору?.. Кроки в салоні.

– Се ти, Йвасю?

Я, прошу пана.

– Ти ще не спав?

– Ні, прошу пана. Читав досі.

– Що там таке?

– Якась пані в передпокою. Конче хоче бачитися з паном.

– Пані? Стара? Молода?

– Не знаю. Завельонована. Я перепрошав – не хотіла йти. Скинула футро. Там холодно, а вона сидить у такій легкій сукні, червоній з білими цятками...

– Приси!

В лютім 1905

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Поясніть другу назву новели «Сойчине крило» – «Із записок відлюдька»
2. Чому Іван Франко ввів образ пташки сойки і що символізують її крила?
3. Як автор ставиться до своїх героїв? Доведіть думку фрагментами з тексту.
4. Чи зустрілися б герої новели, якби Марія не надіслала листа? Аргументуйте свою думку.

Модерна українська проза

МИХАЙЛО КОЦЮБІНСЬКИЙ

17 вересня 1864–25 квітня 1913

Ніхто ніколи ні до Коцюбинського, ні після нього не створював пластикою слова такого виключного враження...

Валерій Шевчук

Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як сонячний промінь, малюнком; невеличкими, домірними нарисами, що розгортають перед очима велику – безмірно велику – картину людського горя, краси світової, виявляють безодню глибини думок, таємні поривання душі, заботі невеличкого серця!.. Та так тільки справжній художник зможе писати!

Панас Мирний

INTERMEZZO

Новела

(Скорочено)

Присвячую кононівським полям

Дійові особи:

Моя утома. Зозуля.

Ниви у червні. Жайворонки.

Сонце. Залізна рука города.

Три білих вівчарки. Людське горе.

Лишилось тільки ще спакуватись... Се було одно з тих незчисленних «треба», які мене так утомили і не давали спати. Дарма, чи те «треба» мале, чи велике, – вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично стаєш невеличником сього многоголового звіра. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А врешті, хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. *Я не можу бути самотнім.* Признаюсь – заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залізо, се ти через вікна будинків – тисячі чорних ротів – вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс,

брудниш повітря пилом та димом, ревеш від болю, з радості, злості. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів й форм, застрягаєш в моїй зіниці. Я не можу розминутись з тобою... я не можу бути самотнім... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш всередину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш».

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміять. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміять. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть? Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе – люди і там чигали на мене. Вони сплітали своє існування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухай-но, слухай! Ти й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущерть. Дай мені спокій...

Так було по ночах.

А вдень я здригався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

Поїзд летів, повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже я вирвусь від сього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною, і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все оце сталось, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках... [...]

Десять чорних кімнат, налитих п'янкою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачиняю двері, наче боюся, що світло лампи витече все крізь шпари. От я і сам. Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної п'янки меблів і скрип помосту під їх вагою. Ну що ж, стійте собі на місці, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лампу і сам потону у чорній п'янці. Може, і я обернусь тоді у бездушний предмет, який нічого не відчуває, в «ніщо». Так добре було б стати «нічим» – безгласним, непорушним спокоєм. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я знаю, що коли б отак увійти в темні кімнати і чиркнуть сірником, як все скочило б

раптом на своє місце – стільці, канапи, вікна і навіть карнизи. Хто знає, може б, око моє встигло зловити образ людей, блідих, невиразних, як з гобеленів, всіх тих, що лишили свої обличчя в дзеркалах, свої голоси по шпарах і закамарках, форми – в м'яких волосяних матрацах меблів, а тіні – по стінах. Хто знає, що робиться там, де людина не може бачити...

Ну от! Які дурниці. Ти хотів тиші й безлюддя – і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддя? [...]

Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені.

Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізні цепи і люто гвалтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лапах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підходжу ближче. Ну, чого ти, собако... як тебе звать? Ну, годі, Оверко... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутряні ногавиці. Рветься й не може вискочить зовсім зубата лють з глибокої пащі і лиш підкида копицею вовни. Ну, чого ж ти, Оверко? Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тіла або вточити крові з моєї литки... Ах, яка се дрібниця! Яка се дрібниця, коли б ти знав... Ну, цить же, собако, цить. Правда, я розумію, ланцюг... Може, ти більше на нього сердитий, аніж на мене... То через нього твої передні лапи мусять хапати повітря, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волі. Що-то тоді ти мені зробиш? Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг... а тепер гайда. Куди ж ти, куди? Ха-ха! От дурна псина. Очі заплющила, голову вбік, взяла разом ногами – і без пам'яті мчить наосліп. Рве пазурами траву, відкидає від себе, і летять навздогін за нею збиті на задку кудли. Ну, а я ж як? Забула?

Тепер у кружка... у кружка... ще раз... отак. У, благородна псина, – тобі воля дорожка, ніж задоволена злість.

Тим часом мені рекомендують Паву, поважну матрону, і її другого сина. Се страшний Трепов. Тоді як Оверко чистий сангвінік і на все накидається осліп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман, – Трепов солідний, розважний. Він зовсім солідно, обдумано наче, перекусить вам горло, і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота, пильнують підрізані вуха, дума широкий лоб і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі.

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, наливої зеленим хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремих світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини – одна зелена, друга блакитна – й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як синє небо надвоє розтягли чорні дихаючі крила ворони. І від того – синіше небо, чорніші крила.

На небі сонце – серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі

вівса. Йду далі – киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки змінюються глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий, безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі – усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сяйва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмирає. Здрігаюсь. Що таке? Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка. Одна хвилинка темного горя – і вмить усміхнулось направо, усміхнулось наліво – і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені – все се зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить в соках надія й те велике жадання, що його звати – плодючість. [...] Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності. Як крила тих вітраків, що чорніють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять: так буде вічно... так буде вічно... in saecula saeculorum... in saecula saeculorum¹...

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одежі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сідав десь на ганку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все се зміцнялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни стануть між мною і цілим світом. На добраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра з ранішнім сонцем влетить до мене в хату твоє жіноче контральто: «Ку-ку!.. ку-ку!..» І зразу дасть мені настроїй привіт твій, моя найближча приятелько.

Трепов! Оверко! Пава! Чотири пальці у рот – і дикий степовий свист. Біжать. Як трое білих ведмедів. Може, вони мене роздеруть, а може, приймуть запросини в поле. Хо-хо! Той Оверко не може без штук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око. Трепов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі колони. Його підрізани вуха стрижуть. Пава ступає поважно, меланхолійно хитає задом і одстає. Я йду за ними, і мені видно легке гойдання всіх трьох крилатих хребтів, м'яких, вовнистих й звиряче сильних.

1 На віки вічні.

Їм трохи не до вподоби, здається, занадто гаряче сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною – крий Боже! Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: «Сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів – хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?»

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зцілющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш – охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію від нього.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

З тьми «невідомого» з'явився я на світ, і перший віддих, і перший рух мій – в темряві матернього лона. І досі той морок наді мною панує – всі ночі, половину мого життя стоїть він між мною й тобою. Його слуги – хмари, гори, темниці – закривають тебе від мене – і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпущусь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість, – і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у фейерверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене – творю твою подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?)

[...]

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар...

Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь й залізо – і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння у глибині й ліниво вливалась у нього. Потому тремтіла, сиза на сонці. Я пив її, свіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі у лице.

Я тут відчуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями – земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже, – всю я вміщаю в собі. Там я творю її наново, вдруге, – і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі,

кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у пам'яті – і не виходить. От-от, здається... Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх... І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що з того посіву зійшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий згук і впав між ниви червоним куколем.

Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити.

[...]

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Се було прекрасно.

Так протікали дні мого *intermezzo* серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста – і невже я хотів би знати, що там записано буде? Не затремтів би більше перед тінню людини і не жажнувся від думки, що, може, горе людське десь причаїлось і чигає на мене?

Коли таке станеться чудо, то се буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, й твоя, зозуле. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому.

Ми таки стрілись на ниві – і мовчки стояли хвилину – я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасах, що схилились, як тіні, над коноплями... пранцюватих дітей всуміш з голодними псами... Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків.

Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю! Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори...

Що говорити? У сім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться Бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна.

«П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка».

Говори, говори...

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть сиру, хто копає її в Сибіру... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...

«Раз на тиждень б'ють людину в лице».

Говори, говори!..

Як тільки неділя – люди до церкви, а він «на явку» до станового. А все-таки менша образа, як від своїх. Боївся слово сказати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер, може, продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

«Найближча людина готова продати».

Говори, говори!..

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно – стережешся. Скрізь насторожені вуха, скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плоту, сусід в сусіда, батько у сина.

«Між людьми, як між вовками».

Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори...

Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати, і поки залізо тряслось та ляцало, я ще раз, востаннє, вбираю у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котіть собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може, комусь він здасться так, як мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть... Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає...

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Чи згодні ви з таким визначенням: «Кольорова насиченість новели вражає своєю палітрою і майстерністю використання кольорових вражень»? Відповідь аргументуйте.
2. Саме на внутрішньому, ірраціональному, підсвідомому зосереджується імпресіоністичне мистецтво, яке прагне до духовного відродження, до згармонізування людини і суспільства, людини і Всесвіту. Чому новела вважається шедевром імпресіоністичної прози?
3. Кожне нове покоління буде шукати в творчості М. Коцюбинського щось актуальне для свого часу, адже провідною темою високої літератури завжди були пошуки сенсу життя через розуміння добра і зла, життя і смерті, любові та самотності. У чому актуальність твору сьогодні?
4. Імпресіонізм – новий підхід до зображення статусу людини у світі, де довілля починає трактуватися як частина духовного світу людини, а сама людина постає спорідненим з природою об'єктом уваги письменника. Як ви розумієте образ головного героя?
5. Імпресіоністичне світобачення відкриває нові можливості для передачі внутрішнього, духовного та психологічного світу людини. Напишіть письмову роботу на тему: «Імпресіонізм новели «Intermezzo»: моє розуміння».
6. Поміркуйте, чому автор новели проводить паралель з біблійним Ісавою, який на відміну від Якова, Ісака та Авраама жив своїми цілями і сподівався тільки на себе, думав тільки про земне?

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

Повість (Скорочено)

Іван був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Двадцятою і останньою була Анничка.

Не знати, чи то вічний шум Черемошу і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері¹, чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки – і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня.

Туго росла дитина, а все ж підростала, і не стямилась навіть, як довелося шити їй штани. Але так само була чудна. Дивиться перед себе, а бачить якесь далеке і не відоме нікому або без причини кричить. Гачі² на йому спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала:

– Ігі на тебе! Ти, обмініннику. Щез би у озеро та в тріски!..

І він щезав.

Котивсь зеленими царинками³, маленький і білий, наче банька кульбаби, безстрашно забирався у темний ліс, де гаджуги⁴ кивали над ним галузками, як ведмідь лабами. [...]

– Іва!.. Мо-ой! – гукали на Івана од хати, але він того не слухав, збирав малини, пукав з листочків, робив свистілку або пищав у травинку, намагаючись вдати голося птахів та всі ті згуки, що чув у лісі. Ледве помітний в лісовім зелі, збирав квітки і косичив ними свою кресаню (бріль), а утомившись, лягав десь під сіном, що сохло на остривах⁵, і співали йому до сну та й будили його своїм дзвоном гірські потоки.

Коли Іванові минуло сім літ, він уже дивився на світ інакше. Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля – одален, матриган і підойму, розумів, про що канькає каня, з чого повсталала зозуля, і коли оповідав про все те вдома, мати непевно позирала на нього: може, воно до нього говорить? Знав, що на світі панує нечиста сила, що арідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржинку⁶: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях⁷, нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник. Міг би розказати і про русалок, що гарної днини виходять з води на берег, щоб співати пісень, вигадувать байки і молитви, про потопельників, які по заході сонця сушать біде тіло своє на каменях в річці. Всякі злі духи заповнюють скелі, ліси, провалля, хати й загороди та чигають на християнина або на маржину, щоб зробити їм шкоду.

Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він тремтів, сповнений жахом.

Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна.

1 Безлісній горі.

2 Штани.

3 Обгороджений сінокіс близько од оселі.

4 Смереки, рід наших ялинок.

5 Суха смерека з галузками, на якій сушиться сіно.

6 Худоба.

7 Диких верхах гір.

Тепер він вже мав обов'язки – його посилали пасти корови. Гнав в ліс своїх жовтаню та голубаню, і коли вони потопали в хвилях лісових трав та молодих смеречок і вже звідти обзивались до нього, як з-під води, тужливим дзвоном своїх дзвінків, він сідав десь на узбіччі гори, виймав денцівку (сопілку) і вигравав немудрі пісні, яких навчився од старших. Однак та музика не вдовольняла його. З досадою кидав денцівку і слухав інших мелодій, що жили в ньому, неясні і невловимі.[...]

Одного разу він покинув свої корови і подряпавсь на самий ґрунь (верх). Ледве помітною стежкою підіймався вище і вище, поміж густі зарослі блідої папороті, колючої ожини й малини. Легко перескакував з камінця на камінчик, перелазив через повалені дерева, продирався крізь гіллячки кущів. За ним підіймався з долини вічний шум річки, росли гори, і вже вставав на крайнебі блакитний привид Чорногори. Довгі плакучі трави крили тепер боки гори, дзвінки корів обзивались, як далеке зітхання, все частіше попадалось велике каміння, що далі, на самім вершку, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах корінням смерек. Під ногами в Івана кождий камінь вкривали рудаві мхи, грубі м'які, шовкові. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка. Кучерява зелень гогозів і афин¹ запустила своє коріння у глибину мочу, а зверху сипнула рососою червоних та синіх ягід.

Тут Іван сів одпочити.

Ніжно дзвеніла над ним хвоя смерек, змішавшись з шумом ріки, сонце наляло злотом глибоку долину, зазеленило трави, десь курився синій димок од ватри², з-за Ігриця оксамитовим гулом котився грім.

Іван сидів і слухав, забувши зовсім, що має доглядати корови. [...]

Так знайшов він у лісі те, чого шукав.

Вдома, в родині, Іван часто був свідком неспокою і горя. За його пам'яті вже двічі коло їх хати трембігала трембіга³, оповіщаючи горам і долам про смерть: раз, коли брата Олексу роздушило дерево в лісі, а вдруге, коли браччік Василь, файний веселий леСінь, загинув у бійці з ворожим родом, посічений топірцями. Се була стара ворожнеча між їхнім родом і родом Гутенюків. Хоч всі в родині кипіли злістю й завзяттям на той диявольський рід, але ніхто не міг докладно розказати Іванові, звідки пішла ворожнеча. Він теж горів бажанням помститись і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись в бій.

То байка, що Іван був дев'ятнадцятий в батька, а Анничка двадцята. Їхня родина була невелика: старині двоє та п'ятеро дітей. Решта п'ятнадцять спочило на цвинтарі біля церковці.

Всі вони були богомільні, любили ходити до церкви, і особливо на храм. Там можна побачитись було з далеким родом, що осівся по околишніх селах, та й траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз чюрила з Палійчуків.

Витягалось найкраще лудіння (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна гуля, яку мати обережно несла на ціпку через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що біла його по ногах.

1 Лісові ягоди.

2 Вогнище.

3 Довга на сажень сурма з дерева і з кори.

Сіддалися коні, і суточками¹ зеленим верхом ішов пишний похід та закосичував плай гейби червоним маком.

По горах, долами й верхами, тяглися святочно прибрані люди. Зелена отава царинок розцвіталася раптом, вздовж Черемошу плив різнобарвний потік, а десь високо, на чорному запиналі смерекових лісів, жаром горів під ранішнім сонцем червоний дашок гуцульського парасоля. Незабаром Іван побачив стрічу ворожих родів. Вони вже вертали з храму, тато був трохи напийтий. Раптом на вузькій дорозі, між скелею і Черемошем, зробився тиск. Вози, кінні і піші, чоловіки й жінки – спинилися і збилися в купу. В лютому Євалті, що звівсь одразу, як вихор, невідомо од чого, заблищали залізні бартки та заскакали перед самим обличчям. Як креміль і криця, стялись роди- – Гутенюки з Палійчуками, і перше ніж Іван встиг розібрати, про що їм йдеться, тато розмахнув бартку і вдарив плазом комусь по чолі, з якого бризнула кров, залляла лице, сорочку та пишний кептар. Йойкнула челядь², кинулась одтягати. а вже людина з лицем червоним, як його гачі, тяла барткою ворога в голову, і похитнувся Іванів тато, як підтята смерека. Іван кинувся в бійку. Не пам'ятав, що робить. Щось підняло його. Але дорослі потолочили йому ноги, і він не міг протиснутись туди, де бились. Все ще гарячий, роз'юшений злістю, він наскочив з розгону на маленьке дівча, що тряслось з жаху біля самого воза. Ага! Се, певно, Гутенюкова дівка! І, не думавши довго, ударив її в лице. Вона скривилась, притулила руками до грудей сорочку і почала тікати. Іван зловив її коло ріки, шарпнув за пазуху і роздер. Звідти впали на землю нові кісники, а дівчинка з криком кинулась їх захищати. Але він видер і кинув у воду. Тоді дівчинка, зігнута вся, подивилась на нього спідлоба якимсь глибоким зором чорних матових очей і спокійно сказала:

– Нічю... В мене є другі... май ліпші.

Вона наче його потішала.

Здивований лагідним тоном, хлопець мовчав.

– Мені неня купила нову запаску... і постолі... і мережані капчурі...і...

Він все ще не знав, що сказати.

– Я си обую файно та й буду дівка...

Тоді йому заздрісне стало.

– А я вже вмю грати в денцівку.

– Наш Федір зробив си таку файну фляру... та й як зайграє...

Іван надувся.

– Я вже щезника бачив.

Вона неймовірно подивилась на нього.

– А наш о ж ти б'єш си?

– А ти нашо коло воза стояла?

Вона подумала трохи, не знаючи, що одповісти, і почала шукать щось за пазухою.

Витягла врешті довгий цукерок.

– Ади!

Половину вкусила, а другу поважним, повним довір'я рухом подала йому.

– На!

Він завагався, але узяв.

1 Обгороджена гірська стежка.

2 Жінота.

Тепер вони вже сиділи рядочком, забувши про вереск бійки й сердитий шум річки, а вона оповідала йому, що зветься Марічка, що пасе вже дроб'єта (вівці), що якась Марцинова – сліпа на одно око – покрала у них муку... і таке інше, обом цікаве, близьке і зрозуміле, а погляд її чорних матових очей м'яко поринав у Іваново серце...

На другий день після бійки помер батько Івана, старий Палійчук. І тяжкі часи наступили в його родині. Але в пам'яті Івана не смерть батька жила, а зустріч із дівчинкою, що, скривджена ним безвинно, «повним довір'я рухом» дала йому половинку цукерки. Іванові дуже хотілося знову побачити Марічку. І він зустрівся з нею, коли пас корови, а вона вівці. Відтак вони зустрічалися щоразу, пасуючи овець і корів, і це була їхня таємниця.

Коли вони старшими стали, забави були вже інші.

Тепер Іван був уже легінь, стрункий і міцний, як смерічка, мастив кучері маслом, носив широкий черес і пишну кресаню. Марічка теж вже ходила в заплітках, а се значить мало, що вона вже готова й віддатись. Не пасли більше вкупі ягнята і стрічались лиш в свято або в неділю. Сходились коло церкви або десь в лісі, щоб стариня не знала, як кохаються діти ворожих родів. Марічка любила, коли він грав на флюяру. Задуманий все, встромляв очі кудись поза гори, неначе видів, чого не бачили другі, прикладав мережану дудку до повних уст, і чудна пісня, якої ніхто не грав, тихо спадала на зелену отаву царинок, де вигідно послали свої тіні смереки. Холодно було і мороз йшов поза шкуру, коли вилітали перші свистячі згуки. Наче зими лежали по мертвих горах. Та ось з-за гори встає вже бог-сонце і вкладає свою голову в землю. Зрушились зими, збудились води, і задзвеніла земля од співу потоків. Розсипалось сонце пилом квіток, легким ходом ідуть по царинках нявки, а під ногами у них зеленіє перша трава. Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі тільки дві барви: в зеленій – земля, в блакитній – небо... А долом Черемош мчить, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу...

Трембіта!.. Туру-рай-ра... Туру-рай-ра...

Заграло серце у вівчарів, забляєли вівці, учувши пашу.. Шумить шваром полонина холодна, а з диких ломів, з гайна, встає на задні лаби ведмідь, пробує голос і вже бачить заспаним оком свою поживу.

Б'ють плови¹ весняні, ричать громом гірські верхи – і дух злого холодом віє од Чорногори... а тут раптом з'являється сонце – праве боже лице – і вже дзвенить у коси, що кладуть сіно в поліг. З гори на гору, з поточка в поточок пурха коломийка, така легенька, прозора, що чуєш, як од неї за плечима тріпають крильця...

*Ой прибігла з полонинки
Білая овечка –
Люблю тебе, файла любко,
Та й твої словечка...*

Тихо дзвонить хвоя смерек, тихо шепчуть ліси холодні сні літньої ночі, плачуть дзвінки коров, і гори безперестанку спускають сум свій в потоки.

З лускотом й зойком летить десь в долину зрубане дерево в лісі, аж гори одвітно зітхають, – і знову плаче трембіта. Тепер вже на смерть... Спочив хтось навіки по тяж-

1 Негода, дощі.

кій праці. Закувала зозуленька та й коло Менчила... от тепер вже співаночка комусь си скінчила...

Марічка обзивалась на гру флюяри, як самичка до дикого голуба, – співанками. Вона їх знала безліч. Звідки вони з'являлись – не могла б розказати. Вони, здається, гойдалися з нею ще у колісці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самосійні по сіножатах, як смереки ростуть по горах. На що б око не впало, що б не сталось на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь, зрадила дівка, заслабла корова, зашуміла смерека – все виливалось у пісню, легку і просту, як ті гори в їх давнім, первісним житті. [...]

І вона співанками косичила їх розлучення, їй було жалко, що надовго перервуться їхні стрічі в тихому лісі. Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лица біляву головку, стиха співала йому над вухом:

Ізгадай мні, мій миленький,
 Два рази на днину,
 А я тебе ізгадаю
 Сім раз на годину.
 – Ізгадаєш?
 – Ізгадаю, Марічко.

– Нічю! – потішала вона його. – Ти меш, сарако, вівчарити, я му сіно робити. Вилізу на копицу та й си подивлю в гори на полонинку, а ти мені затрембітай... Може, почую. Як муть мряки сідати на гори, я сяду та й си заплачу, що не видно, де пробуває милий. А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка над полонинков – тоту бачить Іванко... [...]

Іван слухав тоненький дівочий голос і думав, що вона давно вже засіяла гори співанками своїми, що їх співають ліси й сіножати, ґруні й полонини, дзвонять потоки і виспіває сонце... Але прийде пора, він поверне до неї, і вона знов позбирає співанки, щоб було одбуту чим весілля...

Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину.

Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плаї¹ радісно підіймався угору поміж воринням². Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підпирала верхами небо, вливали в нього бадьорість. [...]

За горбком, у долині, де вітер не так дошкуляв, він знайшов стаю³, закопчену димом. Діра у стінці для диму чорніла холодним отвором. Загороди на вівці стояли порожні, і вівчарі порались там, щоб було де ночувати при вівцях. Ватаг зайнятий був добуванням живого вогню. [...]

І завів Івана до стаї, де од порожніх бербениць, путин⁴ та голих лавиць йшов запах пустки.

– Завтра приженуть нам худібку, коли б допоміг панбіг усю людям віддати, – обізвався ватаг і розповів, що Іван має робити.

1 Гірська стежка.

2 Огорожа з дерев'яних лат.

3 Дерев'яний намет, в якому живуть вівчарі та роблять сир (будз, бриндзю).

4 Дерев'яна посудина.

Щось було спокійне, навіть величне в мові та в рухах полонинського Єазди.
 – Мико!..– гукнув він у двері.– А розклади борше ватру у стаї...
 Тонкий кучерявий Микола, з повним жіночим обличчям, вніс в стаю вогонь.
 – Ти ж хто, браччіку, будеш – вівчар? – зацікавивсь Іван.
 – Ні, я спузар,– одкрив зуби Микола,– маю пильнувати ватри, аби не згасла через все літо, бо була б біда!..– Він навіть з жахом озирнувся навколо.– Та й піти до потоку води, та й у ліс дров... [...]

Вже третю добу сів на полонині дрібний мачкатий дощик. Закурились верхи, закуталось небо, і в сірій мряці пропали гори. Вівці ледве ходили, важкі, повні водою, як губка; одяга на вівчарях стала холодна й цупка. Тільки й спочинку було, що під дашком у струнці¹ під час доїння.

Іван сидить, опершись плечима в дошку, а ногами стискає дійницю. Біля нього – чорний пелехатий козар², що за кожним словом клене, а там ще вівчарі. Нетерплячі дроб'єта, яким прибува молоко, пруться з загороди у струнку, щоб їх швидше здоїли. Але ж бо почекайте, сараки, бо так не йде... Лиш по одній...

– Рист! – сердито кидає ззаду гонінник в овечий лемент та хльоска мокрим прутком.– Рист! Рист!..– підбадьорюють вівчарі та одхиляють коліна од дірки, кудюю скаче у струнку вівця.– А! Бодай бис...– клене козар і не кінчає: ану скажеш в таку годину! [...]

За своє літування у полонині зазнав Іван немало пригод. Раз він побачив дивну картину. Мав уже гнати вівці до стаї, коли ненароком озирнувся на близький верх. Мряка низилась і укутала ліс, а він став легкий і сивий, як привид. Тільки полянка зеленіла під ним та чорніла одинока смерека. І ось та смерека закурилась і почала рости. Росте та й росте – і ось виступив з неї якийсь чоловік. Став на полянці, білий, високий, і гукнув назад себе у ліс. І зараз вийшли з лісу олені, один за другим, а що вийде новий, то роги у нього все кращі та веселіші. Гуртом вибігли серни, потремтіли на тоненьких ногах та й почали щипати траву. А що розсиплються серни, то ведмідь їх заверне, отак як вівці вівчарка. А той білий пасе – ще й погейкує на худібку. Тут раптом звівся вітер, а то стадо як пирсне, так і пропало. Отак як би хукнув на скло, воно за пітніє, а потому щезне усе, наче нічого не було. Він показував іншим, але ті дивувалися: «Де? Сама лиш мряка».

За два тижні «великий» – так вівчарі пошепки називали ведмедя – зарізав ще п'ять корів.

Часто негура³ заставляла вівці у полонині. У густій мряці, білій, як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи.[...]

І, як ті діти, слухали прості оповідання про те, скільки люди вробили сіна, що баришки⁴ нема, кукурудзи ріденькі, а Мочарникова Ілена померла.

1 Намет для доїння овець.

2 Козячий пастух.

3 Туман.

4 Картопля.

Потому всі разом пили за здоров'я маржинки, гості набирали у бербениці бриндзи та в мирності знову спускались в долини.[...]

Так лігував Іван у полонині, аж поки вона не спустила. Стекла маржинка назад в долини, розібрана хазяями, одтрембітали своє трембіти, лежать здоптані трави, а вітер осінній заводить над ними, як над мерцем. Лишилися тільки ватаг зі спузарем. Вони мусять чекати, аж згасне вогонь, той вогонь полонинський, що сам народився, неначе бог, сам має й заснути. А коли і їх вже не стало, на засмучену полонину приволіклась мара та й нипа по стаї й по загородах, чи не лишилось чого для неї.

Надаремне Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода. Несподівано заскочила повінь, люті габи¹ збили Марічку з ніг, кинули потім на гоць² і понесли поміж скелі в долину. Марічку несла ріка, а люди дивилися, як крутять нею габи, чули крики й благання і не могли врятувати.

Іван не вірив. Се, певно, штуки Гутенюків. Дізнались про їхнє кохання й сховали Марічку.

А коли зо всіх боків чув лиш те саме, рішив шукати тіла. Мусило ж прибитись десь до кашіци³, десь люди мали його спіймати. Пішов вздовж річки, повний пекучого гніву і злоби до її вічного шуму, до киплячої люті.

В одному селі знайшов-таки тіло. Його вже витягли на зарінок, але він не пізнав в ньому Марічки. Се не Марічка була, а якийсь мокрий лантух, синя кривава маса, стерта річним камінням, як у млині...

Великий жаль вхопив Івана за серце. Зразу його тягло скочити з скелі у крутіж: «На, жери і мене!» Але потому щемлячий тусок погнав його в гори, далі од річки. Задуляв вуха, щоб не чути зрадливого шуму, що прийняв в себе останнє дихання його Марічки. Блукав по лісі, поміж камінням, в заламах, як ведмідь, що зализує рани, і навіть голод не міг прогнати його в село. Знаходив ожини, гогози, пив воду з потоків і тим живився. Потому щез. Люди гадали, що він загинув з великого жалю, а дівчата склали співанки про їхнє кохання та смерть, які розійшлися по горах. Шість літ не було чутки про нього, на сьомий раптом з'явився. Худий, зчорнілий, багато старший од своїх літ, але спокійний. Оповідав, що пастушив на угорському боці. Ще з рік так походив, а відтак оженився. Треба ж було Єздувати.

Коли замовкли стріли пістолів і одспівали весілля, а жінка пригнала до загороди вівці й корови, Іван був задоволений навіть. Його Палагна була з багацького роду, фудульна, здорова дівка, з грубим голосом й властою шиєю. Правда, вона любила пишне лудіння, і немало десь піде грошей на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка! Поглядаючи на овечки, що бляєли в загородах, на свій писаний ботей (стадо), на корови, що дзвонили та рули по випасах в лісі, – він не журився.

1 Хвиля.

2 Водопад.

3 Дерев'яна обшивка берегів.

[...] Скільки клопоту було в Івава! Він не мав навіть коли спам'ятатись. Газдівство потребувало вічної праці, життя маржини так тісно в'язалось з його власним життям, що витісняло всякі інші думки. Але часами, несподівано зовсім, коли він зводив очі на зелені царинки, де спочивало в копицях сіно, або на глибокий задуманий ліс, звідти злітав до нього давно забутий голос:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину...

Тоді він кидав роботу і десь пропадав.

Фудульна Палагна, що звикла шість день на тиждень робити і тільки в свято одпочивала, пишаючись красним лудінням, сердито дорікала за його примхи. [...]

Чи він кохав Палагну? Така думка ніколи не займала його голови. Він Єазда, вона Єаздиня, і хоч дітей у них не було, зате була худібка – чого ж ще більше? На добрім хазяйстві Палагна набралась тіла, стала повна й червона, курила люльку, як Іванова мати, носила пишні шовкові хустки, а на воластій шиї блищало у неї стільки намиста, що челядь з заздросців аж розсідалась. Вони їздили разом до міста або на храм. Палагна сама сідлала свого коня і закладала червоний постіль в стремено так гордо, неначе всі гори належали тільки до неї. На храмах були люди та далекі роди, пінилось пиво, лилась горілка, злітались усякі новини з далеких гір, Іван обіймав молодіці, Палагну цілували чужі чоловіки – ото диво яке! – і вдоволені, що набулись так файно, вони вертались знову до щоденних турбот.[...]

Для праці – будні, для ворожіння – свято.

На святій вечір Іван був завжди в дивнім настрої. Наче переповнений чимсь таємничим й священним, він все робив поважно, неначе службу божу служив. Клав Палагні живий вогонь для вечері, стелив сіно на стіл та під столом і з повною вірою рикав при тім, як корова, бляев вівцею та ржав конем, аби велася худоба. Обкурював ладаном хату й кошари, щоб одігнати звіра й відьом, а коли червона од метушні Палагна серед курива того ознаймляла нарешті, що готові усі дванадцять страв, він, перше ніж засісти за стіл, ніс тайну вечерю худобі. Вона першою мусила скоштувати голубці, сливи, біб та логазу, які так старанно готувала для нього Палагна. Але се було не все. Ще годилось закликать на тайну вечерю усі ворожі сили, перед якими берігся через ціле життя. Брав в одну руку зі стравою миску, а в другу сокиру і виходив надвір. Зелені гори, убравшись у білі гуглі, прислухались чуйно, як дзвеніло на небі золото зір, мороз блискав срібним мечем, потинаючи згуки в повітрі, а Іван простягав руку у сю скуту зимою безлюдність і кликав на тайну вечерю до себе всіх чорнокнижників, мольфарів, планетників всяких, вовків лісових та ведмедів. Він кликав бурю, щоб була ласкава прийти до нього на ситі страви, на палені горілки, на вечерю святу, – але вони не були ласкаві і ніхто не приходив, хоч Іван спрошував тричі. Тоді він заклинав їх, щоб не з'являлись ніколи, – і легко зітхав.[...]

Так йшло життя худоб'яче й людське, що зливалось до купи, як два джерельця у горах в один потік.

Завтра велике свято. Теплий Юрій одбира од холодного Дмитра ключі світові, щоб править землею. Повні води, на яких плава земля, піднесуть її вище до сонця, Юрій

закосичить ліси і царинки, вівця ме обростати у вовну, як літом земля травою, а сінокоси спічнуть од худібки, заростаючи велико зелом. Завтра – весна, день радості й сонця, а вже сьогодні гори цвітуть вогнями і синій дим загортає смереки прозорим серпанком. А коли сонце знизилось, одцвіли ватри і дими одлетіли у небо, радісним риком обізвалась худоба, перегнана через жар, аби була остра у літі, як тота ватра, аби множилась так, як намноживсь од вогню попіл.

Пізно обляглись перед Юрієм люди, хоч рано мали вставати.

Палагна збудилась, як тільки почало дніти. «Чи ще не рано?» – подумала вголос, але зараз згадала, що нині свято і треба йти на царинку. Одкинула теплий ліжник і встала на ноги. Іван ще спав, піч позіхала в кутку чорним отвором пащі, а під нею сумно бринів цвіркун. Палагна розщібнула сорочку, скинула з себе, постояла гола посеред хати і, боязко озираючись на Івана, пішла до дверей. Скрипнули двері, і ранішній холод обвіяв їй тіло. Гори ще спали. Спали ще смерекові ліси, як ченці строгі, посірілі за ніч царинки і сиві шпилі, що розпливались в тумані. Холодна мрич підіймалась з долини та простягала білі мохнаті лаби до чорних смерек, а під блідим ще небом оповідав свій сон Черемош.

Палагна ступала по мокрих травах і злегка тремтіла в ранішнім холодку. Вона була певна, що ніхто її не побачить, а якби й побачив, то що? Звісно, шкода було б, якби пропало її ворожіння. Іншої думки в неї не було. На благовіщення ще вона закопала у муравлисько сіль, булку й намисто і нині треба було все те звідти дістати. Помалу звикла до зима. Її туге тіло, що не знало ще материнства, свобідно і гордо пливло в молодих травах царинки, таке рожеве і свіже, як позолочена хмара, переповнена теплим весняним дощем. Нарешті спинилась під буком. Але перше ніж розкопачь муравлисько, вона підняла угору руки і потяглася смачно всім тілом, хруснувши кісточками. І враз почула, що тратить силу. Щось їй недобре. Опустила безвладно руки, глянула перед себе і раптом впірнула в чорну вогнисту безодню, що не пускала її від себе.

Юра-мольфар стояв по той бік вориння і дивився на неї.

Вона хотіла крикнути на нього – і не могла. Хотіла закрити груди руками – й не мала сили їх зняти. Намагалась втекти – і вросла в землю. Стояла безсила, сливе зомліла, і уперто дивилась у дві чорні жаринки, що випивали з неї всю силу.

Врешті у ній ворухнулася злість. Пропало ціле ворожіння! Палагна зробила над собою зусилля, щоб підняти ту злість, і сердито обізвалась до нього:

– Чого вилупив баньки? Не видів?

Не спускаючи з неї очей, якими скував її всю, Юра блимнув зубами:

– Такої, як ви, Палагно, бігме, не видів. [...]

Палагна прибігла додому лиха. Добре, що хоч Іван нічого не бачив. Ну і сусідонько фаній, смага б ті втяла! Не мав коли приступитись до неї!.. Ігій на тебе!.. А що ворожіння пропало – то вже пропало... Вагалась, чи казати про Юру Іванові, чи дати спокій. Ще бійка готова вийти з того та сварка, а з мольфаром лиш зачепись... От були дати в лице та й вже.. Але Палагна звала, що не годна зняти на нього руку. Навіть при одній думці про се почувала млюсть у всім тілі, в руках і в ногах, якусь солодку знемогу. Чула немов павутиння на всьому тілі од гарячого погляду чорних очей, од блиску зубів в пожадливо одкритому роті. І що б вона не робила в той день, мольфарів погляд її в'язав.

Вже зо два тижні минуло від того часу, а Палагна Іванові не казала про стрічу а Юром. Вона лиш придивлялась до чоловіка. Щось було важке у ньому, якась жура його гризла та ослабляла тіло, щось старе, водянисте світилось в його стомлених очах. Помітно

худ, ставав байдужий. Ні, Юра кращий. Коли б захотіла мати любаса, узяла б Юру. Але Палагна була фудульна, її силком не візьмеш. До того, була сердита на мольфара. [...]

Була гаряча днина. Ігrecь закурився, земля парувала, од Чорногори бігли безперестанку хмари та виливались дощі, на які збоку світило сонце. Так було парно, що Палагна нізачо не полізла б на грунь, коли б не приснився їй сон, який віщував для худоби недобре. Вона хотіла одвідать корови у лісі. Круг неї гори курились од мричі, наче скипіли гірські потоки й запарували. Черемош знизу шумів. Йому твердо було лежати на скелях, і він перескакував з каменя на камінь. Але ледве встигла Палагна злізти на верх, коли од Чорногори махнув крилом вітер і захитав дерева. «Коли б не було бурі», – погадала вона і обернулась лицем до вітру. Ну, так і є... Там клекотіла важка синьо-біласта хмара. Здавалось, сама Чорногора знялася в небо, готова спуститись на землю та все роздушити. Вітер біг перед нею та розпихав смереки, а гори й долини зчорніли одразу, як після пожежі. Нічого було і думати йти далі. Палагна заховалась під наметом смереки. Смерека скрипіла. Здалеку м'яко котився грім, тіні прудко бігли по горах, змиваючи фарби, а високі гаджуги згинались удвоє по далеких верхах. «Ще аби градом не вергло», – лякалась Палагна, загортаючись у кептар.

А над головою уже шуміло. Там, в Чорногорі, чорнокнижники сікли десь лід по замерзлих озерах, а душі страчених нагло збирали той лід у міхи і мчались з ними на хмарах, щоб розсівать по землі. «Пропадуть сіножаті, засипле їх ледом, і буде плакать голодна Худібка», – думала гірко. Але не встигла скінчити думки, як вдарив грім. Захиталися гори, гаджуги впали верхами на землю, земля піднялась, і все закрутилось у вихрі. Палагна ледве встигла вхопитись за стовбур і, мов крізь туман, побачила раптом, як дряпавсь на гору якийсь чоловік. Боровся з вітром, розкидав ноги, неначе рак, хапався руками за камінь і все дерся на верх. Ось він вже близько, зігнувся удвоє, біжить – і врешті став на вершку. Палагна пізнала Юру.

– Цес, певно, до мене.. – налякалась Палагна, але Юра, видимо, її не бачив.

Став проти хмари, одна нога наперед, і склав руки на грудях. Закинув назад бліде обличчя і вперся похмурим оком у хмару. Стояв так довгу хвилину, а хмара ішла на нього. І раптом сильним рухом він кинув кресаню на землю. Вітер зараз звів її в долину і підхопив на голові в Юри довге волосся. Тоді Юра підняв до хмари ціпок, що тримав у руці, і крикнув у синій клекіт:

– Стій! Я тебе не пускаю!..

Хмара подумала трохи і пустила в одповідь вогняну стрілу.

– Ой! – закрила Палагна очі рукою, як розсипались гори.

Але Юра так само міцно стояв, і кучері вились на голові в нього, як у гнізді гадюки.

– Ага! Ти так! – крикнув Юра до хмари. – То я мушу тебе заклинати. Я заклинаю вас, громи й громовенята, тучі і тученята, я розганяю тебе, фортуно, наліво, на ліси й води... Іди рознесися, як вітер по світі... Розсядься і розситися, ти тут сили не маєш...

Але хмара тільки моргнула зневажливо лівим крилом і почала завертати направо, понад царинки.

– Нещастя! – стиснула руки Палагна. – Чисто виб'є сіна...

Однак Юра не хотів піддатись. Він лиш зблід дужче, лиш очі потемніли у нього. Коли хмара направо – то й він направо, хмара наліво – і він наліво. Він бігав за нею, борючись з вітром, махав руками, грозив ціпком. Він вився, як в'юн, по горі, завертаючи хмару, моцувався із нею, спирав... Ось-ось, ще трошки, ще з сього краю... Чув в грудях силу, метав громи з очей, здіймав руки угору і закликав Вітер розвіяв його кептар та бив у груди, хмара гарчала, плюскала громом, завертала у очі дощем, драгліла над

головою, готова впасти, а він, залитий потом, ледве переводячи дух, метався грунем в нестямі, боячись втратити останні сили. Чув, що сили вже слабнуть, що в грудях пусто, що вітер рве голос, дощ залива очі, хмара перемагає, і вже останнім зусиллям підняв до неба короткий ціпок:

– Стій!..

І хмара раптом спинилась. Підняла здивовано край, сперлась, як кінь на задні ноги, заклекотіла внутрішнім гнівом, одчаєм знесилля і вже просила:

– Пусти! Де ся подіну?

– Не пущу!

– Пусти, бо гинем! – кликали жалібно душі, згинаючись під вагою переповнених градом мішків.

– Ага! Тепер ти просиш!.. Я тебе заклинаю: іди у безвісті, у провалля, куди коні не доіржуть, корови не дорікують, вівці не доблеюють, ворони не долітають, де християнського гласу не чути... Туди пускаю тебе...

І дивна річ – хмара скорилась, покірно повернула наліво і розв'язала мішки над рікою, засипаючи густим градом зарінок. Біла завіса закрила гори, а в глибокій долині щось клекотіло, ламалось і глухо шуміло. Юра упав на землю і важко дихав.

А коли сонце продерло хмару і мокрі трави враз осміхнулись, Юра наче у сні побачив, що до нього біжить Палагна. Вона сяла уся привітно, як сонце, коли нагнулась над ним з турботним питанням:

– Ци тобі, Юрчику, не сталось чого лихого?

– Нічю, Палагночко, душко, нічю... Ади! Я одвернув бурю...

І простяг руки до неї...

Так Палагна стала любаскою Юри.

[...] Куди він йшов? Не міг навіть згадати. Блукав без мети, злазив на гори, спускався і підіймався, куди ноги носили. Нарешті побачив, що сидить над рікою. Вона клекотіла та шуміла під ногами у нього, ся кров зелена зелених гір, а він вдивлявся без тям в її бистрину, аж нарешті в його стомленім мозку засвітилась перша ясніша думка: на сім місці брела колись Марічка. Тут її взяла вода. Тоді вже згадки самі почали зринати одна по одній, наливати порожні груди. Він знов бачив Марічку, її миле обличчя, її просту і щирю ласкавість, чув її голос, її співанки... «Ізгадай мні, мій миленький, два рази на днину, а я тебе ізгадаю сім раз на годину...» І от тепер нічого того нема. Нема й не вернеться вже, як не може ніколи вернутись на ріці піна, що спливла за водою. Колись Марічка, а тепер він... Уже його зірка ледве тримається в небі, готова скотитись. Бо що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт... нетривке й дочасне.

Сонце сховалось за гори, в тихих вечірніх тінях закурилися гуцульські хати. Синій дим вився крізь шпари дахівок, густо окутував хати, що розцвітались на зелені гір, як великі блакитні квітки.

Тусок обіймав серце Івана, душа банувала за чимсь кращим, хоч невідомим, тяглася в інші, кращі світи, де можна б спочити.

А коли надійшла ніч і чорні гори блимнули світлом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі.

Іван прокинувся.

– Вставай, – будила його Марічка. – Вставай і ходім.

Він глянув на таї і анітрошки не здивувався. Добре, що Марічка нарешті прийшла. Підвівся і вийшов з нею.

Вони мовчки здіймалися вгору, і, хоч була вже ніч, Іван виразно бачив при світлі зірок її обличчя. Перелізли вориння, що одділяло царинку од лісу, і вступили у густу заросль смерічок.

– Чогось так змарнів? Ци ти недужий? – обізвалась Марічка.

– За тобов, душко Марічко... за тобов банував... – Не питаю, куди йдуть. Йому було так добре з нею.

– Чи пам'ятаєш, серце Іванку, як ми сходились тут, у сему лісі: ти мені йграв, а я закладала свої руки тобі за шию та й цілувала кучерики любі?

– Ой пам'ятаю, Марічко, й повік не забуду...

Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а нявка. Йшов поруч із нею й боявся пустити Марічку вперед, щоб не побачить криваву дірку ззаду у неї, де видно серце, утробу і все, як се у нявки буває. На вузьких стежках він туливсь до Марічки, аби йти рядом, аби не лишитися ззаду, і чув тепло її тіла.

– Давно я мала тебе спитати: за що ти вдарив мене в лице? Тоді, пам'ятаєш, як билась стариня наша, а я тремтіла під возом, бачачи кров...

– Ти побігла потому, я кинув твої уплітки в воду, а ти дала мені цукерок...

– Я тебе покохала одразу...

Вони все заглиблялися в ліс. Чорні смереки добродушно простягали над ними свої мохнаті лаби, наче благословляли, скрізь панувала строга, в собі замкнута тиша, і тільки в долинах розбивалася шумом піниста сваволя потоків.

– Раз я хотіла тебе налякати й сховалась. Запорпалась в мох, зарилась у папороть і лежала тихенько. Ти кликав, шукав, мало не плакав. А я лежала й дусила у собі сміх. А коли врешті знайшов, що ти зробив зо мною?..

– Ха-ха!

– Ігій!.. Безвстиднику еден...

Мило надула губи і так лукаво поглядала на нього.

– Ха-ха! – сміявся Іван.

– Ха-ха! – сміялися обое, притулившись до себе. Вона нагадала йому всі їхні дитячі забави, холодні купелі у потоках, жарти і співанки, страхи і втіхи, гарячі обійми і муку розлуки. Всі ті милі дрібнички, які гріли їм серце.

– Чому так довго не вертав з полонини, Іванку? Що там робив-есь?

Івана кортіло їй розказати, як його кликала у полонині лісна, прибравши голос Марічки, але він обминав тоту згадку. Свідомість його двоїлась. Чув, що коло його Марічка, і знав, що Марічки нема на світі, що се хтось інший веде його у безвісті, у недеї, щоб там загубити. А проте йому добре було, він йшов за її сміхом, за її щебетанням дівочим, не боячись нічого, легкий й щасливий, яким був колись.

Всі його клопоти і турботи, страх смерті, Палагна і ворожий мольфар – все кудись щезло, все одлетіло, наче ніколи нічого такого не було. Безжурна молодість й радість знову водили його по сих безлюдних верхах, таких мертвих й самотніх, що навіть лісовий шепіт не міг вдержатись там та спливав у долину шумом потоків.

– А я тебе все виглядала та й все чекала, коли з полонини повернеш. Не їла, не спала, співанки розгубила, світ мні зів'яв... Поки ми ся та й любили, сухі дуби цвіли, а як ми ся розлучили, сиренькі пов'яли...

– Не кажи так, Марічко, не кажи, любко... Тепер ми вже разом та й довіку укупі будем...

– Довіку? Ха-ха...

Іван здригнувся і став. Сухий зловісний сміх різнув йому по серці. Неймовірно озирнувся на неї.

– Смієшся, Марічко?

– Що ти, Іванку! Я не сміялась. То тобі вчулось. Ти вже пристав? Тобі трудно іти? Ходім ще трошки. Ходімо!..

Вона благала – і він пішов далі, міцно притиснувшись плечем до плеча, з одним бажанням – йти так, щоб не лишитись позаду і не побачить, що у Марічки замість одежі, замість спини... Е, що там... не хотів думать. [...]

Враз Марічка здригнулась і стала. Витягла шию і наслухала. Іван помітив, як тривога слизнула по обличчі у неї, звела її брови. Що сталось? Але Марічка нетерпляче спинила його питання, поклала палець на губи на знак мовчання і раптом зникла. Все се сталось так несподівано й чудно, що Іван не встиг спам'ятатись.

Чого вона налякалась, куди й чого втекла? Він постояв трохи па місці, сподіваючись, що Марічка надійде зараз, але коли її довго не було, він стиха покликав:

– Марічко!..

М'яке запинало смерекового гілля ковтнуло той поклик, і знов було тихо.

Іван стривоживсь. Хотів шукати Марічку, але не звав, в який бік іти, бо не помітив, куди вона зникла. Ще готова десь заблудитись у лісі або зірватись у прірву. Чи не покласти ватру? Побачить вогонь і буде знати, куди вернутись.

Іван накидав сухих галузок і підпалив. Вогонь потрішав трохи підсподом і вигнав дим. А коли дим заметавсь над вогнем, заметалися тіні кострубатих смerek і залюднили полянку.

Іван сів на пеньок і обдивився. Поляна була закидана вся трухлявими пнями, колючою сіткою гострих вершків, між якими вилась дика малина. Спідні галузки смerek, тонкі й посохлі, звисала додолу, як руда борода.

Сум знову обняв Івана. Він знову був сам. Марічка не йшла. Закурив люльку і вдивлявся в погонь, щоб чим-небудь скоротити чекання. Мусила ж врешті прийти Марічка. Йому навіть здавалось, що він чує її ходу і тріск під ногами гіллячок. О! Врешті, вона... Хотів встати і піти їй назустріч, але не встиг.

Сухі гіллячки розсунулись тихо, і з лісу вийшов якийсь чоловік.

Він був без одежі. М'яке темне волосся покривало все його тіло, оточало круглі і добрі очі, заклинилось на бороді і звисало на грудях. Він склав на великий живіт зарослі вовною руки і підійшов до Івана.

Тоді Іван зразу його пізнав. Се був веселий чугайстир, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок. Він був смертю для них: зловить і роздере.

Чугайстир добродушно всміхнувся, кліпнув лукаво оком і поспитав Івана:

– Куди побігла?

– Хто?

– Нявка.

«Се він про Марічку, – з ляком подумав Іван, і серце сильно закалатало йому в грудях: – Ось чого вона зникла!..»

– Не знаю... Не видів, – байдужно обізвався Іван і запросив чугайстра:

– Сідайте.

Чугайстир сів на пеньок, обтрусився з сухого листу і простяг до вогню ноги.

Обоє мовчали. Лісовий чоловік грівсь коло ватри та розтирав собі круглий живіт, а Іван думав уперто, яким би чином довше затримать чугайстра, щоб Марічка якнайдалі встигла втекти.

Але чугайстир сам допоміг.

Підморгнув до Івана лукавим оком і обізвався:

– Може б, ти трошки пішов зо мною у танець?

– А чому б ні? – радо піднявся Іван.

Докинув у ватру смеріччя, поглянув па постолои, обсмикнув сорочку на собі і став до танцю.

Чугайстир поклав волохаті руки на боки і вже хитався.

– Ну, починай!..

Що ж, як починати, то починати.

Іван тупнув на місці, виставив ногу, струснув усім тілом і поплив в легкім гуцульським танці. Перед ним смішно вихилявся чугайстир. Він прижмурював очі, поцмокував ротом, трусив животом, а його ноги, оброслі, як у ведмедя, незграбно тупцяли на однім місці, згинались і розгинались, як грубі обіддя. Танець, видимо, його загрівав. Він вже підскакував вище, присідав нижче, додавав собі духу веселим бурчанням і оддувався, неначе ковальський міх. Піт краплями виступав круг очей, стікав струмочком од чола до рота, під пахвами й на животі блищало у нього, як у коняки, а чугайстир вже розійшовся:

– Гайдук раз! Ще такий! – кричав на Івана і бив п'ятами в землю.

– Ще кривий!.. Ще сліпий!.. – піддавав жару Іван. – Го-го! Як танцювати, то танцювати.

– Най буде так! – плескав в долоні чугайстир, і присідав до землі, і крутився круг себе.

– Ха-ха-ха! – хльоскав себе по стегнах Іван.

Хіба він не годен вже танцювати?

Ватра розгорялась веселим вогнем і одділяла од танцюючих тіні, що корчилились й бились на залитій світлом полянці.

Чугайстир втомлявся. Щохвилини підносив до лоба руку, всю в брудних нігтях, обтираючи піт, і вже не скавав, а тільки дрібно трусив волохатим тілом на місці.

– Може, вже буде? – сапав чугайстир.

– Е, ні... ще трошки.

Іван і сам умлівав од утоми. Загрівся, був увесь мокрий, ноги боліли у нього, а груди ледве ловили віддих.

– Я ще заграю до танцю, – бадьорив він чугайстра й сягнув по флюяру за черес. – Ти ще такої не чув, небоже...

Він заграв пісню, що підслухав у щезника в лісі: «Є мої кози!.. Є мої кози!..» – і чугайстир, оживлений згукми пісні, знов вище підкидав п'яти, заплющив од вдоволення очі і наче забув про утому.

Тепер Марічка могла бути спокійна.

«Тікай, Марічко... не бійся, душко... твій ворог танцює», – співала флюяра.

Шерсть прилипла до тіла чугайстра, наче він тільки що виліз з води, слина стікала цівкою з рота, відкритого втіхою рухів, він весь блищав при вогні, а Іван піддавав йому духу веселою грою і, наче в нестямі, в знемозі і в забутті, бив в камінь поляни ногами, з яких облетіли вже постолои...

Нарешті чугайстир знемігся.[...]

Розсунув сухі гіллячки смереки і впірнув в ліс.

Полянку знов обняли морок і тиша. Дотліваюча ватра кліпала в пітьмі самотнім червоним оком.

Але де була Марічка?

Іван мав ще багато їй розказати. Він чув потребу оповісти їй ціле своє життя, про свій тусок за нею, безрадісні дні, свою самотність серед ворогів, нещасливе подружжя... Але де вона була? Куди подалась? Може, наліво? Йому здалося, що він бачив її востаннє з лівого боку.[...]

Раптом до його вуха долетіло тихеньке, ледве вловиме дихання:

– Іва!..

Голос ішов ззаду, десь з глибини, наче добувався крізь море смерекової глици.

Значить, Марічка була не тут.[...]

І знову з провалля, з-під його ніг, дійшов до нього слабенький поклик, заглушений лісом:

– Іва-а!..

Він хотів одгукнутись на голос Марічки, але не смів, щоб не почув чугайстир.[...]

– Іва-а! – стогнала Марічка десь з глибини, і був у голосі тому поклик кохання і муки.

– Іду, Марічко! – билась в Іванових грудях одповідь, лякаючись вилетіть звідти.

Вів вже забув обережність. Скакав по каміннях, як дикий баран, ледве ловлячи віддих одкритим ротом, калічив руки і ноги, припадав грудьми до гострої скелі, тратив часами ґрунт під ногами і крізь гарячий туман бажання, в якому котився в долину, чув тільки, як його наглить дорогий голос:

– Іва-а!..

– Я тут! – крикнув Іван і почув раптом, що його тягне безодня. [...]

Другої днини знайшли пастухи ледве живого Івана.

Сумно повістувала трембіта горах про смерть.

Бо смерть тут має свій голос, яким промовляє до самотніх кичер. Били копитами коні по каменистих пляях, і постолі шуршали у пітьмі ночі, як з леговищ людських, загублених в горах, поспішали сусіди на пізні вогні. Згинали перед тілом коліна, складали на груди мерцеві гроші – на перевіз душі, і мовчки засідали на лави. Мішали сиве волосся з вогнем червоних хусток, здоровий рум'янець з жовтим воском зморщених лиць. [...]

В головах тіла невидимо спочивала душа: вона ще не сміла вилетіть з хати. Палагна зверталась до неї, до той самотньої душеньки мужа, що сиротливо тулилась до нерухомого тіла.

– Чому не заговориш до мене, чому не поглянеш, не позавиваєш мозолі на моїх пучках? А в котру онь доріжку вибираєшся, мужу, відки виглядати маю тебе? – голосила Палагна, і грубий голос її переривався в жалібних нотах.

– Файно голосить... – кивали головами старі сусідки і чули одвітні зітхання, що розпливались в шумі людських голосів. [...]

В одчинені двері, просто з темної ночі, вступали у хату все нові гості. Згинались перед тілом коліна, бряжчали мідяні гроші на грудях в Івана, і посувались на лавах люди, щоб дати місце новим.

Грубі свічі тихо топились, опливаючи воском, неначе сльозами, блідий полومінь лизав сперте повітря, і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тіл, висів над глухим гомоном в хаті.

Ставало тісно. Обличчя схилялися до облич, тепле дихання мішалось з диханням, упрілі чола ловили у себе блиск смертельного світла, що запалило мінливі вогні на дротяних запасках, на чересах та табівках. А хата усе сповнялась новими гістьми, що вже товпились біля порога. [...]

А за вікном тужливо повістувала про се трембіта, додаючи їй жалю.

Чи не багато вже суму мала бідна душа?

Така думка, видимо, таїлась під вагою гнітучого смутку, бо од порога починався вже рух. Ще несміливо тупали ноги, пхалися лікті, гуркотів часом ослін, голоси рвалися та мішались в глухому гомоні юрми. І ось раптом високий жіночий сміх гостро розтяв важкі покрови суму, і стриманий гомін, наче полумінь, бухнув з-під шапки чорного диму.

Починалась забава.

Ті, що сиділи ближче до дверей, повернулись спиною до тіла, готові приєднатись до гри. Весела усмішка розтягнула їм лиця, перед хвилиною скуплені в смутку, а заець переходив все далі і далі, захоплював ширше і ширше коло і вже добирався аж до мерця. – Ха-ха, горбатий!.. Ха-ха, кривий!..

Світло коливалось од сміху і чаділо димом.

Один за другим гості вставали з лавок та розходились по кутках, де було весело й тісно. [...]

Про тіло забули. Тільки три баби лишилися при нім та скорботно дивились скляними очима, як по жовтім застиглім обличчі лазила муха.

Молодиці липли до гри. З очима, в яких ще не встигло згаснуть смертельне світло і затертись образ мерця, вони охоче йшли цілуватись, байдужі до чоловіків, які так само обіймали та тулили чужих жінок.

Дзвінки поцілунки лунали по хаті і сплітались з плачем сумної трембіти, що все ознаймляла далекі гори про смерть на самотній кичері.

Палагна не голосила більше. Вже було пізно і треба було прийняти гостей.

Веселість все розпалаялась. Робилось душно, люди пріли у кептарах, дихали випаром поту, нудним чадом теплого воску та запахом трупа, що вже псувався. Всі говорили вголос, наче забули, чого вони тут, оповідали свої пригоди і реготались. Махали руками, гупали один одному в спину і моргали на челядь.

Ті, що не містились у хаті, розклали на подвір'ї вогонь і справляли коло нього веселі грища. В сінях згасили світло, дівки дико пищали, а парубки душились од сміху. Забава трясла стінами хати та біла хвилями зойку в спокійне ложе мерця. [...]

Тугий скруцак з рушника, мокрий і замашний, гатив з лускотом в спину направо й наліво. Від нього тікали, серед реготу й крику, перекидаючи стрічних, збиваючи пил і псуючи повітря. Поміст двигтів у хаті під вагою молодих ніг, і скакало на лаві тіло, трясучи жовтим обличчям, на якому усе ще грала загадкова усмішка смерті.

На грудях тихо бряжчали мідяні гроші, скинуті добрими душами на перевіз.

Жовтень 1911, Чернігів

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. *Вдумливо перечитайте початок твору – історію безпричинного й безглузлого ворогування двох родів і знайомства Іванка й Марічки. Як автор по-християнськи осмислює проблему помсти і зла?*
2. *Прочитай ті сторінки у творі, що присвячені розквіту почуття Іванка й Марічки. Чи переконав вас Коцюбинський, що щире, безоглядне кохання є самою сутністю життя, найвищим щастям, воно виявляє красу людини, надихає на творчість?*
3. *Нерідко жорстока доля руйнує людське щастя, гармонію й повноту життя (випадкова смерть Марічки). І тоді ми мусимо вибирати між духовним і матеріальним. Чому Іван не зміг жити матеріальною гранню душі?*

Ольга Кобилянська

27 листопада 1863 – 21 березня 1942

Ми й сьогодні приходимо до творчості Кобилянської по естетичну насолоду і знання жіночого характеру, адже ж вона створила цілу енциклопедію жіночої душі.

Соломія Павличко

«Меланхолійним вальсом» без перебільшення таки почалася українська модерна новелістика ХХ століття»

Віра Агеева

Я писала, коли любила, писала, коли терпіла, писала, коли не находила вдоволення знадвору бажань своїх особистих, коли бачила кривду, заподіяну так людям, як звірятам, цвітам і птахам.

Ольга Кобилянська

VALSE MELANCOLIQUE¹ (Фрагмент)

Не можу слухати меланхолійної музики.

А вже найменше такої, що приваблює зразу душу ясними, до танцю визиваючими граціозними звуками, а відтак, зрікаючися їх незамітно, летється лиш одною широкою струєю смутку! Я розпадаюся тоді в чуття і не можу опертися настроєві сумному, мов креповий флер, якого позбутися мені не так легко. Зате, як пронесеться музика блиску, я подвійно живу.

Обнімала би тоді цілий світ, заявляючи далеко-широко, що музика грає!

І класичну музику люблю.

Навчила мене її розуміти й відгадувати по «мотивах», одна з моїх товаришок, якої душа немов складалася з тонів і була сама олицетворена музика.

Вона вічно шукала гармонії.

В людях, в їх відчужанні, в їх відносинах до себе і до природи...

* * *

Оповідачка Марта – майбутня вчителька, винаймала квартиру разом зі своєю подругою, молодою художницею Ганною, яка була « дразлива і химерна, коли малювала, була в щоденнім житті наймилішою людиною».

Мали дві великі кімнати, елегантно уряджені, майже з комфортом, бо моя товаришка була з доброї родини і, хоч не розпоряджала великими фондами, була претензійна і розпещена. «Я не можу зрікатися всього так, як ти!» – говорила не раз роздрознено, коли я напамінала їй числитися ліпше з грішми і зрікатися деяких приємностей.

1 Меланхолійний вальс (франц.)

– Мовчала б ти! – лютилася. – Ти сього не розумієш. Я – артистка і живу відповідно артистичним законам, а ті вимагають трохи більше, як закони такої тіснопрограмової людини, як ти! Ти можеш обмежитися на своїм ґрунті, бо мусиш; він вузький, але моє поле широке, безмежне, і тому я живу таким життям. Тепер іще не вповні таким, але колись пізніше, як стану цілком своїм паном, – розмахну крилами під небеса. Так наказує чуття артистичне. Я беру все зі становища артизму. А й ти повинна звертатися за ним; усі, цілий загал. Коли б усі були артисти освічені і виховані, почавши від чуття аж до строю, не було б стільки погані й лиха на світі, як тепер, лиш сама гармонія й краса. А так? Що округ нас? Лише ми одні піддержуємо красу в житті, ми, артисти, вибрана горстка суспільності, розумієш?

– Розумію.

– Розумію! Ти й не здібна мене розуміти. Не знаю, за що я, властиво, люблю тебе, – перепрошувала мене відтак, ніби *en passant*¹! – Критикуєш мене занадто. А все своїм міщанським розумом, вузькими домашньо-практичними поглядами і старосвітськими замахами жіночності. Відорвися раз від ґрунту старих фрагментів і перекинись в який новіший тип, щоб я від часу до часу черпала з тебе якусь скріпляючу силу... щось новітнє!

– Годі, голубко, остануся вже старим типом, – відказувала я спокійно, бо знала надто добре її натуру чисту й без фальшу, щоб обурюватися її наскоро киненими словами. Противно, я постановила собі вже в сотий раз не відриватися від «ґрунту старих фрагментів», а оставатися тою самою, що досі, сторожити над нею, що в погоні за красою не зважала на лиховісні підшепти перепон життя і була би не одно горе перетерпіла, коли б не я... І хоч я не була ніяким новітнім типом, не мала жодних претензій до титулу «вибраної істоти», або «расової людини», – все ж таки розуміла її і знала, як і коли гамувати ту справді артистичну натуру, а коли додавати охоти до польоту й піддержувати в добрій вірі на будучність.

– Коли останемося незамужніми жінчинами, – говорила (слова «стара панна» ненавиділа), – то будемо також разом жити. Візьмемо собі ще третього члена в компанію, бо двох замало і не можна ніякої програми, ні статутів уложити, і будемо жити.

Випробуємо третього компаньйона, з яких прикмет складається він, який у нього темперамент, як завелика освіта, як задалеко сягає поглядами в минувшість або будучність, а відтак приймемо. Потім най надходять на нас ті страшила, якими лякають перед незамужністю, як – самотність, безпомічність, дивацтво і т. ін. Ми не будемо самотні. Не будемо смішні, не будемо, так сказати б, бідні. Будемо мати своє товариство, розуміється й мужчин, бо без мужчин – монотонно, і будемо собі жити по душі. Тоді юрба переконається, що незамужня жінка – то не предмет насміху й пожалування, лише істота, що розвинулася неподілено. Значить: не будемо, приміром, жінками чоловіків або матерями, лише самими жінками. Ти розумієш? Будемо людьми, що не пішли ані в жінки, ані в матері, а розвинулися так вповні... Я не кажу, що йду саме до того ідеалу. Я живу штукаю, і вона вдовольє цілковито мою душу; може бути, що й віддамся, не знаю, але коли не віддамся, то певно не буду застрашеною птахою, що мов цілий світ просить о прощення, що мужа не має... А ти?

– Я також, Ганнусю.

І я справді годилася з нею. Чому не жилось би двом-трьом незамужнім жінкам, коли згоджувались би своїми натурами, відповідали собі посполу в вимогах інтелігенції

1 Мимохідь (франц.)

краще, як поодинокую? Се була також одна з таких новітніших думок, на які я з своїм «неартистичним міщанським розумом» не могла здобутися!..

Вона панувала наді мною, мов над якою підданою, і хоч я могла розпоряджувати своєю волею так вповні, як вона, і супротивитися їй, – я, проте, не чинила сього ніколи. Мене не боліло те підданство під її вдасть; сила якоїсь відпори не прокидалася в мені ніколи. Противно, коли виїздила не раз у своїх інтересах на час із дому, я навіть тужила за нею. За нею і за тою силою, що йшла від неї і надавала цілому нашому оточенню характер і якесь життя...

Була гарна сама собою. Ясна, майже попеляста блондинка, з правильними рисами і дуже живими блискучими очима. Збудована була прегарно... А що в своїх постановках була скоро й консеквентна, – я любила її безгранично, пристосовувалася до неї без надумування, і, мов та ріка, плила я спокійно виробленим нею руслом, щоб знов, як ріка, згубитися, може, і з іншими такими, як я, в житті, як у морі...

Мабуть, за те любила вона мене і називала своєю «жінкою»... Так жили ми вдвійку в гармонії довгий час.

Я вчилася пильно до своїх різnorodних іспитів, а вона малювала. Образ, над яким працювала невсипуче з розгорілими щоками, яким була перейнята до глибини душі, була велика копія образу Корреджо «Віроломна». Малювала в переконанні і гордій вірі, що він удасться їй. Мабуть, то й розпалювало її талант і довело, що добилася цілі...

Господар квартири підняв орендну плату. Дівчата обговорювали різні варіанти вирішення цієї ситуації. Ганна навіть пропонувала продати свої малярські роботи. Однак знаючи, наскільки вони дорогі подрузі, Марта категорично відхилила її пропозицію. Врешті-решт вони вирішили розділити плату з третьою співмешканкою, а тому оголосили про оренду приміщення.

Вона дивилася хвильку своїми блискучими, з плачу почервонілими, очима на мене, а відтак відтяла, що не пристане. Саме тепер брати чужу людину до спілки, коли вона сидить над викінченням образу, – праця така вимагає сама собою найліпших обставин. Чи я не розумію ніколи, що се значить «артизм» і що се таке – «твори»? Чи се значить крутити корбу, шити на машині або плести панчохи? Чи я вже цілком отупіла з того дурного бубнення, придуманого навмисне на те, щоб систематично задавлювати найтонші зворушення до свобідного розвою індивідуальності? Брати тепер чужу людину в хату, яка щонайменше буде балаклива, з лиця бридка і, розуміється, без крихти артистичної освіти, бог знає з якими некультурними привичками – чиста розпука!

– Чому се має бути зараз якась найгірша істота? – спитала я, вже потрохи роздразнена вибухами артистичної натури. – Будемо ж вибирати третю товаришку; коли не сподобається, не приймемо!

– Ага, певно, ти не приймеш із твоїм божеським серцем, що наказує ближнього любити більше, як себе самого...

– Ганнусю, будь добра! – просила я. – Ти замучуєш мене своєю вічною опозицією! Що ж робити, як нема іншого виходу? Як знаєш що ліпше, то скажи, і я згоджуся з тобою, а коли ні, пристань на мою раду.

Вона погамувалася, побачивши, що діткнула мене.

Задержалася перед своїм великим образом і, усміхаючись гірко, сказала:

– В чім я коли опоную? Я є лише німим послухачем свого таланту, але такі, як ти, Марто, такі, як ти, творять ту велику силу, що пригноблює таких, як я. Масою пригноблюєте ви нас, поодиноких, і ми загибаємо, мов той цвіт без насіння, через вас. Але

ти, як індивідуальність, того несвідома, і тому не розумієш того... – Відтак кількома кроками підійшла до мене.

– Гніваєшся, Мартухо?

Я не відзивалася.

– А я тобі кажу, Мартухо, що царство на землі належить все-таки до тебе.

– Та що там...

– А я тобі кажу, Мартухо, що царство на землі належить все-таки до тебе. – І, обнявши мене бурливо за шию, шукала вогкими очима на моїм лиці гніву.

Я не могла ніколи довго гніватися на неї. Знала добре, що коли б я справді була загнівалася на неї, вона не успокоїлась би доти, доки я не сказала б їй хоч кілька разів, що «не гніваюся».

Була незвичайно доброго серця: отут в одній хвилі кидалася, гарячилася й змагалася, а вже в другій – була добра. Товариство, в яке входила, і товаришки, що її любили, розпестили її, догоджуючи їй у найменшій дрібниці, боготворячи її задля краси й таланту та задля її оригінальних помислів. Належала до різних товариств, не жалувала нічого, а визичуваних товаришкам грошей не приймала ніколи назад. Любила над усе елеганцію, називаючи се третьою важною заповіддю в умовах до щастя; бувала через се не раз навіть несправедлива в осуді людей, але до елеганції тягло її, мов дитину до чічки.

– Спустися на мене, що я не впроваджу тобі жодного невідповідного матеріалу в хату, що ти й твоє артистичне milieu¹ не будете вражені ані його видом, ані поведенням. Вже я постараюся. І я щось розумію!

– Ого! – усміхнулася вона. – І «ви» щось розумієте? Розумієте прекрасно подавати чай, маєте всі здібності доброї господині, матері й жінки, ви славний рахмістр і будучий стовп родини, але на психології, барвах і нюансах артизму ви не розумієтеся. І тому боюся дуже, що ви впровадите мені в кімнату слона. Судячи по вашим добрим серцям, ви готові приймати першу-лішпу швачку до спілки, коли лише викажеться свідоцтвом моральності – розуміється, міщанської – і божим виглядом...

– Не бійся! – відповіла я. – Я ж навчилася вже від тебе добачувати артизм у житті, а щодо невеликих тонкостей у людях, то їх відчуває мій інстинкт. Він був мені завсіди найліпшим провідатором.

– Побачу.

– Побачиш.

– Але пам'ятай! Коли вона буде з виду «неможлива», значить – і погана, і без манір, – я не сідаю з нею до столу.

– Можеш.

– Чи ти маєш уже кого на думці, що ти така певна, що задоволиш мене?

– Ні. Але я певна, що найду відповідну істоту.

– Ну, то роби, що хочеш.

Я сказала, що ні, що не маю ще нікого на думці, і я справді не мала ще нікого на думці, ба не мала навіть поняття, ні прочуття, хто був би саме найвідповідніший до спілки, а однак... саме в тій хвилі, як я сказала слово «ні», появилася перед моєю душею на хвильку, пересунулося, мов образ, якесь дівоче лице, змарніле, з смутними очима, і на хвилю одну прошибло мене якимсь предивним смутком, мов почуттям

1 Середовище (франц.)

не сказанного жалю, ніжно, ніжно, перельотно, – і ще не прийняло форми, як уже й згубилося...

Чи я знала когось подібного?

Ні!

Бачила де?

Мабуть – ніколи. Хіба що, може, деколи на вулиці подибала?

Може...

* * *

Ми виставили карточку на покій і ждали на спілку.

Одного дня – се було вже в грудні – вернули ми обі пополудні додому, а доходяча жінка, що обслуговувала нас, віддала нам білет від незнайомої якоїсь «пані», що приїхала задля мешкання.

Ганнуся кинулася жадібно на білет, майже вирвала його з рук старої. «Софія Дорошенко», – прочитала вголос крізь густий чорний велон, що ослонював її свіже рум'яне личко, а відтак оглянула цікаво білет на всі сторони... Був вузької продовгуватої форми з золотими беріжками. На нім не було нічого написано і лише ледве замітний тонкий запах фіалковий ішов від нього...

– Хто се? – звернулася цікаво до мене.

Я здвигнула плечима і, забравши білет від неї, прочитала так само вголос «Софія Дорошенко», як вона, і, як вона, оглянула чистий білет на всі сторони.

– Як була убрана? – питала Ганнуся. – Красно?

Стара здвигнула плечима: – Або я знаю? Не вважала. Віддай якось чорно, віддай не дуже красно... голову мала обвиту поверх шапочки шовковою шаллю, такою, як паннунця беруть до театру, лише що чорним, але, впрочім... не так, як ви, паннунці мої! – І з тим погладила люб'язним боготворячим якимсь рухом по рукаві Ганнусю, що мала на собі прегарний темно-синій костюм, обшитий правдивими кримськими баранками, й таку саму шапочку й нарукавок.

– На, маєш? Не казала я, – обізвалася Ганнуся до мене, – що то якась швачка?

– Як виглядала з лиця? – питала я, відчуваючи потребу боронитися.

– Або я знаю? Якось так собі. Негарна. Лице змарніле, зі смутними очима...

– Чуєш? – І посіпала мене за рукав. – Се, певно, якась швачка, що терпить вічно на біль зубів і обвиває голову шаллю!.. Що вона казала, Катерино?

– Та що мала казати? Не казала нічого, – відповіла стара. – Питалася, чи тут кімнати до спільного мешкання і чи можна би їх оглянути?

– А ви, Катерино?

– Я казала, що можна, і показала кімнати.

– А вона?

– Оглядала кімнати, роздумувала щось і спитала, чи мешкання тепле, бо вона має фортеп'ян, і грає, і не зносить студені.

– Та-ак! – кликнула Ганнуся. – Вона має фортеп'ян і не зносить студені! Гувернантка якась! Гадає, що я прийму її з фортеп'яном? Таки зараз, аякже! Тут я буду малювати, буду потопати у своїй праці і замість, щоб мене обдавала свята тишина, буду примушена слухати дурних вправ і гам. Ні, danke schön¹ за таку гармонію. Може, будеш ласкава

1 Дякую красно (нім.)

зрозуміти, що се річ неможлива – входити з двома об'єктами в спілку. Се, певно, якась учителька, що мозолиться цілу днину з дітьми, а вечором гримає по фортеп'яні, щоб оживити свої отупілі нерви. Тепер я вже знаю. Шаль поверх шапки, змарніле лице зі смутними очима, чорно убрана... о, ми знаємо сей тип! – І, сказавши се, отворила широко двері від кімнати й поплила гордо в своїм ніби гніві до хати.

Я осталася ще на хвилику в кухні біля старої, задивившись без думки на білет...

За хвилику появилася знов артистка.

– Чого стоїш тут? – спитала. – Що хочеш іще довідатися?

– Та нічого, – відповіла я.

Мені стало маркотно. Я хотіла спротивитися їй. Перший раз у житті спротивитися цілком поважно, а тут я не могла. Хто се був? Якого роду людина? Причина, що вона грала, не промовляла за неї. Хто знає, як грала, скільки грала!.. А тут справді Ганнуса потребувала спокою, я потребувала спокою... Що тут робити?

– І що ще казала? – звернулася до старої.

– Казала, що прийде за два дні й поговорить із паннами.

– А більше нічого?

– Ні. Ага, казала ще: «Тут красно; промовляє до душі...»

Ганнуса отворила широко очі: – «Промовляє до душі!»-повторила.-Диви, диви... артистична атмосфера зворушила її, але вона... як вона була убрана, Касунечко, як? – усміхнулася свавільно...

– Або я знаю як? – відповіла стара нетерпливо. – От виділа, що якимось чорно, що один гудзик її пальта баламкав уже на нитці, і що рукавички на пальцях були порозпорювані чи подерті, а впрочім, що я маю кожного оглядати!

– Жінко, – звернулася Ганнуса вже поважно до мене, – я не приймаю її до спілки! Се мое останнє слово. – І, обернувшись, пішла до хати.

Я схвала білет і пішла за нею. Про те не говорили ми більше.

Марта відвідує уроком англійської мови. У своїх одногрупників вона розпитує про Софію Дорошенко. Молода німкеня та студент, що знали Софію, дають їй позитивну характеристику.

– Вона держиться просто... гарна і має смутні очі. Але по фризурі¹ можна її вже певно пізнати. Чешеться цілком antique² і оббиває голову два рази вузькою чорною оксамиткою, мов діадемою. Взагалі вона з профілю цілком type antique³. В неї чоло й ніс творять одну лінію... я мусила її бачити...

– Не бачила.

– То глядіть завтра, побачите її.

Вернувши додому, оповіла я все, що довідалася про неї, Ганнусі.

– Хіба прийняти її? – сказала я.

Ганнуса зморщила чоло, хотіла, очевидно, як звичайно, противитися мені, але, надумавшись, сказала:

– Приглянься їй завтра, а позавтра, як прийде і видасться нам можливою істотою, може, й приймемо.

Другого дня пішла я на виклади науки гармонії і дивилася за «спільничкою».

1 Фризура – зачіска.

2 По-античному (франц.)

3 Античний тип (франц.)

Добачила її. Небавом по тім, як я усіла на своє місце, явилася й вона і усіла в другім ряді, саме передо мною. Сиділа нерухомо й прислухувалася уважно теорії музики. Я не могла бачити вповні її лице. Бачила лише темне, лагідно лискуче густе волосся, уложене обережно в грубий вузол, і два рази оксамиткою обвиту голову, і потрохи лице з профілю. Профіль був у неї справді чисто класичний. Чоло й ніс творили одну м'яку лінію... Спадисті її рамена надавали їй ціху¹ якоїсь панськості, певності...

Не знаю чому, я неустанно дивилася на неї. Мене неначе тягло до неї, неначе силувало віддати їй цілу свою істоту на услугу або й ще більше: віддати всю ясність своєї душі, натхнути її тим. Сама не знаю, що таке тягло мене до неї...

«Коли б оглянулася! Коли б оглянулася! – думала я неустанно.– Чи я не бачила її вже давніше? Мусила бачити вже, коли сиділа передо мною в другім ряді... Коли б обернулася!..» Вона обернулася. Саме в тій хвилі обернулася перший раз сього вечора й глянула мені просто в очі. Великим, здивованим, майже допитливим поглядом...

Я застидалася і опустила погляд.

Вона не оберталася вже більше сього вечора.

По годині вийшла скорше від мене й зникла мені з очей.

* * *

Наступного вечора дівчата сиділи в кімнаті, полинувши в свої думки.

Ганнуся була пригнічена тим, що не отримала стипендії, а Марта думала про молодого професора.

Один молодий професор, що приходив на годину конwersації англійської мови, почав горнутися до німочки, неначе забув, що не розмовляв досі з ніким, лише зо мною, що ми були собі найліпшими товаришами і що, почавши дискусію по-англійськи, кінчили її звичайно в матерній мові, бо мали собі стільки сказати, що по-англійськи не находили ще скоро слів, а година проминала, наче мінута.

Чому був такий невдячний? Німочка не вміла так по-англійськи, як я! Правда, запрошувала його раз у раз до себе, обіщувала бог знає що за діла від свого батька, ректора університету; а я така бідолаха супроти неї, що червоніюся вже за п'ятдесят кроків перед ним, не втяла б ніколи такого. Що подумав би він собі? Що сказала б Ганна! О Ганна! Вона не сміялася б, як із першої-ліпшої моєї неповоротності, але, скрививши уста, лише сказала б: «Почуваєш уже зворушення? Ну, правда, тобі вже по двадцятім, – ergo² треба чимскоріше голівку під очіпок пхати!..» Вже як ми любилися і в усім згоджувалися, – в тім ми дуже різнилися. Вона мала багато поклонників, але сама не залюблювалася ніколи. Говорить годинами про них, подивляє в них, що красне, аналізуючи майже всі прикмети їх істот; а проте не чіпається її любов; противно, обсміває їх не раз, як малих хлопців. А вже як розпічне яку працю, то й не згадувати їй про такі речі...

Не знаю, чи сього вимагають закони вищої штуки, чи воно що інше, але я не можу так. Найменша краса вражає мою душу, і я піддаюся їй без опори. Вона – артистка, вимагає бог знає чого, – але й на неї прийде черга. А коли прийде... Ганно, Ганно! Сам плач твій знищить тебе!

1 Ціха – прикмета, риса.

2 Отже (лат.)

Штука – то великий чоловік; але я сказала би, що любов – більший. Професор, що приходить на години конwersації англійської мови...

– Жінко!

Я прокинулася переполохана...

– Що, Ганнусю?

– Чому мовчиш так завзято?

– Що маю говорити? Не питаєшся ж мене нічого...

– Не питаюся, але говорити, проте, можеш. Ти мені щось надто жадібно бігаєш на ті години англійської конwersації і надто оживлена вертаєш. Уже, певно, засліпилася в кім? Я тебе відгадую. Стидайся... саме в посередині науки... і розлазиться в чуттях!..

Я сиділа, мов окропом опарена, просто знівечена. Вже знала!

– Ганнусю...

– Може, не правда? Тебе й сліпий відгадав би, а не то я! Але я не дурно тобі раз казала: царство на землі належиться тобі!

Відтак розсміялася глумливо.

– Я хотіла б бути такою, як ти, т. є. мати душевні органи, засліплювати і найслабшим об'єктом свій ум; мені се здалося б. Але ні! Я й без того віддамся. Як мені лучиться ще раз таке, як нині зі стипендією, я готова віддати руку першому-ліпшому заможному чоловікові, що перейде мені дорогу, щоб тим щиріше віддатися штуці.

– Ганнусю!

– Що таке? – спитала холодно.

– Говориш так... без любові? Ти, артистка, вийшла б заміж без любові?

– Власне, тому, що я артистка. Власне, тому, що ношу в собі ще іншу силу, крім серця свого... О Мартухо! – кликнула вона нараз здавленим голосом і пристрасно зарила руки в волосся. – Ти не знаєш, як можна любити те, що люди називають артизмом, що живе в нас і заповняє нашу душу; що береться звідкись у нас, виростає, опановує нас, не дає нам спокою и робить із наших істот лише послухачів і статистів своїх! Се щось таке велике, сильне, що особисте щастя мізерніє перед тим, не в силі вдержати з ним рівноваги в істоті! Вибагливою вдачею своєю нищить її саме в хвили, коли шлюбує їй вірність. Заглушити в собі той світ, щоб жити лише для одного чоловіка і для самих дітей? Се неможливо... любов також не вірна... мені неможливо... тому неможливо, хто носить справдішній артизм у душі!..

– Ганнусю, а як полюбиш?

– Та що там! – відкинула зневажливо. – То буду любити. Чи се вже найстрашніше в світі?.. Полюблю живий образ. Один, і другий, і третій! Коли б лише досить хороші, досить пориваючі й гідні моєї любові істоти! Коли б повні великих, перемагаючих своєрідних мотивів... а любити... байка! Я чекаю того розцвіту душі... може, сотворю в честь його... великий образ...

Потім обернулася до стіни й за малу хвилину почувала я, що вона знов плаче...

Мені стало лячно.

Таких сцен я боялася завсіди дуже.

Було багато речей у житті, які брала страшно легко, ледве доторкалася їх крилами своєї вибагливої душі, а інші... падала ниць перед їх важністю; але в штуці була поважна й глибока, як море...

І з нею було тяжко дійти до кінця. Побивала мене аргументами, що, хоч і не були б признані загальносправедливими, то не були ніяк самі по собі неслушними.

Я підійшла до неї й почала втихомирювати її.

– Чим хочеш успокоїти мене? – питала мене повним, палючим, майже строгим поглядом.– Сентиментами? Сердечними фразами вплинути на мій ум? Не накладаймо на свої душі маски. І я і ти знаємо, що я мушу виїхати в інтересі штуки за границю... мушу, мушу!

По кількох хвилях піднялася живо з отоманки й почала ходити по хаті, причім терла нервово руки, що було вже в неї ознакою найбільшої розпуки. Здавалось, туйтуй лопне головою до стіни...

Я запалила велику лампу, що звисала над столом посередині хати, і світло немов переломило критичну ситуацію, розсипуючись лагідно на всі предмети великої гарної кімнати, оставляючи лише вугли в півтіні, де стояли нерухомо листові цвіти, і тут і там плюшеві фотелі, великі букети й білі бюсти...

Хтось застукав.

Вона задержалася перелякано в хаті і звернула люто й гордо голову через плечі до дверей,– хто смів саме в тій хвилі приходити?

Я попросила увійти.

Двері отворилися, і ввійшла жінчина.

Чорно вбрана, з темно сповитою поверх шапочки головою, постава проста – вона!

– Софія Дорошенко,– звернулася лише до мене.

– Дуже нам мило, ви вже були тут?

Так; була й не застала нікого, але переказала слугою, що прийде. Вона перепрошує, що приходять у тій, трохи пізній порі, але вднину дуже зайнята; боялася, що, прийшовши скорше, не застала би мене дома, а їй залежало на тім, щоб застати мене... їй подобаються кімнати, і коли б я не мала нічого проти того, що вона грає... вона лагодиться до консерваторії... то пристала б на всякі умови, ставлені мною, і спровадилася б зараз завтра або позавтра.

Говорила дуже лагідно і, не ждучи, аж я попрошу її усісти, відтягнула крісло від столу спокійним, певним рухом і усіла. Світло падало широко блідою струєю на її лице. Змарніле лице з великими смутними очима...

Я звернулася за Ганною. Чи вона не бачила Ганни?

Здається, що ні. Говорила, мовби не бачила її зовсім або мовби усувалася від неї нарочно.

А артистка стояла під коминком, висока, горда, холодна, роздразнена до крайності, і її великі, розгорілі з внутрішнього болю очі спочивали жадібно на змарнілім лиці дівчини. Ні, не спочивали, шукали лиховісне чогось, щоб знищити вже в другій хвилі відкрите і відчути полегшу за свій біль, що впився в неї... Недобра була в тій хвилі.

Я представила її дівчині. Дівчина склонилася легко, артистка ледве головою кивнула.

– Чи ви зможете в нас мешкати, рішить уже моя товаришка,– обізвалася я, даючи тим Ганнусі нагоду заговорити. А Ганна, не змінивши постави, обізвалася холодно:

– Граєте гарно?

Я глянула лячно на неї, і відтак – на гостю.

Вона усміхнулася ледве примітне, відтак потерла повільним, мов утомленим рухом чоло й відповіла:

– Не знаю, граю по своїй душі...

Ганнуса надула губи й не обзивалася більше.

Я була в прикрім положенні. Мені хотілося чогось прийняти оцю дівчину, що хоч і не була мені знайома, але викликувала в мене довір'я і симпатію. Якоюсь лагідністю, певністю, а найбільше – поглядом своїм. Спокійним, а zarazом – меланхолійним

таким! Певність її рухів і та певність у голосі мали якусь іншу підставу, чим «добре виховання» або походження з «доброї родини».

– Отже, як думаєш, Ганнусю? – спитала я несміло ще раз розбурхану артистку.

Вона здвинула плечима і неначе повела мене поглядом на два гудзики пальта чужої, що держалися слабше сукна від інших, і на її рукавички, що були порозпорювані чи погризені, а радше – кінці її пальців, які дівчина саме в тій хвили підвела до уст, почавши їх нервово гризти... Чинила се несвідомо, і була се в неї, очевидно, якась привичка.

Мені спалахнула кров у лице, – я засоромилася і розлютилася. Ніколи не відчула я жодної заподіяної мені Ганнусею прикрості так сильно, як у тій хвили перед сею незнайомою, що звернулася, як видко було з її істоти, з довір'ям до мене; ми поводитися тим самим перед нею глупо й просто компрометували себе.

По хвили прикрої мовчанки, з якої кожний був би відгадав відповідь артистки і її хвилевий настрій, піднялася вона, Дорошенко, звільна із свого крісла. Глядячи раз по раз лагідним рухом свій муф, звернула свої великі блискучі очі тривожно на малярку.

– Не можете рішитися відмовити, пані? – спитала. – Прикро вам, правда? Воно буває часом так. Але ж ви тому не винні, пані! Се я сама винна, що з'явилася тут перед вами... Ні, то ви винні, – поправилася, звертаючися нараз до мене й усміхнувшись несласанно милим усміхом. – Ви збудили в мені симпатію, про яку, мабуть, і не снили, хоч знаю вас лише з видження, бачила вас під час викладів науки гармонії. Шукаючи мешкання, зайшла я випадкове і в оцю вулицю. Прочитала виставлену в вікні картку, дізналася, що ви тут мешкаєте, і зараз рішилася замешкати у вас. Тому я тут. Але тепер бачу, що годі. Я ніяк не в силі грати з тим переконанням, що хтось із окруження зазнає через гру прикрість, а з нею – і через мене! О ні, ніколи! Мій фах вибагливий, і жадає зараз для себе нестисненої волі. А що я привикла віддавати музиці самі необмежене свободні почування, то тут мішав би мою душу вічний неспокій і підозріння, що розстроюю іншим нерви і впливаю погано на моє окруження, а того я не хотіла би!.. Я потребую спокою, що випливає з замилювання до музики і гармонії в відносинах, передусім – гармонії! Тепер уже я сама перепрошую, що відступаю, – додала трохи несміливо, між тим коли її погляд промайнув знов боязко по артистці, – але я справді не можу інакше. Тут, видко, – додала, оглядаючися, – панує тонша краса, але я мушу шукати любителів музики.

Ганнуса заворухалася. Глянувши на неї, я побачила відразу, що з нею зайшла зміна і що в ній узяла верх її добра натура. Неначе не гнівлася ніколи, не бурилася ще перед хвилею, так усміхнулася тепер. Піднявши брови зчудовано вгору, спитала:

– Хто вам каже, пані, що ми не любимо музики? Саме ми любимо музику, правдиву, від душі музику, що не є впливом дресури й профанації того, що зветься талантом, а впливом струнами обдареної душі, як се ви тепер описували. – І простягаючи до неї щиро руку, говорила далі: – Ми просимо вас остатися в нас і перенести симпатію свою й на других. Вони не такі страшні, як здаються, коли захмарені... Не так, Мартусю?..

Я усміхнулася, притакуючи головою. Я була би її таки зараз за шию обняла, що була така добра...

– А щодо гармонії в відносинах, то ми вміємо її цінити. Саме в нашій житті грає гармонія велику роль, і коли б ви справді хотіли в нас остатися, ми творили б викінчене тріо. Жінко! – звернулася до мене. – Потверди се, що я сказала, та зроби мені рекламу...

А я, щаслива по таким гарнім звороті її настрою, потвердила її слова, зробила їй «рекламу» і попросила й з своєї сторони дівчину остатися в нас.

Вона подякувала.

По ній було видко, що була урадувана, хоч не виявила сього словами. Здавалося, не вміла висказувати почувань словами, і ми могли хіба по її очах бачити її задоволення. Ті очі окинули нас вогким вдячним блиском, а відтак спустила їх скоро, мов засоромилася свого зворушення, викликаного щирим виступом артистки.

Я просила її остатися у нас на чай, але вона відказала, вимовляючись, що дома жде на неї робота, коли має позавтра перепроводжуватися. Говорячи се, сягнула в кишеню і заплатила відразу за три місяці. Відтак посиділа ще трохи й попрощалася.

Софія переселилася до нового помешкання. Найціннішим із її нечисленних речей було фортепіано: з дорогого дерева та оздоблене арабесками. Дівчина тішилася, що в кімнаті з високою стелею була гарна акустика, тому музичний інструмент прекрасно звучатиме.

Відтак грала нам.

Отворила інструмент цілком, щоби резонатор відітхнув уповні в «артистичній атмосфері», – і грала. Не які там штуки щораз іншого композитора, – лише одну штуку на цілий вечір.

– Се видається мені так, – об'яснила нам те, – як би чоловік читав відразу кількох авторів, а читаючи, не вглиблявся в жодного. Відогрававши композитора, треба відгадувати і його істоту, щоб зрозуміти мотив самої композиції. Інакше грання стає безхарактерне. Раз – що без душі композитора, а другий раз – що без душі грача, який не знаходить між композицією й собою нав'язуючих струн і грає напوماцки. Те, що називають у звичайнім розумінні слова гарною грою, є лише гармонія звуків, нюансована чистою вправою.

Грала етюд Шопена ор. 21 чи 24.

Кілька разів раз по раз.

І в тім, що вона передше говорила, була, мабуть, правда. Я чула не раз сей етюд, чула й забувала наново, але коли вона грала його і кілька разів раз по раз, – я неначе інший слух дістала.

Душа стала здібна розуміти музику...

Кімната стала мінитися. В неї напливали лагідно, одностайними хвилями, один по другім, один по другім, звуки. Все звуки й звуки. Хвилюючи сильніше й слабше, піднімаючися високо й спадаючи знов, заповняючи широкий простір собою.

Повторяючися, змінилися незаметно в красу. І вона поривала. Не голосною перемагаючою силою, лише самою ніжністю й м'якістю. Перемагала, приманюючи звучними барвами, а чуття віддавалися їй, потопаючи в ній без жалю...

* * *

Артистка сиділа проти неї, спершися о спинку крісла. Вічно рухливі руки лежали тепер бездільно на колінах, а лице поблідло. Від сильного впливу музики поблідла, а очима просто освічувала ту, що грала. Перший раз бачила я, як над нею запанувала інша сила, чим її власна, і як вона піддалася їй.

А граюча сиділа, мов статуя, звернена до нас класичним своїм профілем, не воруваючися тілом, і лише руки її мелькали по клавіатурі, мов білі листки...

Коли перестала грати, Ганнуса кинулася до неї з одушевленими похвалами.

– Ви вроджена артистка, – говорила раз по раз, стискаючи щиро її руку, – і я дуже щаслива, що ви опинилися між нами.

Вона усміхнулася і не відповіла нічого. Мабуть, була призвичаєна до подібних слів. Зате я не могла і на таке здобутися. Чулася такою дрібною й незначною перед нею, що й не знаходила слів на свою нижчість. Уже, щоправда, любов – великий чоловік, але й музика – не менший!

А вона сама ходила така тиха, скромна, відпихала так очевидно всю увагу, що на неї зверталася, мов прикрий тягар, що сунеться під ноги...

* * *

Була дуже мила в обходженні, легка, ледве помітна собою, але мовчалива і дуже поважна. Усміх на її устах, що появлявся лиш рідко, був немов навіки затемнений смутком.

На питання Ганнусі про її рід, оповіла, що її батько був директором при одному великому банку і, стративши маєток, помер наглою смертю, а її мати живе при своїм браті, старім кавалері, прикована від кількох років прикрою недугою до крісла. Вона дуже боялася, щоб вуйко не оженився, чим грозив від часу до часу, бо відтак не могла б іти до консерваторії, що було б для неї тим самим, що смерть. Він утримує її й матір, і хоч вона могла б і в Відні заробляти на себе, – заробляє вже й тепер, даючи лекції музики, – то там не могла б сього чинити, бо мусила б увесь час посвятити музиці. Більше не довідалися ми від неї.

– Не можу ще схарактеризувати сього твого *type antique*, – сказала Ганнуся до мене, коли ми щось у тиждень чи в дві неділі осталися самі обі дома. – З замилювань Софії бачу натуру тонкого стилю, дбала про красу й штуку в повнім розумінні. А з другої сторони – вона для мене загадка. Байдужна на все, мов дерево. Наприклад, прошу, що то за тип? Вважаєш, яке в неї білля? Гарне і тонке, мов у графині, а її постіль іще краща. Спить, мов царівна. Коли вмивається, не забуде ніколи насипати кілька крапель найтоншої парфуми до води, але зате її верхня одіж... просто – «товпа»! Цікава я, як довго будуть іще гудзики теліпатися коло її пальта, коли пришиє кусник відорваного від сукні шнура, що наборзі пришпилила шпилькою, і коли позашиває свої рукавички!

– Се вона їх погризла, Ганнусю.

– Дивна привичка гризти рукавиці.

– Вона і нігті гризе.

– Констатую, що нервова. Лише нервові любуються в таких розривках, коли душа їх переповнена чуттям. Але, мабуть, вона наложила на свої чуття сильну упряж. Завсіди спокійна, як мармур. З крою її правильних уст гадаю, що не пристрасна; з широких скронь, що вірна; і з брів, що спокуються між очима, що вміє тайну заховати...

– Який мені Лафатер найшовся! – сміялася я з неї.

– А може, я зле вгадую? От най тебе відгадаю. З уст видно, що цілувалася б з кожним хлопцем, коли б хоч трохи був гарний і, судячи з становища старих тіток і батьків, «порядний», і що ти балаклива, як сорока. З веселих очей твоїх суджу, що ти обнімала б цілий світ, та що з кожним була б зараз «запанібрата», а по руках догадується, що в потребі і дров нарубаєш...

Я розсміялася.

– Вже щодо рук, то воно правда, – сказала я.

– А цілий світ не обнімала б?

– Нехай і так. Добре, що в мені стільки тепла, що можу ним і інших зогріти. На те дав бог серце...

– О, розуміється! Треба борзо голівку під очіпочок пхати. Я таки кажу: царство на землі належиться все-таки тобі!

Тим закінчила всю свою критику про мене.

По якійсь хвилі, під час якої малювала пильно, обізвалася знов:

– Софія мусить мати якусь нещасливу любов. Нещаслива любов перетворює не раз людську вдачу до дна.

– Ти зараз своє! – запротестувала я, хоч те саме сказала вже давно своєму серцю.

– Що могло в її житті грати більшу роль, як любов? – говорила далі Ганнуса. – На її тлі виростає всяка сила; а коли вона вразлива, якою саме мені здається, а притім вірна, то метаморфоза готова. О, в мене гостре око, і я пізнаю зараз, хто розуміється вже на нещасті!

– Вона признає се сама, Ганнусю, що нервова; казала, що стала такою від смерті батька. Була сама коло нього, як дістав удар серця, помер майже в її руках. Потім відхорувала се. Лікарі заборонили їй навіть займатися якийсь час музикою, але що їй без музики, як казала, нема життя, то не держалася їх приказів, і грала, й грає досхочу. Казала: «Знаю і без них, що унаслідила по батькові нервову систему і його недугу, але що мені один день життя менше або більше! Не боюся смерті! З нею замовкне вся музика моїх нервів і те, що здавило їх звучність...»

– Видиш, Мартухо? – кликнула артистка, піднімаючи тріумфальним рухом руку з пензлем. – За тим криється щось, і я довідаюся ще про се. Я страшно цікава. Що за пригода здавила «музику» її нервів?

Я здвигнула плечима.

– Але вона й так грає ще чарівно...

І справді – грала чарівно...

* * *

Запанувала цілком над нами.

Артистка залюбилася в ній, мов мужчина, і майже задавлювала її своїм щирим, але на її, Софії, істоту забурливим, заголосним, занадто виявленим чуттям!

А я мовчки молилася на неї.

Ганнуса відкривала щодня нову красу в її істоті, а поверховністю її займалася, мов мати дитиною. Чесала сама її довге шовкове волосся, укладаючи його по своїм стилю «antique», придумувала для її класичного профілю осібні ковніри й інші строї, а я без «мотивів» любила її. Ні, обох любила я.

Ніхто з них не жадав сеї любові від мене, як чогось вищого, святішого в житті, але я сама подавала її їм. І подаючи її, була сама щаслива. Жодна з них не жадала якоїсь там праці «надпрограмової» для себе, якої прислуги, але я сама подавала її їм. Одній і другій. Перша приймала її, не замічаючи сього навіть, а друга клонилася за те вдячно за мною, мов цвіт за сонцем.

– Ганнуса слушно називає тебе жінкою, – сказала раз Софія до мене, коли я знов зробила їй якусь прислугу. – Ти є вже вродженою жінкою і матір'ю, між тим коли з нас обох, т. є. з Ганнусі й з мене, виробила б се аж любов, і воно мусило б статися якимось дальшим розвоєм наших істот! Ти – ще неушкоджений новітнім духом тип первісної жінки, що пригадує нам Аду Каїна або інших женщин з біблії, повних покори й любові. Але не вихованням виплеканої покори й любові, лише покори й любові з першої руки, з природи! Ти й без науки була б та сама, що тепер. Жертвувала б себе з напору

вродженої доброти, без намислу і без претензій до подяки! Ти – тип тих тисячок звичайних, невтомно працюючих мурашок, що гинуть без нагороди, а родяться на те, щоб любов'ю своєю удержувати лад на світі...

Я стидалася її гарних слів, заслонюючи лице руками... Чула, що стояла чимось нижче, далеко нижче від неї; що була супроти неї лише якоюсь простою робітницею...

А вона, наче відчула те й хотіла піднести мене до себе, сказала:

– З тебе буде прегарна мати, Мартухо!

– З тебе не менше, – впевняла я її, цілуючи її прекрасні білі руки.

Вона зморщила чоло, і її уста задрижали.

– З мене – ні! – відтяла понуро, мовби я вразила її.

– О, певно, що була б! Стільки краси й ніжності...

– Я понищила б усіх своєю любов'ю, діти й мужа, – сказала тремтячим голосом, спустивши скоро погляд уділ. – Я не з тих, що вміру люблять! – І, усміхнувшись якоюсь горесною усмішкою, звела розмову на Ганнусю.

– Вона – артистка. Неспокійна, змінчива, мов те море, але й гарна, мов море. Хто мав би ту силу прикувати її назавсіді до себе!

– І на неї прийде черга, – закинула я.

– На неї ніколи не прийде черга. Вона душею – артистка, хоч її твори не здобудуть собі, може, європейської слави. На те нема ліку. Ні чоловік, ні діти не вилічать її з того; до того, вона гарна – вона є сама краса, і шкода би втискати ту артистично закроєну душу в формат пересічних жіночих душ. Повинна вижити вповні, якою саме єсть...

Але не прив'язувалася до неї так, як до мене...

Говорили не раз цілими вечорами про різні справи; згоджувалися в найважливіших точках у погляді на життя, відтак про штуку, літературу, про прерізні питання; але сам спосіб відчування дівчини разив, здається, ту незвичайно тонко зорганізовану натуру... Подеколи, в поодиноких хвилях, відтягалася від неї, мовби відпихана почуттям якогось болю, що мав її стрінуги від тої сильної натури. Але артистка й не замічала сього. Любила її пристрасно та запевнювала її, що вона просто з неба зісланий ангел, саме для неї зісланий ангел, щоб увіковічила його своїм знанням! А мені говорила, що хоче розпалити своєю душею сей туре antique та вивести його з класичної рівноваги.

У Ганнусі збиралося в деяких днях більше дівчат, і вона вчила їх рисувати. Дівчата пізніше розбалакувалися і виявляли деколи надто свобідно свої думки або почування. Тоді «музика» – так звали ми її не раз – починала оглядати уважно свої руки, неначе відкривала на них плямку, вставала і, ніби добачивши на своїй сукні щось до зашиття, опускала повільно голосну кімнату.

Дівчата були тому раді. Вона заважала їм своєю присутністю. Раз – що була найстарша з нас усіх, а по-друге... в ній було щось, що вимагало тонкості в думках і поведенні супроти неї, і се в'язало їх свободу...

* * *

Господарські обов'язки дівчата виконували сумлінно. Софія намагалася знайти задоволення навіть у побутових речах. Вона прагнула відгородитися від навколишнього світу, тому навіть затикала найменші щілини у вікнах.

* * *

Одного дня випровадилося наше vis-a-vis¹ з нашої вулиці, і спровадився якийсь молодий технік із жінкою.

По речах, які звозилися, було видко, що се були люди маючі. Побачивши се, вона страшно змінилася.

Неописана ненависть відбилася на її звичайно спокійнім лиці, а очі заіскрилися злобою...

Самим інстинктом відчула я, що причина тому в незнайомих сусідах, але не мала відваги питати, а вона сама не сказала нічого. Відвернулася і приступила до фортеп'яна. Панувала над собою, мов найсильніший мужчина.

Відтак заграла.

Був сумерок, і вона грала з пам'яті.

Почала злегка, граціозно, небагатьма тонами якийсь вальс.

Перша часть була весела, зграбна й елегантна.

Друга змінилася.

Почалося якесь глядання між звуками, неспокій, розпучливий неспокій! Спинялася раз по раз на басових тонах, то нижчих, то вищих, відтак окидала їх і переходила шалено скорою болючою гамою до вищих звуків. Звідси бігла з плачем наново до басів, – і знов глядання, повне розпуки й неспокою... все наново, і знов ряд звуків у глибину...

Весела гармонія згубилася; остався сам шалений біль, торгаючий божевільне чуття, перериваний яснішими звуками, мов хвилевим сміхом. Грала більш як півгодини, відтак урвала саме посередині гами, що летіла в вищі звуки, акордом несамовитого смутку.

Місяць світив і освічував цілу стіну кімнати і місце, де вона сиділа...

Скінчивши грати, зложила по хвилі руки на фортеп'ян – саме де ноти кладуться, і опустила на них голову. Мертва тишина...

А однак я відчула, що в її душі відогрався цілий вальс, що його лиш скінчила, і що не може позбутися вражень його... Ті болючі гами й неспокійне глядання в низьких тонах...

Я боялася перебивати тишину.

Але се й не була звичайна тишина.

Була тишина, повна напруження й здавленого горя, з неї почало щось творитися й приймати форми зловіщих тіней.

Нараз підняла голову й почала знов те саме грати...

Легкий, граціозний початок, а відтак другу частину.

Грала майже завзято, мовби боролася з чимсь із усієї сили, але закінчила знов посередині перерваним смутком.

Притиснула розпростерті пальці до висків і відітхнула. Тепер я сама перервала вже мовчанку.

– Се вальс, Софіє? – спитала несміливо.

– Вальс.

– Гарний...

– Так! Се Valse melancolique.

– Чия композиція?

– Моя.

1 Сусіди напроти (франц.)

– Маєш у нотах?

– Ні, в душі...

І замовкла.

Я хотіла ще спитатися, на яким мотиві скомпонувала його, але ніяк не могла відважитися. Тон, в яким сказала: «Ні, в душі», – усунув собі заздалегідь усі допити.

Коли замовкала, говорила даліше в мовчанці душею.

Кожний рух, погляд і усміх набирали в неї зараз смислу і ставали продовженням внутрішнього життя, хоч не орудувала ними непотрібно й над міру. Здавалося, незвичайна сила була втиснена в класичну форму незворушимого спокою, – і тому пригадувала собою тим класичних істот, повних викінченої краси в формі й рухах, коли тим часом думками була наскрізь новітня.

* * *

Одного разу чулася я дуже нещасливою.

Години конвєрзації англійської мови ставали для мене чимраз прикріші. Молодий професор відвідував німочку й дома, і хоч я не могла йому в поведєнні супроти мене закинути нещирості, вже сама та обставина, що бував у неї, чинила мене дуже нещасливою.

Мені відходила охота розмовляти на тих годинах, і ціла моя конвєрзація складалася з коротких відповідей, як хто звертався з питаннями до мене. Життя ставало незносиме, бо ж я виразно відчувала, що полюбила його...

Ганни не було дома, я кинулася на софу, заграбавши лице в подушку, і плакала.

Не знаю, як довго плакала я, але нараз зачула, що хтось потряс мною в плечах сильно, а відтак роздався наді мною голос Софії:

– Жінко!

Я підвелася.

Вона стояла передо мною, висока, спокійна, і гляділа на мене своїми великими смутними очима...

– Чого плачеш?

Я оповіла їй цілу історію.

Вона підсунула високо брови й спитала;

– Та ти тому плачеш?

– Чи ж сього не досить, щоб гинути з жалю? – відповіла я.

Вона здвигнула плечима так, як би хотіла сказати: «Ну, для тебе й того доволі», – і не відповіла нічого.

Коли я силувалася здержати сльози і не могла сього відразу вчинити, вона обізвалася:

– Гордість, яку природа кладе нам у душу, повинна ти більше розвивати. Се одинока зброя жінки, якою вона справді може вдержатися на поверхні життя. Будеш колись матір'ю...

– Що значить гордість у порівнянні до любові? – спитала я.

Тоді вона пристрасним рухом сховала лице в долоні й простогнала майже розпучливо:

– Всюди те саме!.. Всюди те саме!.. – Потім піднявшись, спитала: – А що значить пониження себе самої перед негідною людиною? Ти чуєш? – і її очі заіскрилися ненавистю, як тоді, коли довідалася про спрвадження молодого техника на нашу вулицю.

Я відчула сильний жаль в її голосі і, сховавши голову на її коліна, спитала цілком стиха:

– Ти любила, музико?
 – Любила...
 І тишина.
 – Ти любила, музико!
 – Любила...
 – Дуже?

– Є рід любові жінок, – обізвалася тремтячим голосом, мовби боялася говорити, – на якій мужчина ніколи не розуміється. Вона для нього заширока, щоби зрозумівся на ній. Таку широку любов, що мала мене вповні розвинути, ні, розцвісти мала мене, віддала я йому. Не від сьогодні до завтра, лиш назавсіді. Кожний рух його був для мене потребою, його вид був мені потребою, голос його був для моєї душі потребою, його хибі й добрі сторони...

Був мені потребою, щоб я стала викінченою і щоб багато дечого, що спало ще в мені, збудилося. Мав стати сонцем для мене, щоб я розвинулася в його світлі й теплі вповні; мала ще іншою стати, не знаю вже якою там...

До того розцвіту моєї душі потребувала я лише кілька слів його любові, – ми ніколи не говорили про любов до себе... вона існувала між нами лише німою музикою... так, як цвіт потребує не раз лише легкого подуву вітру до повного розвитку, без огляду на те, що пізніше настане; але він не вимовив їх. Мав їх у душі, носив їх у голосі, носив в очах, але – не вимовив... і я шукала причини тої мовчанки, що мене вбивала, шукала... ні! шукаю її ще й тепер – і не можу її віднайти! Витрясла йому всі лелії зі своєї душі під ноги, а він не пізнав їх. Думав, що то такі цвіти, котрі в'януть і в воді відживають наново. Але одні лелії не оживають насвіжо в воді...

Не розумів мене. Характеру моєї любові не зрозумів.

«Бог сам всюди не міг бути, і тому сотворив матерів», – каже одна арабська пословиця. Матері не могли всюди самі бути й сотворили доньок і синів. Синів для доньок, а доньок для синів. Він був тим сином, для якого сотворила мене моя мати. Але тим часом, коли я розклала душу свою перед ним, думав він... ні... ні! – докинула нараз, заслонивши лице руками, – того я не вискажу!

Одного дня, – говорила далі, по хвилі глибокого віддиху, – розійшлися ми лише так, до «завтра»; я з усміхом на устах і з сонцем у душі, бо ми мали знов бачитися.

І не побачилися більше.

Від'їхав, а ліпше сказати – втік.

Чи ти, Марто, не згубилася коли в твоїм житті від своєї матері у великім місті? Я згубилася раз семилітньою дитиною, – й таку розпуку, й жаль, і страх той відчула я вдруге лише тоді, коли побачилася нараз без нього! Не знала, що з ним сталося, бо до нас не заходив він ніколи. Шукала його там, де звикла його бачити. Відтак і там не бачила його ніколи. Шукала з розпукою в грудях, бігала між людьми вулицями, – і трохи не питала кожного прохожого: «Не бачили ви його?» Був – і нема...

Був і нема!

Але ніхто його не бачив.

З того часу перестала я з душі сміятися.

Пізніше довідалася я, що його перенесли на іншу посаду, і він від'їхав. Не прощався зо мною, бо – як казав – не мав відваги «ломити» мені серця. Я була лише до любові, – казав, – і не належала до тих, що їх береться за жінки.

Щоб ти знала, Мартухо, – говорила вже цілком спокійним голосом, – що оце не видумка, але правда, – і він любив мене... Оженився потім із донькою якогось багатого броварника й живе ось тут...

Але він уже не той, що був, із подібним духом! Вона запанувала над ним так, що стратив цілком первісний характер своєї істоти. Став об'єктивною машиною, і вся барвність, і звучність його єства, і гнучкість його душі зникли.

Неначе без характеру остався...

– І ти не бачилася більше з ним? – спитала я.

– Ні. Лише три рази стрітилася. Розминаючись, уп'ялив на мене очі, мовби хотів поглядом своїм прив'язати мене навіки до себе, навіки! Поглядом, Мартухо, що цілував мені ноги.

Потім розсміялася тихо, з глуфом, що мене аж морозом пробігло.

– Жалує за мною, Мартухо, – додала зниженим голосом, – жалує й каже, що його переслідує прикре прочуття, що чує мій плач, тихий, задавлений плач, що стрясає ціле тіло, тому що потайний...

Але я не плачу. Не плакала навіть.

Мені не жаль за ним. Він навчив мене ненавидіти й задавив цілу мою істоту від голови до стіп упокоренням. Був першим, що дав мені відчутти поганість покори. Від часу до часу відчуваю на своїй душі ту брудну пляму і, мабуть, не змию її ніколи. Я подала йому свою душу, розложила її перед ним, мов вахляр, а він – мужик... – З неописаною погордою вимовила се слово. Здавалося, коли б учув він се слово й тон, яким вимовила його, був би вбив її.

– Більше не любила я нікого в своїм житті. Але воно добре, – додала, поглянувши повним сіяючим поглядом до другої кімнати, де стояв її улюблений інструмент, – бо можу цілу душу віддати резонаторові. І я віддаю її йому! Коли сяду до нього, нахожжу рівновагу свого духу, вертає мені гордість і почуття, що стою високо-високо! Зате й граю йому звуками, яких не почує від нікого, і буду йому грати до останнього свого віддиху... Я знаю. Він останеться мені вірним. Він не мужик; не з того дерева, що виростає на широкій дорозі, але з того, що росте на самих вершинах... Я його музикант.

Встала й отворила широко рамена, мовби хотіла обняти кого, а очі її, великі, смутні очі, засіяли предивним блиском. Відтак опустила руки.

– Пожди, – промовила, – як йому заграю, коли піду до консерваторії, і як він буде відповідати. Наша музика запре всім віддих. Тепер я ще простий музикант, не вдам так, але відтак... – і я, і він розживемо вповні...

В її голосі дрижала здержувана радість, і, неначе втомлена сильним зворушенням якимсь, сперлася о диван, звертаючи до мене вповні свій ніжний класичний профіль.

Виглядала дуже гарно й дуже святочно в тій хвилі, а однак саме в тій хвилі, коли мій погляд спочивав на ній, по раз перший за нашого знайомства показалося в неї щось таке отверте, перейняте потайним, загадочним щастям якимось, – і мене взяв несказаний жаль. Я відчула виразно жаль за неї... Відтак промайнув мій погляд, немов потягнений невидимою силою, до дверей кімнати, створених широко, де стояв інструмент, – сей її світ.

Я опустила наново голову на її коліна і, притиснувши вуста до її руки, попросила тихим голосом, щоб мені заграла *Valse melancholique*. Мені хотілось його чути...

Пішла й грала.

Не знаю... просто душа розривалася чоловікові в грудях при тих звуках, граціозних, заповідаючих найбільше щастя, в закінчених смутком і несамовитим неспокоєм! Се

нишпорення там, у низьких тонах, перекидання, бушування між звуками за чимсь... за щастям, може? – і надармо! Уривала неожидано посередині гами смутним акордом, полишаючи в душі масу викликаних почувань мов на глум...

Я плакала.

Що мені вся гордість, про яку мені говорила, що її треба плекати, щоб удержатися на поверхні життя, – що мені по ній!

Та звідки її й візьму, коли не піднімається сама з серця? Ні, я не вдам того, що вона. Ані в любові, ані в горі, ані в перемаганні себе, а вже найменше в плеканні гордості! Я проста робітниця, тип послугача з природи вже, що не наділила її навмисно тим гордим даром, щоб повзав...

Тому повзаю, й корюся до сьогоднішньої днини, й належу до тих тисячок, що родяться на те, щоб без нагороди гинути!

* * *

В два дні по тім відїхала до своєї матері, що лежала дуже хора й прикликувала її телефонічне до себе.

Я оповіла артистці те, що вона мені оповідала про свою любов.

– Се щось цілком без сильних акцій, – замітила та, підносячи здивовано брови вгору. – Правду сказавши, я надіялася чогось бурливішого...

– Ну, – сказала я, – не кожний годин творити голосні акції; але я не знаю, воно здається мені таким смутним і блідим...

– Однак вона вижидає ще чогось від життя, – обізвалася артистка.

– О ні, не вижидає нічого більше!

– Ні? А що говорить Valse melancolique? За чим шукає в нім безустанно? Не словами, не поведінням, ані очима, ані руками своїми не шукає, лише самими звуками... і я знаю, за чим шукає...

– За чим, Ганнусю?

– Е, ти того не розумієш...

– Щастя, Ганнусю?

– Е, щастя! Його нема. Гармонії шукає, хоче гармонійно вижитися вповні. Шукає рівноваги. Розумієш, що то значить? Щоб не заважати надто долину й не піти без міри вгору, а саме як треба. Але – ти того не розумієш!

А далі по хвилі, глянувши вперед себе, десь немов у далечину гострим, пронизуючим, задуманим поглядом, сказала звільна з гірким усміхом:

– А я тобі кажу, Мартухо, як казала не раз уже, і не раз казати буду, що царство на землі належиться тобі...

* * *

Софія поїхала до хворої матері, яка невдовзі померла. З того часу дівчина жалілася, що не може подолати в собі якогось смертельного подиху, зігріти стражденну душу. А лише в музиці вона знаходила відраду. Софія планувала вступати до Віденської консерваторії.

* * *

Настав май.

Все було в самім розцвіті.

Дерева білили цвітом, запах із них розносився далеко-широко воздухом, а вечори були повні несказанно лагідної, приманчивої краси...

Ми обі з Ганнусею ждали на Софію, що мала за хвилю вернутися з лекцій, повечеряти, і з нами, як звичайно, йти на прохід. Ми сиділи в неосвіченій кімнаті, віддаючися кожна своїм думкам.

Ганнуса спрдала свою велику копію образу Корреджо «Віроломна» і марила вже про подорож до Рима, а я була не менш вдоволенна. Здавала саме письменну матуру, тішилася надією, що й усна піде незгірше, а що найкраще – я була нареченою професора... того, з години конверзації англійської мови! Я дармо підозрювала його тоді в якихось симпатіях до німочки, – він для одного свого товариша виробляв рекламу.

Двері від кімнати, в якій стояв інструмент Софії, стояли напівотворені.

Нашими вікнами лялося місячне світло веселими струями, а звідти, з тої одної половини, біла сама понура темінь...

Думаючи про се й те, спинявся мій погляд уже наново на ній, на тій вузькій, високій темній половині, а гробова тишина, що панувала там, неначе сунулася на нас...

«Коли б їх хто замкнув легко так!» – промайнуло мені в голові, але я не мала охоти встати й підійти туди... Потім повело щось мій погляд на темно-понсовий фотель Софії, що стояв недалеко отоманки Ганнусі, коло коминка, де пересиджувала найрадше, розлягаючися в нім завсіди вигідно... Він стояв простий, дерев'яний, саме в тіні.

Ганнуса лежала на отоманці й мовчала, як я. Нараз обізвалася.

– Мартухо, запри двері від Софіїної кімнати...

– Запри ти їх!

– Мені лежить так добре...

– То запрім їх разом! – попросила я непевним голосом і піднялася рішуче.

– Ходім!

Мов одним чуттям ведені, підійшли ми обі близько одна до другої і енергійним, поспішним рухом заперли... ні, гримнула дівчина дверми і замком.

– Разить мене темнота, – пробурмотіла, звиняючися, до мене, вхопила мене за руку й притягнула до себе на отоманку: – Сиди тут!

Я сиділа мовчки. Не могла ніяк здобутися на яке слово. Щось замкнуло мені уста, на течію думок уклалося щось гамуюче, і якийсь прикрий неспокій обгорнув мене... Ціла душа ждала чогось...

Ганнуса мовчала, мов німа.

Згодом почулися кроки на сходах, – легкі, але повільні.

Софія дізналася, що її дядько оженився і більше не буде оплачувати її навчання. Її подруги також засмутилися, розуміючи трагізм ситуації. Свій розпач вона передавала в музиці.

Вона грала там, у неосвіченій кімнаті, а двері стояли, як перше, отворені...

Грала свій вальс, але так, як ніколи.

Мабуть, ніколи не заслугував він більше на назву «Valse melancolique», як тепер. Перша часть – повна веселості і грації, повна визову до танцю, а друга... О, та гама! Та нам добре знана ворохобна гама! Збігала шаленим льотом від ясних звуків до глибоких,

а там – неспокій, глядання, розпучливе нишпорення раз коло разу, топлення тонів, бій, – і знов збіг звуків удолину... відтак саме посередині гами смутний акорд-закінчення.

Ганнуся плакала. І я плакала.

Обі знали ми, що одно життя зломалося.

Відтак вона скінчила грати і ввійшла.

– Тепер дайте мені їсти, – сказала і, станувши коло столу саме проти світла, закинула руки за голову й почала простягатися, як чинила се звичайно по довгій утомляючій грі...

Ми піднялися, урадувані її словами...

Однак вона не успіла ще до кінця простягнутися, – вигиналася якраз найвигідніше, – коли саме в тій хвилі розлігся з кімнати, в котрій стояв інструмент, страшенний лоскіт, а відтак слабкий жалісний зойк струн...

Вона струхліла.

– Резонатор тріс! – крикнула Ганнуся.

– Струна! – крикнула я.

– Резонатор!

Вона скричала не своїм голосом і полетіла до кімнати. Заки ми пігнули за нею з світлом, вже знала, що сталося.

– Резонатор? – спитала Ганнуся.

– Струна...

– Отже – струна!

І справді лише струна. Інструмент був цілком відкритий, і ми всі похилилися над ним і бачили ту струну. Одна з басових лежала аж звита з сильного напруження між іншими, просто натягненими струнами, поблискуючи, мов темним золотом, до світла...

– А я гадала, що то резонатор спроневірився тобі! – обізвалася Ганнуся вже своїм звичайним безжурним тоном, однак вона не відповіла вже. Упала лицем на струни – зомліла...

Ми винесли її. Відтак відтерли, і Ганнуся побігла сама по лікаря. Заки він прийшов, вона заговорила.

– Чому Ганнуся казала, що резонатор тріс? Чому? – питала заодно майже розпучливо, так, як питають малі діти, не розуміючи причини відчутного жалю, не тямлячи, що з нею діялося. Я втихомирювала її. – Чому, чому?..

– Але чому казала? – домагалася, і великі сльози котилися з її очей... – Чому казала, коли не спроневірився!..

* * *

Лікар приступив до її ліжка, як дістала сердечний удар.

Не міг їй допомогти.

Зворушення, яких зазнала, були засильні і наступали заскоро, одне по другім, щоб їм могла опертися її фізична сила. Побороли її.

* * *

Винесли нашу музику.

Май забрав її до себе.

Ганнуся не дізналася ніколи, як причинилися її без думки кинені слова до сумної події; але вона й без того не могла кілька неділь успокоїтися. Від часу до часу плакала

своїм сильним, пристрасним плачем, закинула всі барвні речі і роздерла прекрасний розпочатий малюнок, до якого мала її «музика» служити до якогось там мотиву; але по шістьох тижнях затушила знов за барвами і, попросившись з усіма, виїхала до Рима...

Фортеп'ян «музики» забрала я до себе, і на нім грає мій син. Але хоч я і як ходжу коло нього, стираю з нього найменший порошок, мені все здається, що він понурий, осиротілий і тужить за тими білими дрібними руками, що гладили його по чорній блискучій поверхні рухом, повним любові і ніжності, а по клавіатурі його мелькали, мов білі листки...

Ганнуса переконали мене, що мій син не буде ніколи артистом – і може, правда по її стороні. Але зате її син буде артистом, як не заводовим¹, то бодай по душі.

Повернула по трьох роках побуту з Італії і привезла з собою прекрасного дволітнього хлопчину, темного, мов із бронзи, з її очима.

– Де твій чоловік? – спитала я її, коли зложила мені візит, елегантна, пишна, мов княгиня. Вона підсунула високо брови й поглянула на мене здивованими очима.

– Чоловік? Я не маю чоловіка. Батько мого хлопця остався там, де був. Не могли погодитися в способі життя, і коли не хотів мене зрозуміти, я покинула його. Але хлопець – мій. Я заробляю сама на нього, і він – мій. Ніхто не має права до нього, окрім мене. Те право закупила я своєю доброю славою. Але – ти того не розумієш!

І може, справді, я того не розумію! Але... що з нею, що поступила так собі? Може, вона й винувата... хоч... розібравши докладно її предивну вдачу, мені годі кинути на неї каменем. Я переконана навіть, що й «музика», той пречистий *ture antique*, не була б відвернулася від неї. Сама казала, що було б шкода псувати ту наскрізь артистичну індивідуальність, що нехай би виживала вповні!

Лиш вона не могла вижити вповні.

Як і опиралася всьому напорів згубної сили майже класичною рівновагою сильного духу, – самій музиці вона не могла опертися. А її кінець сховався був у неї в ту музику. Визирав із неї пориваючою красою смутку й меланхолії, і саме тоді, коли грала свої композиції й фантазії, і коли купалася в ній, як у своїм властивім елементі...

Не можу позбутися до сьогоднішньої днини думки, що музика позбавила її життя...

Одною-одніською, тоненькою струною вбила її!..

1897 р.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. *Визначте тему та головну думку новели «Valse melancholique».*
2. *Охарактеризуйте образи героїнь новели. Обґрунтуйте свої думки цитатами з твору.*
3. *Назвіть образи-символи твору. Поясніть їх значення.*
4. *Доведіть, що новела О. Кобиланської «Valse melancholique» є зразком неоромантичного твору.*

1 Заводовий – фаховий, професійний.

IMPROMTU PHANTASIE

Кожним разом, коли долітають до мене торжественна повалені звуки дзвонів, пригадують вони мені минулі літа і одну людину, як була ще дитиною.

Ніжна, вразлива, немов мімоза, з сумовитими очима...

Годинами перележувала на спині в траві і вслухувалась в дзвонення якогось стародавнього історичного монастиря, – вслухувалась і плакала, доки з утоми не ослабала.

Так бувало деякою порою.

А іншою – бувала знов пристрасною, глибоко зворушеною істотою, що пригадує молодих арабських коней: приміром, коли другі діти її запрягали і гнали, немов коня, уперед себе. Се була її найлюбіша забава. Упряжена в шнурки, мчалась, немов батожена, через поля і рови, дико і гарно, і була б з радості та з розпалу летіла, доки б не загинула, наколи б поганяючі не здержували її.

Се завсіди пригадують мені торжественні, поважні звуки дзвонів.

Одного понурого полудня, коли небозвід прибрався у грізні хмари, пустилася вона в дорогу до міста по наперсток. В дорозі напала її буря, обернула парасоль сподом наверх, зірвала капелюх аж на карк, одначе вона, з личком аж мокрим від дощу, прямувала сміло і відважно до своєї мети.

– Ти не боїшся? – питали її в торгівлі. – Лишися тут і пережди, доки буря не устане, а то завіє тебе кудись, ти, дрібна пташино!

Маленькі уста викривились гордо і зневажливо.

– Ні, я не боюся, – відповіла і вернула назад серед бурі, як прийшла.

Мала грудь розходилася з відваги, а сумовиті дитинячі очі, широко отворені, впились кудись в далечину. Чи вона хотіла вгадати рух хмар? Чи збагнути в зойках бурі яку гармонію, мелодію? Чи бачила особливіші форми і з'явища дерев, що вигинались у вихрі?

Завсіди пригадують мені се торжественні, поважні звуки дзвонів.

Було се сонячної, гарячої літньої днини. Вона пробувала на вакаціях у діда і баби на селі. Лежала над берегом ставу і вдивлялась в його глибіню або в його гладку, немов дзеркало, поверхню серед нервового дождання. Над ставом гуляли й миготіли мільйони мушок. Великі, з вибалушеними очима жаби повиставлювали свої чотирикутні голови з води, заховуючись нерухомо і хлипаючи знічев'я за мушками. Другі знов голосно вискакували з трави у воду. А те шубовстання лишалось їй в пам'яті, і вона силувалася віддати його звуками.

Чорно-сині ластівки літали низько-низенько понад землею, купаючи в льоті рожево-білу грудь, немов з сваволі, що вона аж сміялася з радості. Усе те вона майже їла очима.

Недалеко від ставу стояли вулії під штучно, але навмисне для них приладженим тином; довкола чути було жужжання бджіл. Вони влітали й вилітали спішно, моторно, бринячи, одна за другою, хто їм приглядався уважно, і в безладді – хто дивився покwapно.

Вона бриніла враз з ними, лежачи на животі, спершись на лікті і уклавши бороду в руки. Бриніли все наново, заперши в собі дух, однастайно, тоншим або нижчим голосом, – се було їй байдуже, якого вони тону надавали... Опісля, поклавши голову в траву, замовкала і вслухувалась в жужжання. Лежала нерухомо, немовби в глибокому сні. Одначе не спала. Вона бачила образи в тонах, відчувала образи в тонах, пережи-

вала в уяві з'явища, котрі творила сама: казкові, фантастичні, неможливі, і плакала з смутку невиясненого...

Кленучи та відказуючи, бігали парубки по полях, розстелених поза домом та городом, і старались піймати жеребця, котрий не давався їм зловити, котрий кпив собі з них і немовто жартував з ними.

До хвилини, в Котрій були віддалені від нього на пару кроків, був він спокійний, пасся в житі, що сягало йому по шию, а коли мали вже схопити за уздечку, що за ним волоклася, блискавкою обертаяся від них, вибиваючи ногами, що підкови аж зблиско-тіли, і мчався божевільними скоками крізь хвилююче збіжжя, потрясаючи пишною гривую і топчучи та нівечачи усе, немов якась зловіща сила...

Неначе мала кітка, закралася вона хильцем до розвішеної звірини, і в хвилі, коли та знов паслась спокійно, вхопила її незаметно за уздечку.

Лячно товклось мале серце, і сама вона аж тремтіла з остраху! Якби кінь тепер обернувся та й тріпнув її ногами?

Ба! се було неможливо!

І він не вдарив її. Заховувався спокійно і, ведений дрібненькою рукою, ступав слухняно, немов та дитина, доки не дістався у відповідну руку.

Тоді мало що не били за те, що таке вчинила та виставилась на таку небезпечність.

– Дурню якийсь! Таж він міг би тебе вбити!..

Але вона не плакала.

Встромивши очі в одну точку і кусаючи нігті, думала вона бог зна над чим!

В ній хвилювалося так чудно, чудно: вона неначебто душилася; їй здавалося чимось барвним, перемагаючим, чимось, що пригадувало образи і переходило в тони...

* * *

Коли мала десять років, строїв у її родичів якийсь переїжджий стройник фортеп'яна. Він був молодий, гарний і чисто аристократичної вдачі. Про нього шептали, що він емігрант і що походить з високого роду.

Вона сиділа цілий час у куті, якраз супроти нього, скулена, і приглядалась йому та вслухувалась у викликувані ним сильні акорди.

Вони були тільки самі в кімнаті.

Він оглянувся за годинником, а що не бачив його в кімнаті, то спитався її, котра година, причім його очі звернулись на неї з лагідною повагою.

Її уся кров вдарила до лица, серце затовклось сильно, і вона не змогла вимовити ні слова. Якусь хвилинку дивився він на неї зчудовано та дожидаюче, а коли вона не відповідала, звернувся назад до фортеп'яна, причім якийсь меланхолійний усміх промайнув по його лиці. Вона завстидалась і не рухалась з свого сховку.

Другого дня прийшов він знов, а вона знов зайняла своє місце, дивлячись пильно на нього.

Він пробував, перебирав різні акорди, ударяючи завсіди однаково сильно, сильно й елегантно, як се чинить лиш рука вправна; підстроював, ще й грав, пробуючи заодно наново. Кожний його удар по клавішах і кожний живіший рух його електризували її і виводили з рівноваги.

Врешті мусив вже бути задоволений з інструмента, бо почав грати. Зразу недбало, немовби бавився, і одною рукою, більше «ріапо»¹. Тони звучали, немов здавлений, пристрасний сміх, так, немов сміх жіночий, одначе не сміх щасливий... Опісля – обидвома руками. І тепер розляглись тони пориваючої, неописаної, якоїсь немов морозячої краси... Те, що грав, була пристрасть, а як грав – зраджувало його яко людину...

Зразу стало їй холодно, а опісля – сама не знала, як се прийшло, – почала плакати. Тихо, але цілою душею. Її перемогло знов те щось, що пригадувало образи, переходило в тони і немов душило...

Він, побачивши, що вона плаче, перестав грати і дивився на неї здивований. Опісля кликав її до себе.

Вона не рухалася... Він підійшов до неї... Вона притиснула долоні до лиця і не рухалася, немов мертва... Він схилився над нею.

– Ти плачеш?

Мовчала.

Він зсунув. Їй лагідно руки з лиця і подивився в очі.

– Що тобі?

Вона не відповідала.

– Чого ти плачеш?

– Бо так...

– Тобі сподобалась музика? – питав він голосом чогось зміненим.

– Я – не знаю...

– Але ти любиш, як грають... правда? – казав він далі і так лагідно, немовби мав перед собою заполохану пташину.

– Я... не знаю... люблю, люблю!

– Штука, котру я тепер грав, зветься «Impromptu Phantasie» Шопена. Чи затишиш собі сю назву?

– Наколи повторю... то затиблю.

– Коли будеш вчитися музики, то зможеш її грати, одначе пам'ятай – грати її тоді, як будеш вже цілком доросла... як будеш мати більше як двадцять років... Чуєш?

– Чую...

– Доперва тоді зрозумієш, що говорить кожний звук в тій штуці.

Опісля взяв її голівку в свої руки і дивився довго в її великі, сумні, заплакані очі.

Якийсь несказанно смутний усміх програв хвилину по його устах.

– Я думаю, – говорив він більше до себе, – що ти будеш її краще грати, ніж я, далеко краще!..

Опісля оглянув її руки і поцілував їх.

– Мені можеш дозволити, будуча славо! – сказав він.

* * *

Коли виросла, була майже гарна.

Вона любила чи одного, пристрасно, з пожертвуванням, майже з божевільною любов'ю, однак вона була віроломна натура, – значить, не любила нікого довго. Вона й не подобалася довго мужчинам; її не бажав ніякий мужчина за жінку. Вона була розумна,

1 Тихо (іт.)

дотепна, незвичайно багата натура. Займалась малярством, писала, старалась усіма силами заспокоїти в собі ненаситну жаждою краси.

Чому се їй ніколи не вдавалось?

Відповісти на се питання було б так само тяжко, як і на те, чому і її ні один мужчина не любив довго. Мабуть, не мала вона в собі того, що прив'язує буденних людей на довгий час. Була занадто оригінальна, замало нинішня і не мала в собі нічого з «пребейськості».

Чи, може, було се щось інше?

Може...

Вона стала лише половиною тим, чим обіщувала стати дитиною...

* * *

Я сама – то та «звихнена слава!».

Я вижидаю щастя щодня і щогодини.

Я відчуваю, як життя лежить переді мною не як щось сумне, безвідрадне, важке до перенесення, але як би один пишний, святочний день, гаряче пульсуючий, приваблюючий, широкий, пориваючий образ або немов яка соната.

Так, немов музика.

Солодкі, упоюючі, сумовиті звуки. Роздразнюючі, пориваючі, покликуючі, вбиваючі... а одначе!., одначе...

Я не вчилася музики ніколи.

Я ніколи, ніколи не могла «Impromptu phantasie»¹ сама грати!! Але коли чую її, як другі грають, то душа моя наповнюється слізьми. Що се таке?

Що се є, що крізь усей той блиск, котрий хвилює так розкішно крізь мою душу... в'ється щось, немов жалібний креповий флер! І що я помімо того, що в моїх жилах пливе кров будучини, не маю будучини, не маю в житті своїм полудня?

.....

Коли чую музику – готова вмирати.

Стаю тоді божевільно-відважна, стаю велика, погорджуюча, любляча...

Що й залежить на мені, коли лиш музику чую!..

1894 р.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. На прикладі змісту новели О. Кобилянської «Impromptu Phantasie» доведіть або спростуйте тезу І. Франка: «У творах письменниці вперше поведінка людини пояснювалася внутрішніми психічними імпульсами».
2. Розкрийте зміст заголовку твору.
3. Проаналізуйте вплив музики на головну героїню.
4. Доведіть, що новела О. Кобилянської «Impromptu Phantasie» написана в неоромантичній манері.

1 Фантазія-експромт (фр.)

Василь Стефаник

14 травня 1871 – 7 грудня 1936

Я писав тому, щоб струни душі нашого селянина так кріпко настроїти і натягнути, щоби з того вийшла велична музика Бетховена.

Василь Стефаник

«...ті трагедії й драми, які малює Стефаник, мають небагато спільного з економічною нуждою; се трагедії душі, конфлікти та драми, що можуть *mutatis mutandis* повторитися в душі кожного чоловіка, і, власне в тім лежить їх велика сугестійна сила, їх потрясаючий вплив на душу читача».

Сергій Єфремов

Камінний Хрест

I

Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відтоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлем. Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлею і нашильник, а на себе Іван накладав малу мотузяну шлею. Нашильника не потребував, бо лівою рукою спирав, може, ліпше, як нашильником.

То як тягнули снопи з поля або гній у поле, то однак і на коні, і на Івані жили виступали, однак їм обом під гору посторонки моцувалися, як струнви, і однак з гори волочилися по землі. Догори ліз кінь як по леду, а Івана як коли би хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі. Згори кінь виглядав, як би Іван його повісив на нашильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі.

Не раз ранком, іще перед сходом сонця, їхав Іван у поле пільною доріжкою. Шлеї не мав на собі, лише йшов із правого боку і тримав дишель як би під пахою. І кінь, і Іван держалися крепко, бо оба відпочали через ніч. То як їм траплялося сходити з горба, то бігли. Бігли в долину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних п'ят Іванових. Придорожне зілля і бадилля гойдалося, вихолітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону на самій середині гори Іван починав налягати на ногу і спирав коня.

Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де бодяк забився.

– Та цю ногу сапов шкребчи, не ти її слинов промивай, – говорив Іван ісперсердя.

– Діду Іване, а батюгов того борозного, най біжить, коли овес поїдає...

Це хтось так брав на сміх Івана, що видів його патороч зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сміхованців і спокійно тягнув бодяк далі. Як не міг бодяка витягнути, то кулаком його вгонив далі в ногу і, встаючи, казав:

– Не біси, вігниеш та й сам віпадеш, а я не маю часу з тобою панькатися...

А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, як би два залізні краки стягали тулуб до ніг. То його вітер підвіяв. Як прийшов із вой-

ська додому, то не застав ні тата, ані мами, лише хатчину завалену. А всього маєтку лишив йому тато букату горба щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле. На тім горбі копали жінки пісок, і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велетень. Ніхто не орав його і не сів і межі ніякої на нім не було. Лиш один Іван узявся свою пайку копати і сіяти.

Оба з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком наверх. Часом на долішні ниви спадав із горба його голосний крик:

– Е-ех, мой, як тобов грону, та й по нитці розлетишси, який же-с тяжкий!

Але, відай, ніколи не гримнув, бо шкодував міха, і поволі його спускав із плечей на землю. А раз вечором оповідав жінці і дітям таку пригоду: –

Сонце пражить, але не пражить, аж вогнем сипле, а я колінкую з гноем наверх, аж шкіра з колін обскакує. Піт із-за кожного волоска просік, та й так ми солоно в роті, аж гірко. Ледви я добивси на гору. А на горі такий вітрець дунув на мене, але такий легонький, що аж! А підіть же, як мене за мінуту в попереці зачело ножами шпикати – гадав-сми, що минуси!

Від цієї пригоди Іван ходив усе зібганий у поясі, а люди прозвали його Переломаний. Але хоч той горб його переломив, то політки давав добрі. Іван бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кицьки трави і обкладав свою частку довкола, аби осінні і весняні дощі не сполікували гною і не заносили його в яруги. Вік свій збув на тім горбі.

Чим старівся, тим тяжче було йому, поломаному, сходити з горба.

– Такий песій горб, що стрімголов удолину тручєє! Не раз, як заходяче сонце застало Івана наверху, то несло його тїнь із горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягла тїнь Іванова, як велетня, схилоного в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тїнь і говорив горбові:

– Ото-с ні, небоже, зібгав у дугу! Але доки ні ноги носе, то мус родити хліб!

На інших нивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з війська, робили сини і жінка. Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив лиш раз у рік, на Великдень, і що курей зіцірував. То так він їх научував, що жадна не важилася поступити на подвір'я і порпати гній. Котра раз лапкою драпнула, то вже згинула від лопати або від бука. Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не помогло.

Та й хїба ще то, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

– Був-сми наймитом, а потім вібув-сми десїть рік у воську, та я стола не знав, та й коло стола мені їда не йде до трунку.

Отакий був Іван, дивний і з натурою, і з роботою.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. Знайдіть у новелі художні деталі, що свідчать про тяжку працю Івана Дїдуха. Прокоментуйте їх.
2. Що ви дізналися про минуле Івана? Чому Дїдуха прозвали в селі Переломаним?
3. Як вплинули на Івана рекрутчина, смерть батьків і розорене господарство? Чи можемо сказати, що Дїдух був сильною особистістю? Чому селянин не кидав того «тяжкого» горба, який забирав усі його сили?
4. Перша частина новели «Камінний хрест» закінчується словами: «Отакий був Іван, дивний і з натурою, і з роботою». Поясніть, чому В. Стефаник називає головного героя дивним.

II

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван спродав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, а старий мусив укінці податися.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горівки у правій руці і, видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

– Декую вам файно, газди і газдині, що-сте ні мали за газду, а мою за газдиню...

Не договорював і не пив до нікого, лиш тупо глядів на-вперед себе і хитав головою, як би молитву говорив і на кожне її слово головою потакував.

То як часом якась долішня хвиля викарбутить великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі фосфоричні звізди.

Блимає той камінь, мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривою, кованою зі сталевих ниток, і договорював:

– Та декую вам красно, та най вам бог дасть, що собі в него жедаєте. Дай вам боже здоров'є, діду Михайле...

Подав Михайлові порцію і цілувалися в руки.

– Куме Іване, дай вам боже прожити ще на цім світі, та най господь милосердний щасливо запровадить вас на місце та й допоможе ласков своєв наново газдов стати!

– Коби бог позволив... Газди, а проше, а доцегніть же... Гадав-сми, що вас за стів пообсаджую, як прийдете на весіле синове, але інакше зробилоси. То вже таке настало, що за що наші діди та й тати не знали, то ми мусимо знати. Господа воля! А законтентуйте ж си, газди, та й вібачейте за решту.

Взяв порцію горівки та підійшов д жінкам, що сиділи на другім кінці стола від постелі.

– Тимофіхо, кумо, я хочу до вас напитиси. Дивюси на вас, та й ми, як якісь казав, молоді літа нагадуютьси. Де, де, де-е? Ото-сте були хлопенна дівка, годна-сте були! То-сми за вами не одну нічку збавив, то-сте в данці ходили, як сновавка -так рівно! Ба, де, кумо, тоті роки наші! Ану-ко переживите та й вібачейте, що-м на старість данець нагадав. А проше...

Глянув на свою стару, що плакала між жінками, і виймив із пазухи хустину.

– Стара, ня, на-коб тобі платину та файно обітриси, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостий собі пилнуй, а плакати ще доста чесу, ще так си наплачеш, що очі ти витечуть.

Відійшов до газдів і крутив головою.

– Щось би-м сказав, та най мовчу, най шіную образи в хаті і вас яко грешних. Але рівно не дай боже нікому доброму на жіночий розум перейти! Аді, видите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, газдине моя? То я тебе викорінував на старість із твої хати? Мовчи, не хлипай, бо ти сиві кіски зараз обмичу, та й підеш у ту Гамерику, як жидівка.

– Куме Іване, а лишіть же ви собі жінку, таже вона вам не воріг, та й дітем своїм не воріг, та її банно за родом та й за своїм селом.

– Тимофіхо, як не знаєте, то не говоріть анідзелень! То її банно, а я тудя з віскоком іду?!

Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди.

– Озмій та вгатіть ми сокиру отут у печінки, та, може, той жовч пукне, бо не вітримаю! Люди, такий туск, такий туск, що не памнетаю, що си зо мнов робить!

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. Знайдіть символічні образи на початку II частини новели. Чи допомагають вони розкрити стан душі Івана?
2. Чому Іван Дідух запросив до себе на гостину все село? Охарактеризуйте почуття, що переповнювали селянина.

III

– А проше, газди, а озміть же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні. Та й мені, старому, не дивуйтеся, що трохи втираю на жінку, але то не задурно, ой, не задурно. Цего би ніколи не було, якби не вона з синами. Сини, уважее, письменні, так як дістали якесь письмо до рук, як дістали якусь напу, та як підійшли під стару, та й пилили, пилили, аж перерубали. Два роки нічо в хаті не говорилося, лиш Канада та й Канада. А як ні достинули, як-єм видів, що однако ні муть отут на старість гризти, як не піду, та й єм продав щодо крішки. Сини не хоче бути наймитами після мої голови та й кажуть: «Ти наш тато, та й заведи нас до землі, та дай нам хліба, бо як нас розділиш, та й не буде з чим киватиси». Най їм бог допомагає їсти тот хліб, а мені однако гинути. Але, газди, де мені, переломаному, до ходів? Я зробок – ціле тіло мозиль, кості дрихлаві, що заки їх рано зведеш до купи, то десіть раз йойкнеш!

– То вже, Іване, пропало, а ви собі туск до голови не припускайте. А може, як нам дорогу покажете, та й усі за вами підемо. За цим краєм не варт собі туск до серця брати! Ця земля не годна кілько народа здержіти та й кількі біді вітримати. Мужик не годен, і вона не годна, обоє вже не годні. І саранчі нема, і пшениці нема. А податки накипають: що-с платив лева, то тепер п'єть, що-с їв солонину, то тепер барабулю. Ой, ззолили нас, так нас ймили в руки, що з тих рук ніхто нас не годен вірвати, хіба лиш тікати. Але колись на ці землі буде покаянїє, бо нарід поріжеси! Не маєте ви за чим банувати!..

– Декую вам за це слово, але его не приймаю. Певне, що нарід поріжеси. А тож бог не гніваеси на таких, що землю на гиндель пускають? Тепер нікому не треба землі, лиш виклів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаермани, що за землев не згоріли. А дивіть-ко си на ту стару скрипку, та пускати її на гиндель?! Таже то дуплава верба, кини пальцем, та й маком седе! Та гадаєте, що вона зайде на місце? От, перевернеси десь у окуп та й пси розтегнуть, а нас поженуть далі і подивитиси не дадуть! Відки таким дітем має бог благословити? Стара, а суди ж!

Прийшла Іваниха, старенька і сухонька.

– Катерино, що ти собі небого, у свої голові гадаєш? Де ті покладу в могилу? Ци риба ті має з'їсти? Та тут поредні риби нема що на один зуб узети. Аді!

І натягав шкіру на жінчиній руці і показував людям.

– Лиш шкіра на кості. Кудя цему, газди, йти з печі? Була-с поредна газдиня, тежко-с працювала, не гайнувала-с, але на старість у далеку дорогу вібраласи. Аді, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

– Не хотіла-с іти на цу Канаду, то підемо світами і розвіємоси на старість, як лист по полі. Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобов перед цими нашими людьми віпрощитиси. Так, як слуб-сми перед ними брали, та так хочу перед ними віпрощитиси з тобов на смерть. Може, тебе так кинуть у море, що я не буду видіти, а може, мене

кинуть, що ти не меш видіти, та прости ми, стара, що-м ти не раз догорив, що-м, може, ті коли скривдив, прости мені і перший раз, і другий раз, і третій раз.

Цілувалися. Стара впала Іванові на руки, а він казав:

– А то ті, небого, в далеку могилу везу...

Але сих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбіг плач, як вітер, що з-поміж острих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. *Яка причина еміграції Дідуха? Чи вірить Іван, що знайде щастя на чужині?*
2. *Як головний герой переживає неминучу розлуку з рідною землею? Які слова передають трагізм його становища?*

IV

– А тепер ступай собі, стара, межі газдині та пильнуй, аби кожду своє дійшло, та напийси раз, аби-м ті на віку видів п'єну.

– А вас, газди, я ще маю на два гатунки просити. Десь, може, сини пuste в село на пошту, що нас із старов уже нема. Та би-м просив вас, аби-сте за нас наймили служебку та й аби-сте си так, як сьогодні, зійшли на обідець та віказали очинаш за нас. Може, пан бог менше гріха припише. Я гроші лишу Якові, бо він молодий та й слухний чоловік та не сховає дідів грейцір.

– Наймемо, наймемо і очинаш за вас вікажемо...

Іван задумався. На його тварі малювався якийсь стид.

– Ви старому не дивуйтеси та не смійтеси з діда. Мені самому гей устид вам це казати, але здає ми си, що би-м гріх мав, якби-м цього вам не сказав. Ви знаєте, що я собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко-м віз і гірко-м го наверх вісаджував, але-м поклав. Такий тежкий, що горб го не скине, мусить го на собі тримати так, як мене тримав. Хотів-єм кілька памнетки по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

– Так баную за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій спендив і окалічів-єм. Коби-м міг, та й би-м го в пазуху сховав, та й взев з собов у світ. Банно ми за найменшов крішков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очі замиготіли великим жалем, а лице задрожало, як чорна рілля під сонцем дροжитьь.

– Оцеї ночі лежу в стодолі, та думаю, та думаю: господи милосердний, ба що-м так глибоко зогрішив, що женеш ні за світові води? Я ціле жите лиш роб, та й роб, та й роб! Не раз, як днинка кінчиласи, а я впаду на ниву та й ревно молюси до бога: господи, не покинь ні ніколи чорним кавалком хліба, а я буду все працювати, хіба бих не міг ні руков, ні ногов кинути...

– Потім мене такий туск напав, що-м чиколонки гриз і чупер собі микав, качев-єм си по соломі, як худобина. Та й нечисте цукнулося до мене! Не знаю і як, і коли вчинив-єм си під грушков з воловодом. За малу філю був би-м си затег. Але господь милосердний знає, що робить. Нагадав-єм собі за свій хрест та й мене геть відійшло, їй, як не побіжу, як не побіжу на свій горб! За годинку вже-м сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько – та й якось ми легше стало.

– Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб не віходить ми з голови. Таки го виджу та й виджу, та й умирати буду та й буду го видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки-м знав-та й на нім забув-єм, силу-м мав – та й на нім лишив-єм.

Одна сльоза котилася по лиці, як перла по скалі.

– Та я вас прошу, газди, аби ви, як мете на світу неділю поле світити, аби ви ніколи мого горба не минали. Будь котрий молодий най вібіжить та най покропить хрест свіченув водицев, бо знаєте, що ксьондз на гору не піде. Прошу я вас за це дуже грешно, аби-сьте мені мого хреста ніколи не минали. Буду за вас бога на тім світі просити, лиш зробіть дідові его волю.

Як коли би хотів рядном простелитися, як коли би добрими, сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей свою просьбу.

– Іване, куме, а лишіть же ви туск на боці, геть его відкиньте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз назавше. Були-сте поредний чоловік, не лізли-сте натарапом на нікого, нікому-сте не переорали, ані пересіяли, чужого зеренця-сте не порунтали. Ой, ні! Муть вас люди нагадувати та й хреста вашого на світу неділю не минуть.

Отак Михайло розводив Івана.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. Чому Іван звертається до односельців із проханням найняти службу за цілу сім'ю Дідухів? Які риси характеру героя виявляються у цьому вчинку?
2. За що люди шанують Івана Дідуха?
3. Чому горб, на якому він «вік свій збув», дорогий селянинові?

V

– Вже-м вам, панове газди, все сказав, а тепер хто ні любить, та тот буде пити зо мнов. Сонечко вже над могилов, а ви ще порцію горівки зо мнов не віпили. Заки-м ще в свої хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто ні навидить, то буде також.

Почалася п'ятика, та п'ятика, що робить із мужиків подурілих хлопців. Незабавки п'яний уже Іван казав закликати музику, аби грав молодіжі, що заступила ціле подвір'я.

– Мой, маєте так данцувати, аби земля дудніла, аби одної травички на току не лишилися!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусили сказати, хоч би на вітер.

– Як-єм го віпуцував, то був віпуцований, котре чорний, то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як маслом сніг помастив. Коні були в мене в ордунок, цісар міг сідати! Але-м гроший мав, ой, мав, мав!

– Коби-м учинився серед тако пустині – лиш я та бог аби був! Аби-м ходів, як дика звір, лиш кобих не видів ні тих жидів, ні панів, ні ксьондзів. Отогди би називалоси, що-м пан! А ца земля най западаеси, най си і зараз западе, то-м не згорів. За чим? Били та катували наших татів, та в ярем запрегали, а нам уже кусня хліба не дають прожерти... Е, кобито так по-мому...

– Ще не находився такий секвертант, аби що з него стег за податок, он, ні! Був чех, був німець, був поляк – г., пробачейте, взели. Але як настав мадзур, та й найшов кожушину аж під вишнев. Кажу вам, мадзур біда, очі печи та й гриху за него нема...

Всякої бесіди було багато, але вона розліталася в найріжніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір, і зойки, і в жалісну веселість скрипки врзувався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його не раз чути на весіллях, як старі хлопці доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли би не лиш на руках у них, але і в горлі мозили понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерлій землі, а воно раз на раз зупиняється на кожному ярочку і дрижить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та й Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здогонили, а вони вже не хотіли назад вернутися до них навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж сугави хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то нахиливалися до себе і тулили чоло до чола і сумували. Ловилися за шию, цілувалися, били кулаками в груди і в стіл і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити, лиш: «Ой Іванку, брате!», «Ой Міхайле, приятелю!»

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. Про що розмовляють селяни? Що їх хвилює?
2. Перечитайте останній абзац. Укажіть художні деталі, за допомогою яких автор відтворює душевний стан героїв.

VI

– Дедю, чуєте, то вже час виходити до колії, а ви розспівалися як задобро-миру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад, та й поклав голову в долоні і довго щось собі нагадував. Устав із-за стола, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

– Стара, гай, машір – інц, цвай, драй! Ходи, уберемоси по-панцьки та й підемо панувати.

Вийшли обоє.

Як уходили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прірвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало – такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось ізгори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло ймив Івана за барки, і шалено термосив ним, і верещав як стеклий.

– Мой, як-ес газда, то фурни тото катране з себе, бо ті віполічкую як курву!

Але Іван не дивився в той бік. Ймив стару за шию і пустився з нею в танець.

– Польки мені грай, по-панцьки, мам гроші!

Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини і силоміць винесли обоїх із хати.

На подвір'ю Іван танцював дальше якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога і приповідала:

– Ото-мси ті виходила, ото-мси ті вігризла оцими ногами!

І все рукою показувала в повітря, як глибоко вона той поріг виходила.

Осмислюємо прочитане:

1. Доведіть, що психологічне напруження твору досягає апогею саме в цьому розділі.
2. Яке враження справляє танець Дідуха на односельців? Що він символізує?

VII

Плоти попри дороги тріщали і падали – всі люди випроваджували Івана. Він ішов зі старою, згорблений, в цайговім, сивім одінню і шохвиля танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочуняв і показував старій хрест:

– Видиш, стара, наш хрестик? Там є відбито і твоє намено. Не біси, є і моє, і твоє...

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. *Яке враження справила на вас новела «Камінний хрест»? Чи можна цей твір назвати оптимістичним?*
2. *Визначте композиційні елементи новели. Встановіть їх відповідність із розділами.*
3. *Охарактеризуйте образ Івана Дідуха. Розкрийте його символічний зміст.*
4. *Розкрийте символіку образу камінного хреста.*
5. *Доведіть, що новела В. Стефаніка «Камінний хрест» є зразком експресіонізму.*
6. *У чому виявляється новаторство прози В. Стефаніка?*

Володимир Винниченко

26 липня 1880 – 6 березня 1951

Серед млявої тонко-артистичної та млосної або ординарно-шаблянової та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом винирнуло щось таке дуже рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом, як саме життя, в суміш українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не має меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості. І відкіля ти взявся у нас такий? – хочеться по кожному оповіданню запитати у Винниченка.

Іван Франко

МОМЕНТ**(Із оповідань тюремної Шехерезади)**

І раз Шехерезада так почав своє оповідання:

– Слухайте. Було це навесні. Ви ще пам'ятаєте, що то таке весна? Пам'ятаєте небо, синє, глибоке, далеке! Пам'ятаєте, як ляжеш в траву десь, закинеш руки за голову і глянеш у це небо, небо весни? Е!.. Ну, словом, було це навесні. Круг мене кохалося поле, шепотіло, цілувалось... З ким?

А з небом, з вітром, з сонцем. Пахло ростом, народженням, щастям руху і життя, змістом суцього... Словом, кажу вам, було це навесні.

А я, мої панове, їхав з моїм контрабандистом Семеном Пустуном до кордону. І той кордон я мусив неодмінно у той же день перейти, не ждучи навіть ночі. Але коли я сказав це Семенові, він мовчки-понуро озирнув мене, знехотя посміхнувся й, одвернувшись до коняки, сердито крикнув:

– В'ю! Ти!

А Семен цей, треба вам сказати, не дивлячись на своє пустотливе прізвище, був чоловік поважний і випускати з себе слів без потреби не любив. Сам був «парнишка» дебелий, «гвардійонець», як казали його односельчани, і на всіх через те дивився завжди згори вниз. Ступав помалу, важко, серйозно і навіть, коли ловили його «харцизники», не мінявся, тільки ще більш насплювався, очі робились ще меншими, колючими і страшно якось білили губи.

– Справді, Семене, я неодмінно мушу бути сьогодні на тім боці. Це як собі знаєте! – з натиском повторив я.

Семен навіть не озирнувся. На величезній його спині сидів цілий ряд блискучих, маленьких, чепурненьких мушок. Коли він робив якийсь поривчастий рух, вони спурхували і прудко літали над спиною, неначе чайки в морі понад скелею. Потім знов сідали і сиділи якось надзвичайно недвижно, ніби пильно вдивлялися в мене.

– Можуть убити, – раптом, верст через десять, суворо пробурмотів він, зачепивши віжки за люшню і починаючи робити цигарку.

– Були випадки?

Семен, не хапаючись, подув на книжечку паперу, повагом одірвав один аркушик і поліз в кишеню за тютюном.

– А чому не було?.. Чи на те розуму треба, аби вбити чоловіка?

– Але було, що й не вбивали? Семен лизнув папір, витер сірника, пихкнув кілька раз і, беручи віжки, зволив промовити:

– А чому не було? Було, що й не вбивали. Вйю!

– Ну, то й мене не вб'ють! – постановив я.

І, пам'ятаю, мені раптом стало страшенно смішно: я – мертвий. Ці мушки, Семенова спина, конячинка, на якій підстрибувала комічно і глупо якимось шлейка, Семенова шапка з прогризеним верхом і... я – будучий мертвяк. Лежу десь, в якому-небудь яру дикому, порожньому, надо мною небо, на виску маленька чорна ранка, а над ранкою кружком сидять такі ж самі блискучі, зеленкуваті мушки й ніби ворожать, заглядаючи у неї, туди, всередину, де оселилась смерть. І лице моє теж зеленкувате, тверде... А на скелі якійсь сидять чорні, великі, таємні ворони і ждуть чогось...

– Як надокучило носити голову на плечах, то йдіть, – раптом несподівано бовкнув Семен і, шарпнувши віжками, понуро крикнув: – Вішта! Ти! Кукурудзяна...

Я посміхнувся.

«Кукурудзяна» насторожено прищулила вуха, прибавила ходу, але зараз же заспокоїлась і знов затупала байдуже й неухажно.

Пам'ятаю, село виринуло якимось несподівано для мене. Не доїжджаючи до його, Семен для чогось підвівся на возі, пильно подивився вперед і, звертаючи кудись вбік, злегка повернув до мене голову й, тикнувши рукою кудись наперед, муркнув:

– Границя.

Я глянув туди, вперед. Далеко-далеко темніла, як тин, смуга лісу. Мені якимось стало холодно в грудях і завмерло серце. Так. Аж ось він, цей кордон. Я жадливо дивився туди, в залите сонцем поле, на краю якого стояв цей тин, і чув, як мені якимось тісно, нудно, неспокійно.

– Ви мене зараз поведете, Семене? – спитав я. Семен повернув до мене свій жовто-смуглявий гострий ніс, підстрижені вуса й здивовано промовив:

– Але! А чи я вже нажився на світі, щоб вести вас удень? Он, маєте ліс, в тому лісі є жовніри, то йдіть їм у руки. А мене лишіть ще пожити трохи на світі... Ая!

Справа, очевидно, стояла зовсім кепсько, раз примусила на таку силу слів самого Семена Пустуна.

– Значить, просто йти на ліс?

– Ая. Просто на ліс, жовнірам у руки. Ми їхали якимсь лугом поза городами. Верби схилились над нами, і мені чогось жаль було їх, цих любих, добродушних, непередливих верб. Поле сховалось, а з ним сховався й той таємний тин. Ми раптом зупинились.

Семен мовчки зліз із воза, підійшов до мене й, незадоволено-суворо, дивлячись убік, бовкнув:

– Так ви таки зараз хочете йти?

– Таки зараз.

– Можуть убити.

– Не вб'ють.

– Ну, то лягайте, – сердито хитнув він головою на віз.

Я, не питаючись, для чого лягати, покірно ліг і, зустрівшись поглядом з вербою, криво посміхнувся до неї. Семен прикрив мене рядном, яке дуже пахло огірками,

й одійшов. Потім я чув, як він зліз на візок, який від цього затрусився й заскрипів, понуро вийкнув, і ми рушили.

Мабуть, ми їхали знов без дороги, бо мене хитало, як в колиці, об колеса шарудів бур'ян, і коняка часто зупинялась, десь хапаючи на ходу траву. І, пам'ятаю, коли мене хитало, я здавався собі трупом, який везуть уже від кордону.

Довго так їхали, а я тільки бачив перед очима масу соломинок, які кололи мене в лице, та сіре рядно і чув, як понуро вйокав Семен і пирхкала конячка.

Раптом знову зупинились. Рядно піднялось надо мною, а замість його глибоко-глибоко синіло небо, і якоюсь незграбною скелею під ним стирчала Семенова голова в шапці з його гострим, ніби мертвим носом і чорно-сивими, наче посланими попелом, підстриженими вусами.

– Вставайте! – муркнув він. Я підвівся. Візок стояв біля повітки, проти якої, по другий бік подвір'я, стояла маленька, задумлива хатка, а між ними – ворота на вулицю.

– В повітку! – хитнув Семен головою і кинув навкруги пильно суворим оком. – Розпряжу коняку та й поведу вас.

Я теж озирнувся, зстрибнув з возика й побіг до повітки. Одчинивши двері, я ступив до неї... і від несподіванки закам'янів: на розкиданій соломі, якраз проти дверей сиділа... – уявіть собі!.. – сиділа панна. Сама настояща, городська панна, в гарненьких черевиках, що визирали з-під сукні, з солом'яним бриликом на колінях, з здивовано направленими на мене очима. А очі, як у зляканій лані, променисті, чисті, великі. Я рішуче нічого ніколи не мав проти гарненьких панн, але в повітці, на соломі, в подвір'ї контрабандиста... Я мусив почувати себе ніяково.

– Можна ввійти? – ні з того ні з сього промурмотів я. Очі панни ще більш поширились, потім швидко пробігли по мені, здригнулись і бризнули сміхом.

– О, будь ласка! – галантно повела вона рукою круг себе і навіть посунулась трохи по соломі, ніби увільняючи мені місце. А очі її зо сміхом і з цікавістю дивилися на мене.

– Дякую, – засміявся й я. Мені зразу стало легко й весело. Я непомітно озирнув її. В темному волоссі їй запуталась соломинка і дрижала над вухом; нижня губа, як у вередливих і гарненьких дітей, була трохи випнута наперед. В повітці було темнувато, пахло вогкістю, шкурами, зіпрілою соломою.

– Ви, товаришу, мабуть, переправляєтесь через кордон? – спитала вона.

– Угадали. А ви теж?

– Я теж.

Ми обоє чогось засміялись.

Влетіла ластівка, защебетала і вилетіла. Пам'ятаю, в якомусь кутку повітки тягнулась до землі жовта смуга проміння і здавалась золотою палицею, припнутою до стіни; за повіткою Семен когось лаяв, мабуть, конячинку; в двері видно було, як літали, наче чорні стріли, ластівки. З темних кутків повітки віяло якимсь стародавнім сумом, якимсь журним затишком. Десь з досадою гуділа оса.

Раптом у двір, пам'ятаю, швидко ввійшов якийсь дядько, покликав Семена й поспішно, таємниче почав щось тому говорити, часто поводячи очима до повітки, до поля, до села. Семен понуро стояв і слухав, спустивши вздовж тіла руки. Ми ж мовчали.

Панна раптом озирнула себе й засміялася. Ах, якби ви знали, який сміх у неї був! А сміх є дзеркало душі.

– Боже мій, як я вбралася! – скрикнула вона і, швидко вставши, почала знімати соломинки, які, мов золоті прикраси, висіли круг її сукні й хиталися. – Знаєте: я вже два дні тут лежу, в оцій повітці! – засміялась вона до мене. – Ій-богу! Все чогось не

можна йти. А тут гарно, правда? Наче індійський вігвам, чи як то у їх зветься? Мені дуже подобається. Сумно тут якомсь. Семен мені їсти сюди носив. Тільки трошки вже нудно стало. Ну, нічого, будемо тепер вдвох нудитись. Правда? Тільки слухайте: що ви стоїте так, знімайте з мене соломку. Гарний кавалер!

А мені, признатись по правді, хотілось би ще більш обсипати її цими соломинками, які так через щось були до лица їй. Я, сміючись, сказав їй це. Вона теж засміялась, схопила з землі цілу жменю соломи й, простягнувши мені, сказала:

– Ану, нате!

Я спокійно взяв соломку й, не вагаючись, обсипав нею її голову, плечі, груди.

Вона навіть не встигла рук підняти і стояла з здивовано поширеними очима.

– От, тепер дуже гарно! – сказав я.

В сей мент в дверях з'явилась велетенська постать Семена й ввійшла в повітку. Не звертаючи уваги на соломку на панні, він подививсь кудись в куток і суворо промовив:

– Треба зараз тікати! Стражники трусять уже товаришів. Зараз у мене будуть.

Ми приголомшено перезирнулись з панною.

– Чого ж вони шукають? – спитала вона глухо.

– Якусь панночку шукають. Мабуть, підглядів хтось, – додав він тихше. – Треба тікати.

– Куди ж тікати? – чогось і я тихо промовив.

– Тікати на той бік. Хай панна йдуть з вами. Поки вони прийдуть, ви доберетесь до лісу.

Губи Семена були білі, тонкі, очі зиркали з своєї глибини гостро, поривчасто.

– Добре? – звернувся я до неї.

– Як знаєте, – здвигнула вона плечима.

– Чекайте-но! – бовкнув Семен і вийшов з повітки, зачинивши за собою двері.

Ми zostались самі. Була якась жовта напівтьма з золотою смугою в кутку. Панна, з повислими на ній соломинками, з великими очима, з суворо застиглою постаттю, здавалась якоюсь фантастичною феєю. Сумдесь вийшов із повітки, а в кутках її наче засіло щось злорадне, ехидне, зле і слідкувало за нами.

Десь загомоніло двоє голосів. Ми, дивлячись одне на одного, напружено слухали... Стихло...

Оса роздратовано гуладесь і жикала крилами об соломку. Захрюкала під повіткою свиня, тяжко зітхнула і, мабуть, лягла.

– О, тільки не стражникам в руки! – раптом зірвалась панна з місця й прудко, твердо заходила по повітці. – Тільки не це! Тільки не це!.. У вас револьвер є? – вмить зупинилась вона передо мною. Великі, чисті очі її змінилися, стали якісь злі, сталеві, темні. Дитяча нижня губа тісно стислася з другою, і, здавалось, вона держала голку в цих губах. Вся вона стала якась туга, тверда. Я вийняв револьвер і дав їй.

– А стріляти ви вмієте? – хмуро й тихо спитав я.

– Убити себе зумію, – муркнула вона злісно й, розстібнувши кофточку, засунула на груди револьвера.

Зачулась важка Семенова хода. Він ввійшов з якимись свитками в руках і, подаючи їх мені, сказав:

– Одягніться. І просто на той ліс. Границя у самому лісі... А я забавлю їх тут. Свитки якомсь з книжками пришлете... Поспішіться!

Серед свиток була жіноча хустка, а для мене – шапка. Ми мовчки, похапцем одяглись.

– Ноги з-під свит видно... Нічого, – муркнув Семен... – Полеми будете йти... Аби далеко не впізнали... Неділя, в полі нікого нема... Хай бог помагає... Хутчій!

Ми поховали під свитки свої брилі і вийшли. На вулиці було тихо й пусто. Хатка задумливо дивилась собі віконечками; пурхали ластівки; небо синіло так ясно, так спокійно, привітно. Плуваючись в своїх важких свитках, озираючись, з напруженими великими очима, з щільно стиснутими устами, ми бігли, спотикались, озирались, помагали одне одному, і бігли, й бігли. Перелізли через перелаз, перестрибнули якийсь рівчачок, вскочили в коноплі, що вдарили на нас гострим духом, і, лишаючи за собою широкий слід, вибігли на дорогу. З дороги видно було далекий тин лісу.

Пам'ятаю, – зупинились. Важко й часто дихаючи, ми озирнулись і глянули назад. Пусто було. Мовчки стояли біля городів тихі верби, і тільки деколи меланхолійно шаруділи волохаті зелені коноплі.

На підборідді панни блищали краплі поту, волосся висмикнулось з-під хустки й дикими, серпосхожими пасмами обіймало лице. Свитка незграбно висіла на плечах і тягнула їх донизу.

– Душно... – хрипло промовила вона. – Далеко ліс?

– Он! – хитнув я головою наперед.

– Не треба вже бігти... – притулила вона руку до серця. Ми пішли. Було соромно, злісно, шкода чогось.

Свитка плуталась між ногами, шапка, як гарячий компрес, гріла голову, бриль весь час випадав із-під свитки.

Ми озирались, але нікого не було на дорозі.

– Спочинемо... – промовила панна. Ми сіли під хлібами. Панна озирнула мене і без посмішки сказала:

– Який ви смішний у цьому. – Потім стомлено зняла у мене з голови шапку і поклала коло себе. – Так краще, – слабо посміхнулась вона.

Пам'ятаю, від цього я почув її якоюсь близькою мені.

– Боже! Ви мокрий весь. Чекайте! – Вона вийняла з-під свитки хусточку і почала витирати мій лоб з серйозним і заклопотаним виглядом, – Так. Тепер добре.

Мені говорити не хотілось. Я тільки міг дивитись на неї. Не знаю, чи бачила вона, що мені хотілось сказати їй... Не знаю.

Потім ми знову пішли. Озирались рідше, але пильніше дивились вперед до лісу, який все наближався та наближався до нас.

– Кордон у лісі? – спиталась вона.

– Здається. Так говорив Семен.

Перед нами далеко зачорніла підвода. Пам'ятаю, ми якось разом озирнули одне одного й весело зареготались.

– Єрунда виходить? – питаюче й зо сміхом сказала панна.

– Хм! – безпомічно озирнувся я.

– Знаєте що? Давайте сядемо й закриємо ноги. Ніби спочиваємо.

– Правильно!

Сіли. Заховали ноги під свитки і знов обдивились самих себе.

– Ні! Ми так схожі на старців, – засміялась вона. – Так не можна. Сядьте інакше. Не так... Сховайте ноги в пшеницю.

– Це – жито, – для чогось поправив я.

– Все одно. Ну, так...

Вона ставала все ближчою й ближчою мені. Здавалось, ми давно-давно колись разом жили десь, потім розлучились, а тепер знову зійшлись.

Віз наближався... Ось уже порівнявся з нами. На йому сиділо троє дядьків з довгим, аж до плечей, волоссям і в капелюхах, похожих на перевернені догори ринки. Двоє з них сиділо, попускавши ноги через полудрабки, а третій поганяв. Вони всі пильно подивились на нас і пробігли далі.

– Зійшло! – весело хитнула панна головою. – Ходім! Та скиньте вашу шапку. Сподобалась. Дайте сюди!

І вона здерла з голови мені шапку, ласкаво-тепло посміхнулась і сунула шапку в кишеню своєї свитки.

– Коли треба буде, дам... А гарно, правда? – раптом весело засміялась вона.

Я якось озирнувся на себе й справді помітив, що мені тепер дуже гарно стало – якось бадьоро, цікаво, дужо.

– Як вас зовуть? – спитався я її раптом. Вона лукаво глянула на мене:

– А вам для чого?

– Як то для чого?.. Цікаво знати, з ким ідеш.

– Фу, казна-що! Хіба коли я вам скажу, що мене звуть Галею, Манею, то ви вже знатимете мене? Не скажу.

– Через що?

– Не хочеться. Так краще. І сама не хочу знати, як вас зовуть. Я знаю, що у вас карі очі, потім... Яке у вас волосся?.. Русяве, здається. Ну, да... Русяве волосся. Ну, і так далі. А ім'я – пошлість. Правда? – підняла вона якось мило брови й засміялась.

Я теж засміявся. Рішуче, я знав її, – ми десь жили разом. Може, вона була колись веселою берізкою, а я вітром? Вона тремтіла листям, коли я співав їй в тихий вечір пісню вітра? Хто скаже, що ні? Може, ми були парою колосків і близько стояли один коло одного? Хто його зна, але я знав її давно-давно.

А ліс присовувався все ближче та ближче. Темна стіна його тупо, мовчки дивилась на нас, і вороже щось було в цьому погляді, холодне, заховане в собі.

– Ліс... – тихо прошепотіла панна, дивлячись на мене уважними, ніби трохи здивованими очима.

– Треба обережно йти тепер... – одповів я.

– А знаєте, мені чогось зовсім не страшно... Цікаво тільки дуже... – здивовано посміхнулась вона. Я глянув на неї. Надзвичайно гарна була вона тоді. І, пам'ятаю, в грудях мені сколихнулась якась хвиля, велика, тепла хвиля чулості, знаєте, така хвиля, яка буває, коли ви несподівано, від нудьги, заходите в храм, і вас охоплює, разом з хвилею згуків, ціла хмара асоціацій, почувань, і ви відчуваєте, як вам стає безмірно журно, тепло, затишно.

– Знаєте, ви надзвичайно гарні зараз! – проти волі вирвалось у мене.

Вона злегка почервоніла, очі ласкаво глянули на мене, й вона засміялась:

– Я не знаю, що треба сказати на це...

Нам обом стало якось радісно-ніяково, і ми мовчки швидше пішли до лісу.

Пам'ятаю, після того ми вже не балакали. Іноді тільки озирались назад, перекидались короткими фразами й, зустрівшись на мент очима, потуплювались і мовчки йшли далі. Стіна лісу ставала вищою, виразнішою.

Ми не знали, де йшла та межа кордону; може, вона була тут же, зараз, може, ще далеко десь; може, вже якась пара очей пограничника стежила за нами, а рука пробувала, чи добре зводиться курок. Ми напружено водили очима по стіні, пролізали поглядом між дерева і нишпорили між ними... Але стіна злісно-лукаво, холодно ховала за собою те, що ми шукали, і чекала нас.

– Не видно нікого... – шепотіла панна.

– Не видно... – шепотів я.

І мені щоразу хотілось взяти її за руку, притулитись, злитись з нею і так іти далі. Надзвичайно хотілось... Але...

І ось стіна вже зовсім перед нами. Зійти з дороги, перейти вузьку нивку жита – і ми в лісі.

Ми озирнулись. Дорога наша стояла порожньою і далеко там вливалась, наче бура річечка, в зелене море хлібів. Тихо було. Не так тихо, як десь у городі вночі, де мертво спить і камінь, і страждання, і ніч тонко дзвенить у вухах, як кажан вічності. А тихо тишею поля, де йде великий, здоровий, вічний процес народження, де вітрець лащить-ся і грається з квітками, кібець, як прив'язаний за нитку, часто тріпочеться на однім місці і, ніби вирвавшись, кидається згори в зелений хліб; а в хлібі одбувається якась шамотня, якась боротьба інтересів кузок, черв'ячків, мишей, колосків.

– Ходім... – прошепотіла панна.

– Ходім... – прошепотів я. І знов мені захотілось взяти її руку... Але... Ввійшли в жито. Зашаруділо жовто-сиве жито, застрибали перед ногами коники... Ліс стояв недвижно, чекаючи.

– Слухайте! – раптом зупинилась панна. – Як мене вб'ють, а ви зостанетесь живі, напишіть по такій адресі... – Вона сказала адресу і кілька раз повторила її. – Напишіть так: «Мусю вбито на кордоні. Вмерла так, як вмирають ті, що люблять життя». Більше нічого... Чуєте?.. Зробіть?

– Зроблю... – тихо сказав я, і... мені жагуче хотілось взяти її руку, тільки одну руку в цьому рудому, шершавому рукаві... Але...

– Ну, тепер ходім! – рішуче прошепотіла вона і, зустрівшись з моїми очима, ніби впилася в них поцілунком своїх очей, і ми рушили... Тихо, помалу, щохвилини зупиняючись і впиваючись очима в нерухомий тин дерев... – Чуєте ж: «Як вмирають ті, що дуже люблять життя!» – раптом повторила вона.

Я мовчки хитнув головою.

Жито скінчилось. Починався ліс.

Старі товсті дуби, широко розставивши волохаті руки-віти, ніби приймали нас в свої зрадливі обійми. Струнки берези, білі, мов оголені до пояса, соромливо стояли між дубами і ховалися за ними. Здивовано перестрибували з гілки на гілку якісь пташки.

– Сядемо... Треба роздивитись куди йти... – прошепотів я.

Ми увійшли в кущі і, вибравши місце, звідки нам було видко ліс, а нас самих не видно, сіли.

І стали дивитись. Стовбури, стовбури, стовбури, плями сонця, кущі, тіні...

– Я нічого не помічаю... – прошепотіла Муся.

– Я теж.

– Мабуть, далі...

– Мабуть.

– Посидьмо ще трохи... Гарно тут... Спішити нічого...

І вона тихо, журно, лагідно посміхнулась до мене.

Ми затихли. Ліс ніби помирився з нами й не дивився так вороже і суворо; дуби із співчуттям поглядали на нас згори; оголені берези несміло визирали з-за них і посміхались білим гіллям.

Ліс помирився з нами й провадив далі своє життя, життя кохання, народження, росту. На блідих квіточках кущів діловито гуділи бджоли; тукав дятел десь вгорі;

дві пташки, пурхаючи з гілки на гілку, подивлялись на нас і несподівано зливались в обіймах. Літали сплетені коханням метелики або в щасливому безсиллі сиділи на листку й поводили вусиками.

В траві парами кишіли кузьки. Одбувався великий, прекрасний процес життя.

Люблю я цей процес у лісі, в полі! Чистий він, не скалічений цими мораліями людей, не заслинений лицемір'ям похоті, сильний, одвертий, простий. Люблю цих кузьок, пташок, цих маленьких, несвідомих протестантів проти лицемір'я старшого брата свого – людини.

Оддаючись зо всею силою цьому процесові або, як сказав би цей брат-людина, «зо всім цинізмом», вони, ці кузьки, метелики, ніби говорять йому: «На, дивись, нам не треба ховатись, у нас нема незаконнорождених, у нас нема паспортів, моралів, «уложених о наказаніях», ми маленькі, здорові, чисті циніки».

Ми з Мусею дивились на їх, а вони літали, повзали круг нас, ці циніки, вилітали парами, сплетені коханням, нам на коліна, сідали на голови. Квітки дивились на нас і пашіли духом кохання і цвіту. Берези шепта-лись між собою, оголені, білі берези.

– Душно якось... – прошепотіла Муся, глянувши на мене довгим блискучим поглядом.

А я мовчки дививсь на неї, і чудно мені було якось. Ми – двоє людей, загнаних другими людьми, – сидимо і маємо зараз через щось іти ще до якихось інших людей, що десь стоять у цьому лісі серед його кохання і ждуть нас з смертю в руках. Ми – двоє загнаних людей, близькі, з очима, повними ласки й тепла одне до одного, з бажанням злити це тепло до купи, впитись цим теплом, цією ласкою, цим великим даром життя, ми, двоє людей, а не кузьок, – сидимо і не сміємо цього зробити, бо... бо ми ж всього кілька годин знайомі одне з одним. Ми можемо зараз умерти, не стане ні моралі, ні законів, не стане ні кузьок, ні ласки, ні тепла, але ми... не сміємо.

– Чого ви дивитесь так пильно на мене? – спитала Муся і з ласкою закрила мені очі рукою.

Тоді я схопив цю руку, притулив її до губ і завмер. Муся дивилась на мене якось тепло, задумливо, сумно.

– Будете згадувати, як уб'ють мене? – прошепотіла вона.

– Вас не уб'ють!

– А я вас буду...

Я присунувсь ближче до неї і притуливсь лицем до плеча її.

Свитка колола лице, але була миліша оксамиту. Груді її почали здійматись вище, частіше.

– Не треба... – прошепотіла вона.

– Вам неприємно? – глухо спитав я.

– Ні... так...

– Так чого ж не треба?

Вона повернула до мене голову, посміхнулась і любовно-тихо погладила лівою рукою по лиці.

Берези визирали з-за дубів і безгучно, радісно сміялися; дуби ласкаво, поважно посміхались в свої кудлаті вуса; метелики й кузьки сміливіше пурхали, повзали... А там, далеко, десь у вогкій глибині, в таємній напівтьмі лісу, ждала смерть... Хай жеде! Хай жеде, чорна, слизька, огидлива...

– Мусю!... – пригорнувсь я.

Вона глянула в мої очі, в мої жадно розкриті губи.

– Ні. Не треба...

– Мусю!..
 – Ходім уже... Пора...– злегка одвела вона мою голову.– Нате шапку, надіньте, і ходім... Пора...

Ліс похмурився. Злякано спурхнули пташки й полетіли в глиб його.

Темна глибина ждала нас.

Я надів шапку, ми встали й, не дивлячись одне на одного, тихо посунули вперед. Ліва щока моя горіла, в руці ще була теплота її ручки, а в грудях з таємної вогкої глибини вже вповзало щось чадне, незграбне, холодне.

Зціпивши зуби, високо піднявши брови, ми обережно ступали і, хруснувши сухою гілкою, зупинились, озирались і слухали.

– Де ж саме межа? – питала Муся.

Я здвигував плечима і йшов.

І чим далі ми йшли, тим я більше був певний, що нас уб'ють, що ми несподівано наліземо на варту, побіжимо – і... все. Але, пам'ятаю, не було нічого по всій істоті: ні страху, ні суму, ні жалю, тільки одне величезне напруження, одне велике наближення до чогось фатального, неминучого, один якийсь величезний пульс протесту, боротьби всієї істоти з цим призначенням, неминучим.

Ми то лягали, і я, приклавши вухо до вогкої землі, напружено слухав, сподіваючись щось почути, то повзли рачки там, де рідко було дерев; то, як дві тіні, пробігали від стовбура до стовбура і завмирили, великими очима дивлячись вперед і ловлячи кожний писк, кожний рух лісу.

А ліс мовчав і ховав в собі свою таємницю. Тут не було вже білих беріз, не було метеликів, земля була вогка, чорна, вкрита гнилим листям та безліччю маленьких гілочок, які хрускали під ногами. Напівтьма дивилась на нас вороже, погрозово, безжалісно.

– Дайте руку...– прошепотіла Муся. Я глянув на неї. Вона була бліда. Очі горіли напруженням і були великі, прекрасні.

«Так, як вмирають ті, що дуже люблять життя»,– згадалось мені. Я стиснув її руку, вона мені, але зараз же й забули про себе і знову пірнули в це наближення, в це чекання, в цей майже незалежний від нашої свідомості велетенський протест наших істот.

Серед дерев засіріло.

– Ш-ш!..– зупинились ми.

Якийсь просвіт... дерева рідше...

«Там!» – мовчки глянули ми одне на одного... Ступили кілька кроків і завмерли... Десь тукав дятел... Шашіль гриз дерево... Одірвався сухий лист, зигзагами захитався і впав...

– Ш-ш!..

Ще кілька кроків... Просвіт більше... Засивіло небо... Руки дрижали, під грудьми проходили холодні хвилі, серце гупало...

Я зробив знак, випустив її руку, і ми поповзли, безшумно переставляючи коліна і вибираючи руками місця без гілок. Я озирався й дивився на Мусю; з висмикнутим волоссям, з великими палаючими очима, з міцно стиснутими устами, зігнута, вона здавалась якимсь дивним, прекрасним звіром, сильним, напруженим, диким.

Просвіт ширшав. Засиніло небо... далеко-далеко...

Прокотивсь якийсь згук і завмер. Ми закам'яніли... Довго лежали і слухали... Тукав дятел... Писнула пташка, сіла на гілку, повертіла довгим, як перо, хвостиком і пурхнула... Серце билось несамовито.

Знов поповзли... Крізь рідкі дерева, кроків за три перед нами, показалаь лощина. Я зробив знак Мусі, підвівся і подививсь. Це, мабуть, і була та сама межа... Я трошки посунувся і глянув вбік. Так! Два стовпи – один проти другого, один наш – великий, незграбний; другий, з того боку, – менший; обидва – з орлами, обидва – рябі. Круг їх таємна порожнеча... Та чь. порожнеча ж? А може, десь, тут же, стояла коло їх людина, і порожнеча тільки ждала, щоб перетворитись в дикий галас смерті?

Я озирнувся до Мусі. Вона теж підвелась і напружено дивилась вперед.

– Тут! – хитнув я головою. Потім нахилився до неї, міцно взяв за руку і прошепотів: – Прожогом вперед! На крик і вистріли не зупиняйтесь! Все одно... Ну!..

Я випустив руку її, зігнувся і кинувсь вперед. Хруснули гілки, але, здавалось, зашумів весь ліс, замиготіли стовбури, вдарив світ, в очах промайнула картина якоїсь довгої, рівної просіки, і разом хтось десь крикнув, поперед мене вибігла постать Мусі з поверненим вбік блідим, напруженим лицем, сильно вибухнуло щось збоку, крикнуло, знов вибухнув постріл, виринув під ногами якийсь рівчак, лишивсь позаду, блиснула нога Мусі, якісь кущі, вітер в вухах. І щось велике, горде, могуче в грудях, щось легке, широке, як небо, як повітря гір, як могучий потік. Летіли озираячись, блискаючи очима. А за нами понуро одсувалась назад стіна лісу, одсувався наш сон, кошмар, наша таємна вогкість смерті.

Муся зупинилась. Очі горіли їй, лице дрижало великим, безумним щастям гюбиди, побіди життя.

– Єсть! – гордо, дико вирвалось у неї, дивлячись назад. – Єсть! – повторяла вона, задихаячись. Свитка високо здіймалась їй на грудях, серпосхожі пасма темного волосся розвівались, губи гордо розкрились і пашіли жаром щастя. – Єсть! – раптом високо підняла вона руки і, обвивши ними мою шию, жагуче-скажено притулилась до мене.

«Єсть!!» – крикнула вся моя душа, вся істота моя назустріч їй.

Це було торжество двох великих кузьок; це був вихор життя, який зміта все сміття «не треба», «не можна», це було щастя крові, мозку, нервів, кісток; це було найвище щастя народження, народження не з сліпими, а з одвертими, видющими очима душі.

Раптом вона одірвалась, подивилась на мене затуманеними очима. Злилася знов з моїми жадібними устами і знову одірвалась.

– Сядем... – безсило опустилаь вона на землю. Сіли. Важко дихаяючи, ми безсило-щасливо посміхались одне до одного і поглядали на стіну лісу. Там було тихо.

Довго сиділи так. Чогось не говорилось. Дихання ставало рівніше. І непомітно, помалу ставало чогось жаль, чомусь хотілось ридати. Муся нерухомо, задумливо дивилась кудись вперед.

– Знаєте що? – раптом тихо промовила, якомсь нервово-рішуче стріпнувшись уся.

Я чекаюче глянув на неї. Вона напруженим, любовним, довгим поглядом обвела мене і глухо промовила:

– А тепер ми попрощаємося. Чуєте? Я піду в один бік, а ви – в другий. І ніколи ви не повинні шукати мене. Чуєте! Як вас зовуть?

Я сказав і здивовано дивився на неї.

– Ніколи!.. Більше цього ні ви мені, ні я вам не дамо. Наше... наше кохання повинно вмєрти зараз, щоб, як хтось сказав, ніколи не вмєрати. Розумієте мене, хороший? Єсть якісь метелики. Вони вмєрають серед кохання. Ви розумієте мене?

Я розумів, але мовчав. А вона, ніби дивлячись собі в душу, одривисто-напружено говорила:

– Щастя – момент. Далі вже буденщина, пошлість. Я знаю вже. Саме найбільше щастя буде мізерним в порівнянні з цим. Значить, зовсім не буде. Так мені здається, так я зараз чую отут...– Вона показала на серце.

І, криво посміхаючись, дивилась на мене великими благаючими очима підстреленої лані.

Я розумів її, розумів її моєю невідомою тугою, цією великою журбою, що народилась чогось в грудях, розумів її всією налиплюю на мою душу буденщиною.

Розум дивувався, протестував в глибині душі, але я мовчав.

Сонце пекло, шепотілись кущі.

Потім вона підвелась, стала на коліна, обхопила мою нахилену голову і припала довгим жагучим поцілунком.

– Так буде краще. Прощайте...– якось терпко прошепотіла вона, підводячись.– Я буду носити вас в душі.

Я схопив край її сукні, поцілував і випустив.

Вона тихо пішла, а я сидів, і в мені з мукою щеміло осиротіле щастя. Наді мною синіло небо, і сонце палило мою похилену непокриту голову, а в душу вростав і вбирався в журні, прекрасні, чисті квіти минулого образ панни.

Хто вона, де вона, й досі не знаю, але я завжди ношу її в душі.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

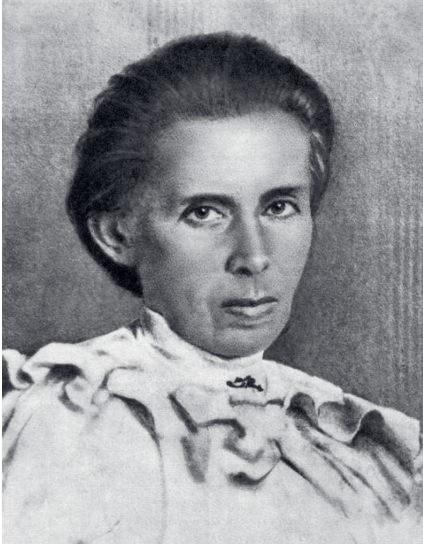
1. Які емоції та асоціації виникли у вас під час читання новели?
2. Які фрази з тексту новели ви визначили б як ключові? Чому?
3. Визначте тему та ідею новели «Момент».
4. Окресліть коло проблем, які автор порушує в новелі.
5. Поміркуйте, чи можна новелу «Момент» вважати одним із зразків «літератури-як-філософії» (Лариса Мороз).
6. Поясніть, чому фахівці визнали новелу «Момент» «справжньою перлиною творчості Винниченка».

Образне слово поетичного модернізму

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

(Лариса Петрівна Косач)

25 лютого 1871 – 1 серпня 1913

Леся Українка! Це звучить узагальнююче, як ім'я,
в якому злились мільйони українок і українців,
мільйони безвісних чесних борців за свободу...

Павло Тичина

Вона переливала свій гнів у крилаті слова

Персіваль Канді, США

СЛОВО, ЧОМУ ТИ НЕ ТВЕРДАЯ КРИЦЯ!

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здимає вразі голови з плеч?

Ти моя щира, гартована мова,
Я тебе видобує з піхви готова,
Тільки ж ти кров з мого серця проллеш,
Вражого ж серця клинком не проб'єш...

Вигострю, виточу зброю іскристу,
Скільки достане снаги мені й хисту,
Потім її почеплю при стіні
Іншим на втіху, на смуток мені.

Слово, моя ти єдина зброе,
Ми не повинні загинуть обоє!
Може, в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів.
Брязне клинок об залізо кайданів,
Піде луна по твердинях тиранів,
Стрінеться з брязкотом інших мечей,
З гуком нових, не тюремних речей.

Месники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...
Зброе моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!

25.11.1896

CONTRA SPEM SPERO!

Гетьте, думи, ви, хмари осінні!
То ж тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!

Я на вбогім сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі.

І від сліз тих гарячих розтане
Та кора льодовая, міцна,
Може, квіти зійдуть – і настане
Ще й для мене весела весна.

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

Я співатиму пісню дзвінкую,
Розганятиму розпач тяжкий, –
Може, сам на ту гору крутую
Підійметься мій камінь важкий.

В довгу, темную нічку невидну
Не стулю ні на хвилюк очей,

Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.

Я не дам своєму серденьку спати,
Хоч кругом буде тьма та нудьга,
Хоч я буду сама почувати,
Що на груди вже смерть наляга.

Смерть наляже на груди важенько,
Світ застеле суворая мла,
Але дужче заб'ється серденько,
Може, лютую смерть подола.

Я не дам своєму серденьку спати,
Хоч кругом буде тьма та нудьга,
Хоч я буду сама почувати,
Що на груди вже смерть наляга.

Буде погляд мій вельми палати,
Може, згинуть всі хмари сумні,
Може, зірка, як буде сіяти,
Ясний промінь пошле і мені.

Смерть наляже на груди важенько,
Світ застеле суворая мла,
Але дужче заб'ється серденько,
Може, лютую смерть подола.

Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть думи сумні!

[2 травня 1890 р.]

МРІЄ, НЕ ЗРАДЬ!

Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила,
Стільки безрадісних днів, стільки безсонних ночей,
А тепера я в тебе остатню надію вложила.
О, не згасни, ти, світло безсонних очей!

Мріє, не зрадь! Ти ж так довго лила свої чари
В серце жадібне моє, сповнилось серце ущертъ,
Вже ж тепера мене не одіб'ють від тебе примари,
І не зляка ні страждання, ні горе, ні смерть.

Я вже давно інших мрій відреклася для тебе.
Се ж я зрікаюсь не мрій, я вже зрікаюсь життя.
Вдарив час, я душею повстала сама проти себе,
І тепер вже немає мені вороття.

Тільки – життя за життя! Мріє, станься живою!
Слово, коли ти живе, статися тілом пора.
Хто моря переплив і спалив кораблі за собою,
Той не вмере, не здобувши нового добра.

Мріє, колись ти лігала орлом надо мною,–
Дай мені крила свої, хочу їх мати сама,
Хочу дихать вогнем, хочу жити твоєю весною,
А як прийдеться згинуть за тее – дарма!

ЛІСОВА ПІСНЯ
Драма-феєрія в 3-х діях

(Скорочено)

Дійові особи

ПРОЛОГ

«Той, що греблі рве». Русалка. Потерчата (двоє). Водяник.

ДІЯ I

Дядько Лев. Перелесник. Лукаш. Пропасниця (без мови). Русалка. Потерчата. Лісовик. Куць. Мавка.

ДІЯ II

Мати Лукашева. Килина. Лукаш. Русалка. Дядько Лев. «Той, що в скалі сидить». Мавка. Русалка Польова. Перелесник.

ДІЯ III

Мавка. Хлопчик. Лісовик. Лукаш. Куць. Діти Килиніні (без мови). Злидні. Мати Лукашева. Доля. Килина. Перелесник.

ПРОЛОГ

Старезний, густий, предковічний ліс на Волині. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим прастарим дубом. Галява скраю переходить в куп'я та очерети, а в одному місці в яро-зелену драговину – то береги лісового озера, що утворилося з лісового струмка. Струмок той вибігає з гущавини лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці озера, знов витікає і губиться в хащах. Саме озеро – тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині.

Містина вся дика, таємнича, але не понура, – повна ніжної задумливої поліської краси.

Провесна. По узліссі і на галяві зеленів перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. Дерева ще безлисті, але вкриті бростю, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, odkриваючи блідо-блакитну воду. В лісі щось загомоніло, струмок зашумував, забринів, і вкупі з його водами з лісу вибіг «Той, що греблі рве» – молодий, дуже білявий, синьоокий, з буйними і разом плавкими рухами; одяга на йому міниться барвами, від каламутно-жовтої до ясно-блакитної, і поблискує гострими злотистими іскрами. Кинувшись з потоку в озеро, він починає кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду; туман розбігається, вода синішає.

«Той, що греблі рве»

З гір на долину
біжу, стрибаю, рину!
Місточки збиваю,
всі гребельки зриваю,
всі гатки, всі запруды,
що загатили люди, –
бо весняна вода,
як воля молода!

(Хвилює воду ще більше, поринає і виринає, мов шукаючи щось у воді.)

Потерчата *(двоє маленьких, бліденьких діток у біленьких сорочечках виринають з-поміж латаття)*

Перше

Чого ти тут блудиш?

Друге

Чого зо сну нас будиш?

Перше

Нас матуся положила
і м'якенько постелила,
бо на ріння, на каміння
настелила баговиння
і лататтям покривала,
і тихенько заспівала:
«Люлі-люлі-люлята,
засніть, мої малята!»

Друге

Чого ж ти тут шугаєш?

Перше

Кого ти тут шукаєш?

«Той, що греблі рве»

Тую Русалку,
що покохав я змалку,
бо водяній царівні
нема на світі рівні!
Збігав я гори,
доли, яри, ізвори, –
милішої коханки

нема від озерянки.
Зіб'ю всю вашу воду,
таки знайду ту вроду!

(Бурно мутить воду.)

Потерчата
Ой леле! не нуртуй!
Хатинки не руйнуй!
Печера в нас маленька,
що збудувала ненька.
Убога наша хатка,
бо в нас немає татка...

(Чіпляються йому за руки, благаючи.)

Ми спустимось на дно,
де темно, холодно,
на дні лежить рибалка
над ним сидить Русалка...
«Той, що греблі рве»
Нехай його покине!
Нехай до мене зрине!

Потерчата поринають в озеро.

Виплинь же, мила!!

Русалка випливає і знадливо всміхається, радісно складаючи долоні. На ній два вінки – один більший, зелений, другий маленький, як коронка, перловий, з-під нього спадає серпанок.

Русалка
Се ти, мій чарівниченьку?!
«Той, що греблі рве» *(зрізно)*
Що ти робила?
Русалка *(кидається немов до нього, але пропливає далі, минаючи його)*
Я марила всю ніченьку
про тебе, мій паниченьку!
Ронила сльози дрібнії,
збирала в кінви срібнії,
без любої розмовоньки
сповнила вщерть коновоньки...

(Сплескує руками, розкриває обійми, знов кидається до нього і знов минає.)

Ось кинь на дно червінця,

поллються через вінця!

(Дзвінко сміється.)

«Той, що греблі рве» (з'їдливо)
То се й у вас в болоті
кохаються у злоті?

Русалка наближається до нього, він круто відвертається від неї, виром закрутивши воду.

Найкраще для Русалки
сидіти край рибалки,
глядіти неборака
від сома та від рака,
щоб не відгризли чуба.
Ото розмова любя!

Русалка (підпливає близенько, хапає за руки, заглядає в вічі)

Вже й розгнівився?

(Лукаво.)

А я щось знаю, любчику,
хороший душогубчику!
(Тихо сміється, він бентежить.)

Де ти барився?

Ти водяну царівну
зміняв на мельниківну!

Зимові – довгі ночі,
а в дівки гарні очі, –
недарма паничі їй носять дукачі!

(Свариться пальцем на нього і дрібно сміється.)

Добре я бачу
твою ледачу вдачу,
та я тобі пробачу,
бо я ж тебе люблю!

(З жартівливим пафосом.)

На цілу довгу мить тобі я буду вірна,
хвилину буду я ласкава і покірна,
а зраду потоплю!

Вода ж не держить сліду
від рана до обіду,
так, як твоя любя,
або моя журба!

«Той, що греблі рве» *(поривчасто простягає їй обидві руки)*

Ну, мир-миром!

поплинем понад виром!

Русалка (береться з ним за руки і прудко кружляє)

На виру-вирочку,
на жовтому пісочку,

в перловому віночку
зав'юся у таночку!
Ух! Ух!

Ухкають, бризкають, плещуть. Вода б'ється в береги, аж осока шумить, і пташки зграями зриваються з очеретів.

Водяник (Виринає посеред озера. Він древній, сивий дід, довге волосся і довга біла борода всуміш з баговинням звисають аж по пояс. Шати на ньому – барви мулу, на голові корона із скоюк. Голос глухий, але дужий)
Хто тут бентежить наші тихі води?

Русалка з своєю парою спиняються і кидаються врозтіч.

Стидайся, дочко! Водяній царівні
танки заводити з чужинцем?! Сором!
Русалка
Він, батьку, не чужий. Ти не пізнав?
Се ж «Той, що греблі рве»!

Водяник
Та знаю, знаю!
Нерідний він, хоч водяного роду.
Зрадлива і лукава в нього вдача.
Навесні він нуртує, грає, рве,
зриває з озера вінок розкішний,
що цілий рік викохують русалки,
лякає птицю мудру, сторожку,
вербі-вдовиці корінь підриває
і бідним сиротяттам-потерчатам
каганчики водою заливає,
псує мої рівненькі береги
і старощам моїм спокій руйнує.
А влітку де він? Де тоді гасає,
коли жадібне сонце воду п'є
із келиха мого, мов гриф неситий,
коли від спраги никне очерет,
зоставшися на березі сухому,
коли, вмираючи, лілеї клонять
до теплої води голівки в'ялі?
Де він тоді?

Під час сеї мови «Той, що греблі рве» нишком киває Русалці, ваблячи її втекти з ним по лісовому струмку.

«Той, що греблі рве» (з укритою насмішкою)

Тоді я в морі, діду.

Мене на поміч кличе Океан,
щоб не спило і в нього чашу сонце.
Як цар морський покличе – треба слухать.
На те є служба, – сам здоровий знаєш.

Водяник

Еге ж, тоді ти в морі... А мені,
якби не помагав мій друг одвічний,
мій щирий приятель осінній дощик,
прийшлося би згинуть з парою!

«Той, що греблі рве» незаметно ховається в воду.

Русалка

Татусю!
не може пара згинути, бо з пари
знов зробиться вода.

Водяник

Яка ти мудра!
Іди на дно! Доволі тут базікать!

Русалка

Та зараз, тату! Вже ж його немає.
Я розчешу поплутаний сікняг.
(Виймає з-за пояса гребінку з мушлі, чеше прибережне зілля.)

Водяник

Ну, розчеши, я сам люблю порядок.
Чеши, чеши, я тута підожду,
поки скінчиш роботу. Та поправ
латаття, щоб рівненько розстелялось,
та килим з ряски позшивай гарненько,
що той порвав пройдисвіт.

Русалка

Добре, тату.

Водяник вигідно вкладається в очереті, очима слідкуючи роботу Русалчину; очі йому поволи заплющуються.

«Той, що греблі рве» (виринувши, стиха до Русалки)

Сховайся за вербою!
Русалка ховається, оглядаючись на Водяника.
Поплинемо з тобою
ген на розтоки,
під бистрії лотоки,
зірвемо греблю рівну,
утопим мельниківну!
(Хапає Русалку за руку і швидко мчить з нею через озеро. Недалеко від другого берега Русалка спиняється і скрикує.)

Русалка

Ой, зачепилася за дуб торішній!

Водяник прокидається, кидається навперейми і перехоплює Русалку.

Водяник

То се ти так?! Ти, клятий баламуте,
ще знатимеш, як зводити русалок!
Поскаржуся я матері твоїй,
Метелиці Гірській, то начувайся!

«Той, що греблі рве» *(з реготом)*

Поки що буде, я ще нагуляюсь!
Прощай, Русалонько, сповняй коновки!
(Кидається в лісовий струмок і зникає.)

Водяник *(до Русалки)*

Іди на дно! Не смій мені зринати
три ночі місячні поверх води!

Русалка *(пручаючись)*

З якого часу тут русалки стали
невільницями в озері? Я – вільна!
Я вільна, як вода!

Водяник

В моїй обладі
вода повинна знати береги.
Іди на дно!

Русалка

Не хочу!

Водяник

А, не хочеш?
Віддай сюди вінець перловий!

Русалка

Ні!
то дарував мені морський царенко.

Водяник

Тобі вінця не прийдеться носити,
бо за непослух забере тебе
«Той, що в скалі сидить».

Русалка *(з жахом)*

Ні, любий тату,
я буду слухатись!

Водяник

То йди на дно.

Русалка *(поволі опускаючися в воду)*

Я йду, я йду... А бавитися можна
з рибалкою?

Водяник

Та вже ж, про мене, бався.

Русалка спустилася в воду по плечі і, жалібно всміхаючись, дивиться вгору на батька.

Чудна ти, дочко! Я ж про тебе дбаю.
Таж він тебе занапастив би тільки,
потяг би по колючому ложиську
струмочка лісового, біле тіло
понівечив та й кинув би самотню
десь на безвідді.

Русалка

Але ж він вродливий!

Водяник

Ти знов своєї?!

Русалка

Ні, ні, ні! Я йду!

(Поринає.)

Водяник (поглядаючи вгору)

Уже весняне сонце припікає...

Ху, душно як! Прохолодитись треба.

(Поринає й собі.)

ДІЯ I

Та сама містина, тільки весна далі поступила; узлісся наче повите ніжним зеленим серпанком, де-не-де вже й верховіття дерев поволочене зеленою барвою. Озеро стоїть повне, в зелених берегах, як у рутвянім вінку.

З лісу на прогалину виходять дядько Лев і небіж його Лукаш. Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду; по-поліському довге волосся білими хвилями спускається на плечі з-під сивої повстяної шапки-рогатки; убраний Лев у полотняну одягу і в ясно-сиву, майже білу свиту; на ногах постолі, в руках кловня (малий ятірець), коло пояса на ремінці ніжик, через плече виплетений з лика кошіль (торба) на широкому ремені.

Лукаш – дуже молодий хлопець, гарний, чорнобривий, стрункий, в очах ще є щось дитяче; убраний так само в полотняну одягу, тільки з тоншого полотна; сорочка випущена, мережана біллю, з виложистим коміром, підперезана червоним поясом, коло коміра і на чохлах червоні застіжки; свити він не має; на голові бриль; на поясі ніжик і ківшик з лика на мотузку.

Дійшовши до берега озера, Лукаш зупинився.

Лев

Чого ж ти зупинився?

Тут не можна зайти по рибу.

Мулко вельми, грузько.

Лукаш

Та я хотів собі сопілку втяти, –
хороший тут вельми очерет.

Лев
 Та вже тих сопілок до лиха маєш!

Лукаш
 Ну, скільки ж їх? – калинова, вербова
 та липова, – ото й усі. А треба
 ще й очеретяну собі зробити, –
 та лепсько грає!

Лев
 Та вже бався, бався,
 на те бог свято дав. А взавтра прийдем,
 то будем хижку ставити. Вже час
 до лісу бидло виганяти. Бачиш,
 вже онде є трава помежи рястом.

Лукаш
 Та як же будемо сидіти тут?
 Таж люди кажуть – тут непевне місце...

Лев
 То як для кого. Я, небоже, знаю,
 як з чим і коло чого обійтися:
 де хрест покласти, де осику вбити,
 де просто тричі плюнути, та й годі.
 [...]

Розходяться. Лукаш іде до озера і зникає в очереті. Лев іде понад берегом, і його не стає видно за вербами.

Русалка (випливає на берег і кричить)
 Дідусю! Лісовий! біда! рятуйте!

Лісовик (малий, бородатий дідок, меткий рухами, поважний обличчям;
 у брунатному вбранні барви кори, у волохатій шапці з кунці)
 Чого тобі? Чого кричиш?

Русалка
 Там хлопець
 на дудки ріже очерет!

Лісовик
 Овва!
 Коби всі біди! Яка скупа.
 Ось тут мають хижку будувати, –
 я й то не бороню, аби не брали
 сирого дерева.

Русалка
 Ой леле! хижу?
 То се тут люди будуть? Ой ті люди
 з-під стріх солом'яних! Я їх не зношу!
 я не терплю солом'яного духу!
 [...]

Лісовик

Стій! не квапся.
 То ж дядько Лев сидітиме в тій хижі,
 а він нам приятель. То він на жарт
 осикою та терличем лякає.
 Люблю старого. Таж якби не він,
 давно б уже не стало сього дуба,
 що стільки бачив наших рад, і танців,
 і лісових великих таємниць.
 Вже німці міряли його, навколо
 втрюх постававши, обсягли руками –
 і ледве що стікло. Давали гроші –
 таляри биті, людям дуже милі,
 та дядько Лев залявся на життя,
 що дуба він повік не дасть рубати.

[...]

Русалка

Овва! А батько мій їх всіх потопить!

Лісовик

Нехай не важиться! Бо завалю
 все озеро гнилим торішнім листом!

Русалка

Ой лишечко, як страшно! Ха-ха-ха! *(Зникає в озері)*.

Лісовик, щось воркочучи, закурює люльку, сівши на заваленому дереві. З очеретів чутно голос сопілки *[мелодії № 1, 2, 3, 4]*, ніжний, кучерявий, і як він розвивається, так розвивається все в лісі. Спочатку на вербі та вільхах замайоріли сережки, потім береза листом залепетала. На озері розкрились лілеї білі і зазолотили квітки на лататті. Дика рожа проявляє ніжні пуп'янки.

З-за стовбура старої розщепленої верби, півусохлої, виходить Мавка, в ясно-зеленій одежі, з розпущеними чорними з зеленим полиском косами, розправляє руки і проводить долонею по очах.

Мавка

Ох, як я довго спала!

Лісовик

Довго, дочко!
 Вже й сон-трава перецвітати стала.
 От-от зозулька маслечко сколотить,
 в червоні черевички убереться
 і людям одмірятиме літа.

[...]

Мавка

А хто мене збудив?

Лісовик

Либонь, весна.

Мавка

Весна ще так ніколи не співала,
як отепер. Чи то мені так снилось?

Лукаш знов грає [мелодія № 5].

Ні... стій... Ба! чуєш?.. То весна співає?

Лукаш грає мелодію № 5, тільки ближче.

Лісовик

Та ні, то хлопець на сопілці грає.

Мавка

Який? Невже се «Той, що греблі рве»?
От я не сподівалася від нього!

Лісовик

Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж,
Лукаш на ймення.

Мавка

Я його не знаю.

Лісовик

Бо він уперше тут. Він здалека,
не з сих лісів, а з тих борів соснових,
де наша баба любить зимувати;
осиротів він з матір'ю-вдовою,
то дядько Лев прийняв обох до себе...

Мавка

Хотіла б я побачити його.

Лісовик

Та нащо він тобі?

Мавка

Він, певне, гарний!

Лісовик

Не задивляйся ти на хлопців людських.
Се лісовим дівчатам небезпечно...

Мавка

Який-бо ти, дідусю, став суворий!
Се ти мене отак держати будеш,
як Водяник Русалку?

Лісовик

Ні, дитинко,
я не держу тебе. То Водяник
в драговині цупкій привик одвіку
усе живе засмоктувати. Я
звик волю шанувати. Грайся з вітром,
жартуй із Перелесником, як хочеш,
всю силу лісову і водяну,

гірську й повітряну приваб до себе,
але минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля, – там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш – і пропала воля!
М а в к а (сміється)
Ну, як-таки щоб воля – та пропала?
Се так колись і вітер пропаде!

Лісовик хоче щось відмовити, але виходить Лукаш із сопілкою. Лісовик і Мавка ховаються.

Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб сточити сік, Мавка кидається і хапає його за руку.

М а в к а
Не руш! не руш! не ріж! не убивай!
Лу к а ш
Та що ти, дівчино? Чи я розбійник?
Я тільки хтів собі вточити соку
з берези.
М а в к а
Не точи! Се кров її.
Не пий же крові з сестроньки моєї!
Лу к а ш
Березу ти сестрою називаєш?
Хто ж ти така?
М а в к а
Я – Мавка лісова.
Лу к а ш (не так здивовано, як уважно придивляється до неї)
А, от ти хто! Я від старих людей
про мавок чув не раз, але ще зроду
не бачив сам.
М а в к а
А бачити хотів?
Лу к а ш
Чому ж би ні?.. Що ж, ти зовсім така,
як дівчина... ба ні, хутчій як панна,
бо й руки білі, і сама тоненька,
і якимось так убрана не по-наськи...
А чом же в тебе очі не зелені? (Придивляється).
Та ні, тепер зелені... а були,
як небо, сині... О! тепер вже сиві,
як тая хмара... ні, здається, чорні
чи, може, карі... ти таки дивна!
М а в к а (усміхаючись)
Чи гарна ж я тобі?

Лукаш (соромлячись)
 Хіба я знаю?
 Мавка (сміючись)
 А хто ж те знає?
 Лукаш (зовсім засоромлений)
 Ет, таке питаєш!..
 Мавка (щиро дивуючись)
 Чому ж сього не можна запитати?
 Он бачиш, там питає дика рожа:
 «Чи я хороша?»
 А ясень їй киває в верховітті:
 «Найкраща в світі!»
 Лукаш
 А я й не знав, що в них така розмова.
 Я думав – дерево німе, та й годі.
 Мавка
 Німого в лісі в нас нема нічого.
 Лукаш
 Чи то ти все отак сидиш у лісі?
 Мавка
 Я зроду не виходила ще з нього.
 Лукаш
 А ти давно живеш на світі?
 Мавка
 Справді,
 ніколи я не думала про те... (Задумується).
 Мені здається, що жила я завжди...
 Лукаш
 І все така була, як от тепер?
 Мавка
 Здається, все така...
 Лукаш
 А хто ж твій рід?
 чи ти його зовсім не маєш?
 Мавка
 Маю.
 Є Лісовик, я зву його «дідусю»,
 а він мене – «дитинко» або «доню».
 Лукаш
 То хто ж він – дід чи батько?
 Мавка
 Я не знаю.
 Хіба не все одно?
 Лукаш (сміється)
 Ну та й чудні ви
 отут у лісі! Хто ж тобі тут мати,
 чи баба, чи вже як у вас зовуть?

Мавка

Мені здається часом, що верба,
ота стара, сухенька, то – матуся.
Вона мене на зиму прийняла
і порохном м'якеньким устелила
для мене ложе.

Лукаш

Там ти й зимувала?
А що ж ти там робила цілу зиму?

Мавка

Нічого. Спала. Хто ж зимою робить?
Спить озеро, спить ліс і очерет.
Верба рипіла все: «Засни, засни...»
І снилися мені все білі сни:
на сріблі сяли ясні самоцвіти,
стелилися неznані трави, квіти,
блискучі, білі... Тихі, ніжні зорі
спадали з неба – білі, непрозорі –
і клалися в намети... Біло, чисто
попід наметами. Ясне намисто
з кришталю грає і ряхтить усюди...
Я спала. [...]

Лукаш (заслухавшись)

Як ти говориш...

Мавка

Чи тобі так добре?
Лукаш потакує головою.
Твоя сопілка має кращу мову.
Заграй мені, а я поколишуся.

*Мавка сплітає довге віття на березі, сідає в нього і гоїдається тихо, мов у колиці.
Лукаш грає соло мелодії № 6, 7 і 8, прихилившись до дуба, і не зводить очей з Мавки.
Лукаш грає веснянки. Мавка, слухаючи, мимоволі озивається тихесенько на голос
мелодії № 8, і Лукаш їй приграє вдруге мелодію № 8. Спів і гра в унісон.*

Мавка

Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає білі груди, серденько виймає!

*На голос веснянки відкликається зозуля, потім соловейко, розцвітає яріше дика рожка,
біліє цвіт калини, глід соромливо рожевіє, навіть чорна безлиста тернина появляє
ніжні квіти.*

*Мавка, зачарована, тихо колишеться, усміхається, а в очах якась туга, аж до сліз;
Лукаш, завваживши те, перестає грати.*

Лукаш

Ти плачеш, дівчино?

Мавка

Хіба я плачу? *(Проводить рукою по очах).*

А справді... Ні-бо! то роса вечірня.

Заходить сонце... Бач, уже встає
на озері туман...

Лукаш

Та ні, ще рано!

Мавка

Ти б не хотів, щоб день уже скінчився?

Лукаш хитає головою, що не хотів би.

Чому?

Лукаш

Бо дядько до села покличуть.

Мавка

А ти зо мною хочеш бути?

Лукаш киває, потакуючи.

Бачиш,

І ти, немов той ясень, розмовляєш.

Лукаш *(сміючись)*

Та треба по-гутешньому навчитись,
бо маю ж тут літувати.

Мавка *(радо)*

Справді?

Лукаш

Ми взавтра й будуватися почнемо.

Мавка

Курінь поставите?

Лукаш

Ні, може, хижку,
а може, й цілу хату.

Мавка

Ви – як птахи:
клопочетесь, будете кубельця,
щоб потім кинути.

Лукаш

Ні, ми будуєм
навіки.

Мавка

Як навіки? Ти ж казав,
що тільки літувати будеш тута.

Лукаш *(ніяково)*

Та я не знаю... Дядько Лев казали,
що тут мені дадуть ґрунтець і хату,
бо восени хотять мене женити...

Мавка (з тривогою)

З ким?

Лукаш

Я не знаю. Дядько не казали,
а може, ще й не напители дівки.

Мавка

Хіба ти сам собі не знайдеш пари?

Лукаш (поглядаючи на неї)

Я, може б, і знайшов, та...

Мавка

Що?

Лукаш

Нічого... (Пограває у сопілку стиха щось дуже жалібноеньке [мелодія № 9],
потім спускає руку з сопілкою і замислюється).

Мавка (помовчавши)

Чи у людей паруються надовго?

Лукаш

Та вже ж навек!

Мавка

Се так, як голуби...

Я часом заздрила на їх: так ніжно
вони кохаються... А я не знаю
нічого ніжного, окрім берези,
за те ж її сестрицею визнаю;
але вона занадто вже смутна,
така бліда, похила та журлива, –
я часто плачу, дивлячись на неї.
От вільхи не люблю – вона шорстка.
Осика все мене чогось лякає;
вона й сама боїться – все тремтить.
Дуби поважні надто. Дика рожа
задирлива, так само й глід, і терен.
А ясен, клен і явір – гордовиті.
Калина так хизується красою,
що байдуже їй до всього на світі.
Така, здається, й я була торік,
але тепер мені чомусь те прикро...
Як добре зважити, то я у лісі
зовсім самотня... (Журливо задумується),

Лукаш

А твоя верба?

Таж ти її матусею назвала.

Мавка

Верба?.. Та що ж... в її добре зимувати,
а літом... бач, вона така суха,
і все рипить, все згадує про зиму...
Ні, я таки зовсім, зовсім самотня...

Лукаш

У лісі ж не самії дерева, –
таж тут багато різної є сили *(трохи ущипливо)*.
Вже не прибіднюйся, бо й ми чували
про ваші танці, жарти та зальоти!

Мавка

То все таке, як той раптовий вихор, –
от налетить, закрутить та й покине.
В нас так нема, як у людей, – навіки!

Лукаш *(приступаючи ближче)*

А ти б хотіла?..

Раптом чутно голосне гукання дядька Лева.

Голос

Гов, Лукашу, гов!
го-го-го-го! А де ти?

Лукаш *(відзивається)*

Ось я йду!

Голос

А йди хутчій!

Лукаш

Оце ще нетерплячка! *(Відгукується)*.
Та йду вже, йду! *(Подається йти)*.

Мавка

А вернешся?

Лукаш

Не знаю. *(Іде в прибережні хащі)*.

З гущавини лісу вилітає Перелесник – гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима.

[...]

По лісі грає червоний захід сонця, далі погасає. Над озером стає білий туман. Дядько Лев і Лукаш виходять на галяву.

Лев *(сердито воркоче)*

Той клятий Водяник! Бодай би всох!
Я, наловивши риби, тільки вплив
на плесо душогубкою, – хотів
на той бік передатися, – а він
вчепився цупко лапою за днище,
та й ані руш! Ще трохи – затопив би!
Ну й я ж не дурень: як засяг рукою
за бороду, то й замотав, як мичку,
та ножика з-за пояса, – бігме,
так і відтяв би! Та проклята ж пара –
штурхіць! – і перекинула човна!

Я ледь що вибрався живий на берег,
і рибу розгубив... А щоб ти зслиз!
(До Лукаша).

А тут іще й тебе щось учепило, –
кричу, гукаю, кличу – хоч ти згинь!
І де ти длявся?

Лукаш

Та кажу ж – був тут,
вирізував сопілку.

Лев

Щось довгенько
вирізуєш, небоже, сопілки!

Лукаш (ніяково)

Або ж я, дядьку...

Лев (усміхнувся і подобрів)

Ей! не вчись брехати,
бо ще ти молодий! Язика шкода!
От ліпше хмизу пошукай по лісі
та розпали вогонь, – хоть обсушуся,
бо як його таким іти додому?
Поки дійдем, ще й тая нападе –
не тута споминаючи, цур-пек! –
а потім буде душу витрясати...

Лукаш іде в ліс; чутно згодом, як він хрюскає сухим гіллям.

Лев (сідає під дубом на грубу коренину і пробує викресати вогню, щоб запалити люльку)

Аякже! викрешеш! і губка змочла...
і трут згубився... А, нема на тебе
лихої трясці!.. Чи не наросла
на дубі свіжа? (Обмацує дуба, шукаючи губки).

З озера, з туману, виринає біла жіноча постать, більше подібна до смуги мли, ніж до людини; простягнені білі довгі руки загребисто ворухать тонкими пальцями, коли вона наближається до Лева.

Лев (усміхнувшись)

Се що за мара?

Мара подається назад до озера і зливається з туманом.

Надходить Лукаш з оберемком хмизу, кладе перед дядьком, виймає з-за пазухи кресало й губку й розпалює вогонь.

Лукаш

Ось нате, дядьку, грійтеся.

Лев

Спасибі.

Ти догоджаєш дядькові старому. (Розпалює коло вогню люльку).

Тепер що іншого! (Вкладається проти вогню на траві, поклавши кошеля під голову, пакає люльку і жмується на вогонь).

[...]

З гущавини вибігає Мавка, біжить прудко, мов утікаючи; волосся їй розвіялось, одежа розмаялась. На галяві вона спиняється, оглядаючись, притуляє руки до серця, далі кидається до берези і ще раз зупиняється.

Мавка

Дяка щирая тобі, ніченько-чарівниченько,
що закрила ти моє личенько!

і вам, стежечки як мережечки,
що вели мене до березочки!

Ой сховай мене ти, сестриченько! (Ховається під березу, обіймаючи її стовбур).

Лукаш (підходить до берези, нишком)

Ти, Мавко?

Мавка (ще тихше)

Я.

Лукаш

Ти бігла?

Мавка

Як білиця.

Лукаш

Втікала?

Мавка

Так.

Лукаш

Від кого?

Мавка

Від такого,
як сам вогонь.

Лукаш

А де ж він?

Мавка

Цить!.. Бо знову прилетить.

Мовчання.

Лукаш

Як ти тремтиш! Я чую, як береза
стинається і листом шелестить.

Мавка (відхиляється від берези)

Ой лихо! Я боюся притулятись,
а так не встою.

Лукаш

Притулись до мене.
Я дужий – здержу, ще й обороню.

Мавка прихиляється до нього. Вони стоять у парі. Місячне світло починає ходити по лісі, стелеться по галяві і закрадається під березу. В лісі озиваються співи солов'їні і всі голоси весняної ночі. Вітер поривчасто зітхає. З осяйного туману виходить Русалка і нишком підглядає молоду пару.

Лукаш, тулячи до себе Мавку, все ближче нахиляється обличчям до неї і раптом цілує.

Мавка (скрикує з болем щастя)

Ох!.. Зірка в серце впала.

Русалка

Ха-ха-ха! (З сміхом і плеском кидається в озеро).

Лукаш (ужахнувшись)

Що се таке?

Мавка

Не бійся, то Русалка.
Ми подруги, – вона нас не зачепить.
Вона свавільна, любить глузувати,
але мені дарма... Мені дарма
про все на світі!

Лукаш

То й про мене?

Мавка

Ні,
ти сам для мене світ, миліший, кращий,
ніж той, що досі знала я, а й той
покращав, відколи ми поєднались.

Лукаш

То ми вже поєднались?

Мавка

Ти не чуєш,
як солов'ї весільним співом дзвонять?

Лукаш

Я чую... Се вони вже не щебечуть,
не тьохкають, як завжди, а співають:
«Цілуй! цілуй! цілуй!» (Цілує її довгим, ніжним, тремтячим поцілунком).
Я зацілую
тебе на смерть!

Зривається вихор, білий цвіт метелицею в'ється по галяві.

Мавка

Ні, я не можу вмерти...
а шкода...

Лукаш

Що ти кажеш? Я не хочу!
Навіщо я сказав?!

Мавка

Ні, се так добре –
умерти, як летюча зірка...

Лукаш

Годі! *(Говорить пестячи)*.
Не хочу про таке! Не говори!
Не говори нічого!.. Ні, кажи!
Чудна у тебе мова, але якось
так добре слухати... Що ж ти мовчиш?
Розгнівалась?

Мавка

Я слухаю тебе...
твого кохання... *(Бере в руки голову його, обертає проти місяця і пильно дивиться в вічі)*.

Лукаш

Нащо так? Аж страшно,
як ти очима в душу зазираєш...
Я так не можу! Говори, жартуй,
питай мене, кажи, що любиш, смійся...

Мавка

У тебе голос чистий, як струмок,
а очі – непрозорі.

Лукаш

Може, місяць
неясно світить.

Мавка

Може... *(Схиляється головою йому до серця і замирає)*.

Лукаш

Ти зомліла?

Мавка

Цить! Хай говорить серце... Невизначно
воно говорить, як весняна нічка.

Лукаш

Чого там прислухатися? Не треба!

Мавка

Не треба, кажеш? То не треба, милий!
Не треба, любий! Я не буду, щастя,
не буду прислухатися, хороший!
Я буду пестити, мое кохання!
Ти звик до пестошів?

Лукаш

Я не любився
ні з ким ще зроду. Я того й не знав,
що любовці такі солодкі!

Мавка пристрасно пестить його, він скрикує з мукою втіхи.

Мавко!

ти з мене душу виймеш!

Мавка

Вийму, вийму!
Візьму собі твою співочу душу,
а серденько словами зачарую...
Я цілуватиму вустонька гожі,
щоб загорілись,
щоб зашарілись,
наче ті квітоньки з дикої рожі!
Я буду вабити очі блакитні,
хай вони грають,
хай вони сяють,
хай розсипають вогні самоцвітні!

(Раптом сплескує руками),

Та чим же я принаджу любі очі!
Я ж досі не завітчана!

Лукаш

Дарма!
Ти й без квіток хороша.

Мавка

Ні, я хочу
для тебе так завітчатися пишно,
як лісова царівна! *(Біжить на другий кінець галяви, далеко від озера, до цвітучих кущів).*

Лукаш

Почекай!
Я сам тебе завітчаю. *(Іде до неї).*

Мавка *(смутно)*

Не красні
квітки вночі... тепер поснули барви...

Лукаш

Тут світляки в траві, я назбираю,
вони світитимуть у тебе в косах,
то буде наче зоряний вінок. *(Кладе скільки світляків їй на волосся).*
Дай подивлюся... Ой, яка ж хороша! *(Не тямлячись від щастя, пориває її в обійми).*

[...]

Лукаш (шукаючи світляків, завважає вогники)
 Які хороші світляки! летючі!
 Я ще таких не бачив! А великі!
 Я мушу їх піймати! (Ганяється то за одним, то за другим, вони непомітно
 надять його до драговини).

Мавка
 Не лови!
 Коханий, не лови! То Потерчата!
 Вони зведуть на безвість!
 Лукаш не чує, захоплений гонитвою, і відбігає геть далеко від Мавки.
 Лукаш (раптом скрикує)
 Проби! Гину!
 В драговину попав! Ой смокче! тягне!

*Мавка надбігає на його крик, але не може дістатися до нього, бо він загруз далеко від
 твердого берега. Вона кидає йому один кінець свого пояса, держачи за другий.*

Мавка
 Лови!

Пояс не досягає руки Лукашевої.

Лукаш
 Ой, не сягає! Що ж се буде?
 Мавка (кидається до верби, що стоїть, похилившись над драговиною)
 Вербиченько-матусенько, рятуй!

*(Швидко, як білиця, злазить на вербу, спускається по крайньому вітті, кидає знов
 пояса – він на сей раз досягає, – Лукаш хапається за кінець, Мавка притягає його до
 себе, потім подає руку і помагає злізти на вербу).*

*Русалка в очереті видає глухий стогін досади і зникає в тумані. Потерчата теж
 зникають.*

Лев (прокинувся від крику)
 Га?.. Що таке? Вже знов якась мара?
 Цур-пек! щезай! (Оглядається).
 Лукашу, де ти? гов!
 Лукаш (озивається з верби)
 Я тута, дядьку!
 Лев
 А ти тут чого? (Підходить і заглядає на вербу).
 Зліз на вербу, ще й з дівкою!

Лукаш ізлізає з верби. Мавка там лишається.

Лукаш

Ой дядьку!

Я тут було в драговині загруз;
натрапив на вікно, та вже вона *(показує на Мавку)*
порятувала якось.

Лев

А чого ж ти
стикаєшся отут як потороча? –
таж поночі!

Лукаш

Я світляки ловив... *(Уриває)*.

Лев *(завважає світляки на Мавці)*

Ба! так би ти й казав, то я ж би знав!
Тепер я бачу сам, чия то справа.

Мавка

Я ж, дядечку, його порятувала.

Лев

Дивись ти – «дядечку»! Знайшлась небога!
А хто ж його призвів у пастку лізти? *(Докірливо хитає головою)*.
[...]

Мавка *(швидко збігає з верби)*

Ні, він не винен! Хай Змія-цариця
мене скарає, якщо се неправда!
І я не винна!

Лев

От, тепера вірю,
бо знаю, се в вас присяга велика.

Лукаш

Вона мене порятувала, дядьку,
от бігме, згинув би тепер без неї!

Лев

Ну, дівонько, хоч ти душі не маєш,
та серце добре в тебе. Пробачай,
що я нагримав зопалу. *(До Лукаша)*.
Чого ж ти
по світляки погнався на болото?
Хіба ж вони по купинах сидять?

Лукаш

Та то якісь були такі летючі!

Лев

Еге! то знаю ж я! То Потерчата!
Ну-ну, чекайте ж, приведу я завтра
щеняток-ярчуків, то ще побачим,
хто тут заскавучить!

Голоски Потерчат *(озиваються жалібно, подібно до жаб'ячого кумкання)*

Ні, ні, дідуню!

Ні, ми не винні!

Лев

Чи бач, як знітилась невірна пара,
відьомський накоренок! Та нехай,
я вже дійду, хто винен, хто не винен!..

(До Лукаша).

А що, небоже, чи не час додому?

Ходім помалу.

(До Мавки).

Будь здорова, дівко!

Мавка

Ви завтра прийдете? Я покажу,
де є хороше дерево на хату.

Лев

Я бачу, ти про все вже розпиталась.
Метка! Та що ж, приходь, я з вами звик,
та й вам до нас прийдеться привикати.
Ходімо. Прощавай! (Рушає).

Мавка (більш до Лукаша, ніж до Лева)

Я буду ждати!

Лукаш відстає від дядька, стискає мовчки обидві руки Мавці, беззучно її цілує і, догнавши дядька, іде з ним у ліс.

Мавка (сама)

Коли б ти, нічко, швидше минала!

[...]

Нічка коротка – довга розлука...

Що ж мені суджено – щастя чи мука?

ДІЯ II

Пізнє літо. На темнім матовім листі в гаю де-не-де видніє осіння прозолоть. Озеро змаліло, берегова габа поширшала, очерети сухо шелестять скупим листом.

На галяві вже збудовано хату, засаджено городець. На одній нивці пшениця, на другій – жито. На озері плавають гуси. На березі сушиться хустя, на куцах стримлять горщики, гладишки. Трава на галяві чисто викошена, під дубом зложений стіжок. По лісі калатають клокічки – десь пасеться товар. Недалечко чутно сопілку, що грає якусь моторну, танцюристу мелодію [мелодії № 11, 12, 13].

Мати Лукашева (виходить з хати й гукає)

Лукашу, гов! А де ти?

Лукаш (виходить з лісу з сопілкою і мережаним кийком у руках)

Тут я, мамо.

М а т и
 А чи не годі вже того грання?
 Все грай та грай, а ти, робото, стій!
 Л у к а ш
 Яка ж робота?
 М а т и
 Як – яка робота?
 А хто ж обору мав загородити?
 Л у к а ш
 Та добре вже, загороджу, нехай-но.
 М а т и
 Коли ж воно, оте «нехай-но», буде?
 Тобі б усе ганяти по шурхах
 з прибудую, з накидачем отим!
 Л у к а ш
 Та хто ганяє? Бидло ж я пасу,
 а Мавка помагає.
 М а т и
 Одчепися
 з такою поміччю!
 Л у к а ш
 Сами ж казали,
 що як вона глядить корів, то більше
 дають набілу.
 М а т и
 Вже ж – відьомське кодро!
 Л у к а ш
 Немає відома, чим вам годити!
 Як хату ставили, то не носила
 вона нам дерева? А хто садив
 города з вами, нивку засівав?
 Так, як сей рік, хіба коли родило?
 А ще он як умаїла квітками
 попідвіконню – любо подивитись?
 М а т и
 Потрібні ті квітки! Таж я не маю
 у себе в хаті дівки на виданню...
 Йому квітки та співи в голові!

Лукаш знизує нетерпляче плечима і подається йти.

Куди ти?
 Л у к а ш
 Таж обору городити!
 (Іде за хату, згодом чутно цюкання сокирою).

Мавка виходить з лісу пишно завітчана, з розпущеними косами.

М а т и (*непривітно*)

Чого тобі?

М а в к а

Де, дядино, Лукаш?

М а т и

Чого ти все за ним? Не випадає
за парубком так дівці уганяти.

М а в к а

Мені ніхто такого не казав.

М а т и

Ну, то хоч раз послухай – не завадить.
(*Прикро дивиться на Мавку*).

Чого ти все розпатлана така?

Нема, щоб зачесатись чепурненько –
усе як відьма ходить. Нечепурно.

І що се за манаття на тобі?

Воно ж і не вигідне при роботі.

Я маю дещо там з дочки-небіжки,

піді вберися – там на жердці висить.

А се, як хоч, у скриню поклади.

М а в к а

Та добре, можу й переодягтися.

(*Іде в хату. Звідти виходить дядько Лев*).

М а т и

Хоч би подякувала!

Л е в

Що ти, сестро,

так уїдаєш раз у раз на дівку?

Чи то вона тобі чим завинила?

М а т и

А ти, братуню, вже б не відзивався,
коли не зачіпають! Ти б іще
зібрав сюди усіх відьом із лісу.

Л е в

Якби ж воно такеє говорило,
що тямить, ну, то й слухав би, а то...
«відьом із лісу»! – де ж є відьма в лісі?
Відьми живуть по селах...

М а т и

То вже ти
на тому знаєшся... Та що ж, принаджуй
ту погань лісову, то ще діждешся
колись добра!

Л е в

А що ж? таки й діжду.
Що лісове, то не погане, сестро, –
усякі скарби з ліса йдуть...

М а т и (*глузливо*)

Аякже!

Л е в

З таких дівок бувають люди, от щої

М а т и

Які з їх люди? Чи ти впився? Га?

Л е в

Та що ти знаєш? От небіжчик дід казали: треба тільки слово знати, то й в лісовичку може уступити душа така саміська, як і наша.

М а т и

Ну, а куди ж тоді відьомська пара подінеться?

Л е в

Ти знов таки своєї?..
От ліпше заберуся до роботи,
як маю тут жувати клоччя!

М а т и

Йди!
або ж я бороню?

Лев іде за хату, сердито струснувши головою. Мавка виходить з хати перебрана: на її сорочка з десятки, скупі пошита і латана на плечах, вузька спідничина з набиванки і полинялий фартух з димки, волосся гладко зачесане у дві коси і заложене навколо голови.

М а в к а

Вже й перебралась.

М а т и

Отак що іншого. Ну, я піду –
управлюся тим часом з дробиною.
Хотіла я піти до конопель,
так тут іще не скінчена робота,
а ти до неї щось не вельми...

М а в к а

Чом же?
Що тільки вмію, рада допомогти.

М а т и

Ото-то й ба, що неконечне вмієш:
політниця з тебе абияка,
тащити сіна – голова боліла...
Як так і жати маєш...

М а в к а (*з острахом*)

Як-то? Жати?
Ви хочете, щоб я сьогодні жала?

М а т и

Чому ж би ні? Хіба сьогодні свято?
(Бере за дверима в сінях серпа і подає Мавці).
Ось на серпа – попробуй. Як управлюсь,
то перейму тебе.

*(Виходить за хату, узявши з сіней підситок із зерном. Незабаром чутно, як вона кличе:
«Ціпоньки! ціпоньки! тю-тю-тю! тю-тю-тю! Цір-р-р...»)*

Лукаш виходить із сокирою і підступає до молодого грабка, щоб його рубати.

М а в к а

Не руш, коханий,
воно ж сире, ти ж бачиш.

Л у к а ш

Ай, дай спокій!
Не маю часу!

Мавка смутно дивиться йому в вічі.

Ну то дай сухого...

М а в к а *(швиденько виволікає з лісу чималу суху деревину)*

Я ще знайду; тобі багато треба?

Л у к а ш

А що ж? оцим одним загороджу?

М а в к а

Чогось уже і ти став непривітний...

Л у к а ш

Та бачиш... мати все гризуть за тебе!..

М а в к а

Чого їй треба? І яке їй діло?

Л у к а ш

Та як же? Я ж їм син...

М а в к а

Ну, син, – то що?

Л у к а ш

Бач... їм така невістка не до мислі...

Вони не люблять лісового роду...

Тобі недобра з їх свекруха буде!

М а в к а

У лісі в нас нема свекрух ніяких.

Навіщо ті свекрухи, невістки –
не розумію!

Л у к а ш

Їм невістки треба,
бо треба помочі, – вони старі.
Чужу все до роботи заставляти

не випадає... Наймички – не дочки...
 Та, правда, ти сього не зрозумієш...
 Щоб наші людські клопоти збагнути,
 то треба справді вирости не в лісі.

Мавка (*щиро*)

Ти розкажи мені, я зрозумію,
 бо я ж тебе люблю... Я ж пойняла
 усі пісні сопілоньки твоєї.

Лукаш

Пісні! То ще наука невелика!

Мавка

Не зневажай душі своєї цвіту,
 бо з нього виросло кохання наше!
 Той цвіт від папороті чарівніший –
 він скарби твої, а не відкриває.
 У мене мов зродилось друге серце,
 як я його пізнала. В ту хвилину
 огнисте диво сталося...
 (*Раптом уриває*).

Ти смієшся?

Лукаш

Та справді, якось наче смішно стало...
 Убрана по-буденному, а править
 таке, немов на свято орацію!
 (*Сміється*).

Мавка (*шарпає на собі одержу*)

Спалю се все!

Лукаш

Щоб мати гірше гризли?

Мавка

Та що ж, як я тобі у цій одержі
 неначе одмінилась!

Лукаш

Так я й знав!
 Тепер уже почнеться дорікання...

Мавка

Ні, любий, я тобі не дорікаю,
 а тільки – сумтно, що не можеш ти
 своїм життям до себе дорівнятись.

Лукаш

Я щось не розберу, що ти говориш.

Мавка

Бач, я тебе за те люблю найбільше,
 чого ти сам в собі не розумієш,
 хоча душа твоя про те співає
 виразно-щиро голосом сопілки...

Лукаш

А що ж воно таке?

Мавка

Воно ще краще,
ніж вся твоя хороша, люба врода,
та висловить його і я не можу...
(*Смутно-закохано дивиться на нього і мовчить хвилинку*).
Заграй мені, коханий, у сопілку,
нехай вона все лихо зачарує!

Лукаш

Ей, не пора мені тепера грати!

Мавка

То пригорни мене, щоб я забула
осю розмову.

Лукаш (*оглядається*)

Цить! почують мати!
Вони вже й так тебе все називають
накидачем...

Мавка (*спалахнула*)

Так! хто не зріс між вами,
не зрозуміє вас! Ну, що се значить
«накинулась»? Що я тебе кохаю?
Що перша се сказала? Чи ж то ганьба,
що маю серце не скупе, що скарбів
воно своїх не криє, тільки гойно
коханого обдарувало ними,
не дожидаючи вперед застави?

Лукаш

Була надія, що віддячусь потім.

Мавка

І знов чудне, незрозуміле слово –
«віддячуся»... Ти дав мені дари,
які хотів, такі були й мої –
неміряні, нелічені...

Лукаш

То й добре,
коли ніхто не завинив нікому.
Ти се сама сказала – пам'ятай.

Мавка

Чому я маю сеє пам'ятати?

Мати (*виходить із-за хати*)

Се так ти жнеш? А ти се так городиш?
Лукаш поспішно поволік дерево за хату.
Коли ти, дівонько, не хочеш жати,
то я ж тебе не силую. Вже якось
сама управляюся, а там на вісень,
дасть біг, знайду собі невістку в поміч.

Там є одна вдовиця – моторненька, –
сама припитувалась через люди,
то я сказала, що аби Лукаш
був не від того... Ну, давай вже, любко,
мені серпочка – другого ж немає.

М а в к а

Я жатиму. Ідїть до конопель.

Мати йде через галяву до озера і криється за очеретом. Мавка замахує серпом і нахилється до жита. З жита раптом виринає Русалка Польова; зелена одїж на їй просвічує де-не-де крізь плац золотого волосся, що вкриває всю її невеличку постать; на голові синїй вінок з волошок, у волоссі заплутались рожеві квіти з куколю, ромен, березка.

Р у с а л к а Польова (з благанням кидається до Мавки)

Сестрице, пошануй!
Краси моєї не руйнуй!

М а в к а

Я мушу.

Р у с а л к а Польова

Уже ж мене пошарпано,
всі квітоньки загарбано,
всі квітоньки-зірниченьки
геть вирвано з пшениченьки!
Мак мій жаром червонів,
а тепер він почорнів,
наче кривця пролилася,
в борозенці запеклася...

М а в к а

Сестрице, мушу я! Твоя краса
на той рік ще буйніше залишає,
а в мене щастя як тепер зов'яне,
то вже не встане!

Р у с а л к а Польова (*ламає руки і хитається від горя, як од вітру колос*)

Ой горенько! косо моя!
косо моя золотая!
Ой лишенько! красо моя!
красо моя молодая!..

М а в к а

Твій красі вік довгий не судився,
на те вона зроста, щоб полягати.
Даремне ти благаєш так мене, –
не я, то інший хто її зожне.

Р у с а л к а Польова

Глянь, моя сестро, ще хвиля гуляє
з краю до краю.
Дай нам зажити веселого раю,

поки ще літечко сяє,
поки ще житечко не полягло,–
[...]

Мавка

Рада б я волю вволити,
тільки ж сама я не маю вже волі.

Русалка Польова (*шепче, схилившись Мавці до плеча*)

Чи ж не трапляється часом на полі
гострим серпчком поранити руку?
Сестронько! зглянься на муку!
Крапельки крові було б для рятунку доволі.
Що ж? Хіба крові не варга краса?

Мавка (*черкає себе серпом по руці, кров бризкає на золоті коси Русалки Польової*)

Ось тобі, сестро, яса!
Русалка Польова клониться низько перед Мавкою, дякуючи, і никне в житі.

Від озера наближається мати, а з нею молода повновида молодиця, в червоній хустці з торочками, в бурячковій спідниці, дрібно та рівно зафалдованій; так само зафалдованій і зелений фартух з нашитими на ньому білими, червоними та жовтими стяжками; сорочка густо натикана червоним та синім, намисто дзвонить дукачами на білій пухкій шії, міцна крайка тісно перетягає стан, і від того кругла, заживна постать здається ще розкішнішою. Молодиця йде замашистою ходюю, аж стара ледве поспіває за нею.

Мати (*до молодиці люб'язно*)

Ходіть, Килинко, осьде край берези
ще свіже зіллячко. Ось деревій,–
ви ж гладишки попарити хотіли? –
Він добрий, любонько, до молока.

Килина

Та в мене молока вже ніде й діти!
Коб ярмарок хутчій – куплю начиння.
[...]

Мати

Ей, рибонько, то ви вже обробились?
Ну, що то сказано, як хто робітний
та здужає... А в нас – маленька нивка,
та й то бог спору не дає...

Килина (*дивиться на ниву, де стоїть Мавка*)

А хто ж то
женцем у вас?

Мати

Та там одна сирітка...
(*Нишком*).
Таке воно, простибіг, ні до чого...

К и л и н а *(надходить з матір'ю до Мавки)*
 Добридень, дівонько! Чи добре жнетесья?

М а т и *(сплескує руками)*
 Ой лишенько! Іще не починала!
 Ой мій упадоньку! Що ж ти робила?
 Нездарисько! Нехтолице! Ледащо!

М а в к а *(глухо)*
 Я руку врізала...

М а т и
 Було при чому!

К и л и н а
 А дай сюди серпа – нехай-но я.
 Мавка ховає серпа за себе і вороже дивиться на Килина.

М а т и
 Давай серпа, як кажуть! Таж не твій!
(Вириває серпа Мавці з рук і дає Килині, тая кидається на жито і жне, як вогнем палить, аж солома свище під серпом),

М а т и *(втішно)*
 Ото мені робота!

К и л и н а *(не одриваючись од роботи)*
 Якби хто
 перевесла крутив, то я б дух
 сю нивку вижала.

М а т и *(зукає)*
 А йди, Лукашу!

Л у к а ш *(виходить. До Килини)*
 Магайбі.

К и л и н а *(жнучи)*
 Дякувати.

М а т и
 От, Лукашу,
 допоможеш тут в'язати молодичці.
 Бо та «помічниця» вже скалічила.
 Лукаш береться в'язати снопи.
 Ну, жніте ж, дітоньки, а я піду
 зварю вам киселиці на полудень.
(Іде в хату).

Мавка одійшла до берези, прихилилась до неї і крізь довге віття дивиться на женців. Килина який час так само завзято жне, потім розгинається, випростується, дивиться на похиленого над снопами Лукаша, всміхається, трьома широкими кроками прискакує до нього і пацає з виляском долонею по плечах.

К и л и н а
 Ну ж, парубче, хутчій! Не лізь, як слимак!
 Ото ще верисько!
(Залягається сміхом).

Лукаш (і собі випростується)
 Яка ти бистра!
 Ось ліпше не займай, бо поборю!
 Килина (кидає серпа, береться в боки)
 Ану ж, ану! Ще хто кого – побачим!

Лукаш кидається до неї, вона переймає його руки; вони «міряють силу», упершись долонями в долоні; який час сила їх стоїть нарівні, потім Килина трохи подалась назад, напружено сміючись і граючи очима; Лукаш, розпалившись, широко розхилив її руки і хоче її поцілувати, але в той час, як його уста вже торкаються її уст, вона підбиває його ногою, він падає.

Килина (стоїть над ним сміючись)
 А що? Хто поборов? Не я тебе?
 Лукаш (устає, важко дишучи)
 Підбити – то не мація!
 Килина
 Чи ж пак?

У хаті стукнули двері. Килина знов кинулася жати, а Лукаш в'язати. [...]

Мати (з сінешнього порога)
 Ходіте, женчики! вже є полудень.
 Килина
 Та я своє скінчила, он Лукаш
 ніяк не вправиться.
 Лукаш
 Мені недовго.
 Мати
 Ну, то кінчай; а ви ходіть, Килинко!

Килина йде в хату. Двері зачиняються. Мавка виходить з-під берези.

Лукаш (трохи змішався, побачивши її, але зараз оправився)
 Ага, то ти? Ось дов'яжи снопів, а я піду.
 Мавка
 В'язати я не можу.
 Лукаш
 Ну, то чого ж прийшла тут наглядати,
 коли не хочеш допомогти?
 (В'яже сам).
 Мавка
 Лукашу,
 нехай ся жінка більше не приходить, –
 я не люблю її: вона лукава,
 як видра.

Лукаш
 Ти її ніяк не знаєш.

Мавка
 Ні, знаю! Чула сміх її і голос.

Лукаш
 Сього ще мало.

Мавка
 Ні, сього доволі.
 Ся жінка хижа, наче рись.

Лукаш
 Іще що!

Мавка
 Нехай вона до нас у ліс не ходить.

Лукаш (*випростався*)
 А ти хіба вже лісова цариця,
 що так рядиш, хто має в ліс ходити,
 хто ні?

Мавка (*сумно, з погрозою*)
 У лісі є такі провалля,
 заховані під хрустом та галуззям, –
 не бачить їх ні звір, ані людина,
 аж поки не впаде...

Лукаш
 Іще говорить
 про хижість, про лукавство, – вже б мовчала!
 Я бачу, ще не знав природи твоєї.

Мавка
 Я, може, і сама її не знала...

Лукаш
 Так от же слухай: якщо я тут маю
 тебе питати, хто до мене сміє
 ходити, а хто ні, то ліпше сам я
 знов з лісу заберуся на село.
 Вже якось там не пропаду між людьми.
 Бо я не став отут сидіти в тебе,
 як лис у пастці.

Мавка
 Я пасток на тебе
 не наставляла. Ти прийшов по волі.

Лукаш
 По волі ж і піду, як тільки схочу,
 ніхто нічим мене тут не прив'яже!

Мавка
 Чи я ж тебе коли в'язати хтіла?

Лукаш
 Ну, то до чого ж ціла ся балачка?

Дов'язав останнього снопа і, не дивлячись на Мавку, пішов до хати. Мавка сіла в борозні над стернею і похилилась у смутній задумі.

Л е в *(виходить із-за хати)*
 Чого се ти, небого, зажурилась?
 М а в к а *(тихо, смутно)*
 Минає літо, дядечку...
 Л е в
 Для тебе
 воно таки журба. Я міркував би,
 що вже б тобі не тра верби на зиму.
 М а в к а
 А де ж я маю бути?
 Л е в
 Як на мене,
 то не тісна була б з тобою хата...
 Коли ж сестра таку натуру має,
 що з нею й не зговориш. Я вже брався
 і так, і інако... Якби то я
 був тут господарем, то й не питався б;
 та вже ж я їм віддав сей ґрунт і хату,
 то воля не моя. [...]

Мавка поволі вибирає напівзів'ялі квітки з пожатого жита і складає їх в пучечок. З хати виходять мати, Килина і Лукаш.

М а т и *(до Килини)*
 Чого ви спішитесь? Та ще посидьте!
 К и л и н а
 Ей, ні вже, дядинусю, я піду.
 Дивіть, уже нерано, – я боюся.
 М а т и
 Лукашу, ти провів би.
 Л у к а ш
 Чом же, можу.
 К и л и н а *(поглядає на нього)*
 Та, май, робота є...
 М а т и
 Яка робота
 увечері? Іди, синашу, йди
 та надведи Килинку до дороги.
 Самій увечері в сій пущі сумно.
 Та ще така хороша молодичка, –
 коли б хто не напав!
 К и л и н а
 Ой дядинусю,
 се ж ви мене тепер зовсім злякали!

Лукашу, йдім, поки не звечоріло,
а то й удвох боятимемось!

Лукаш
Я б то?
боявся в лісі? Ого-го! помалу!

Мати
Та він у мене хлопець молодець,
ви вже, Килинко, честі не уймайте!

Килина
Ні, то я жартома...
(Завважає Лева).
Ов! дядьку Лево!
то ви-те вдома?

Лев (удає, мов не дочув)
Га? ідіть здорові!
(Йде собі в ліс).

Килина
Ну, будьте вже здоровенькі, тітусю!
(Хоче поцілувати стару в руку, тая не дає, обтирає собі рота фартухом і тричці «з церемонією» цілується з Килиною).

Килина (вже на ході)
Живі бувайте, нас не забувайте!

Мати
Веселі будьте та до нас прибудьте!
(Йде в хату і засовує двері за собою).

Мавка підводиться і тихою, наче втомленою, походомою іде до озера, сідає на похилену вербу, склоняє голову на руки і тихо плаче. Починає накрапати дрібний дощик, густою сіткою заволікає галяву, хату й гай.

Русалка (підпливає до берега і заглядає до Мавки, здивована і цікава)
Ти плачеш. Мавко?

Мавка
Ти хіба ніколи
не плакала, Русалонько?

Русалка
О, я!
Як я заплачу на малу хвилинку,
то мусить хтось сміятися до смерті!

Мавка
Русалко! ти ніколи не кохала...

Русалка
Я не кохала? Ні, то ти забула,
яке повинно бути кохання справжнє!
Кохання – як вода, – плавке та бистре,
рве, грає, пестить, затыгає й топить.

Де пал – воно кипить, а стріне холод –
стає мов камінь. От моє кохання!

[...]

Мавка (підводить голову)
Ти кажеш – каяття? Спитай березу,
чи кається вона за тії ночі,
коли весняний вітер розплігав
їй довгу косу?

Русалка
А чого ж сумує?

Мавка
Що милого не може обійняти,
навіки пригорнути довгим віттям.

Русалка
Чому?

Мавка
Бо милий той – весняний вітер.

Русалка
Нащо ж було кохати їй такого?

Мавка
Бо він був ніжний, той весняний легіт,
співаючи, їй розвивав листочки,
милуючи, розмаяв їй віночка
і, пестячи, кропив росюю косу...
Так, так... він справжній був весняний вітер,
та іншого вона б не покохала.

Русалка
Ну, то нехай тепер жалобу спустить
аж до землі, бо вітра обійняти
повік не зможе – він уже пролинув.
(Тихо, без плеску, відпливає від берега і зникає в озері).

[...]

Мавка (тихо, з глибокою журбою)
Так... він уже пролинув...

*Лісовик виходить з гущавини. Він у довгій киреї барви старого золота з темно-червоною
габою внизу, навколо шапки обвита гілка достиглого хмелю.*

Лісовик
Доню, доню,
як тяжко ти караєшся за зраду!..

Мавка (підводить голову)
Кого я зрадила?

Лісовик
Саму себе.
Покинула високе верховіття
і низько на дрібні стежки спустилась.

До кого ти подібна? До служебки,
зарібниці, що працює гіркою
окрайчик щастя хтіла заробити
і не змогла, та ще останній сором
їй не дає жебрачкою зробитись.
Згадай, якою ти була в ту ніч,
коли твоє кохання розцвілося:
була ти наче лісова царівна
у зорянім вінку на темних косах,—
тоді жадібно руки простягало
до тебе щастя і несло дари!

М а в к а

Так що ж мені робить, коли всі зорі
погасли і в вінку, і в серці в мене?

Л і с о в и к

Не всі вінки погинули для тебе.
Оглянься, подивись, яке тут свято!
Вдяг ясень-князь кирею золоту,
а дика рожа буйнії корали.
Невинна біль змінилась в гордий пурпур
на тій калині, що тебе квітчала,
де соловей співав пісні весільні.

[...]

М а в к а (*поривчасто встає*)

То дай мені святкові шати, діду!
Я буду знов як лісова царівна,
і щастя упаде мені до ніг,
благаючи моєї ласки!

Л і с о в и к

Доню,
давно готові шати для царівни,
але вона десь бавилась, химерна,
убравшись для жарту за жебрачку.

*Розкриває свою кирею і дістає досі заховану під нею пишну, злотом гаптовану багрян-
ницю і срібний серпанок; надіває багрянницю поверху убрання на Мавку;*

Л і с о в и к

Тепер я вже за тебе не боюся.

[...]

Раптом з-під землі з'являється темне, широке, страшне М а р и щ е .

[...]

М а в к а

Ні, я не хочу!
Не хочу я до тебе! Я жива!

«Той, що в скалі сидить»
 Я поведу тебе в далекий край,
 незнаний край, де тихі, темні води
 [...]
 Тебе візьму я. Ти туди належиш:
 ти бліднеш від огню, від руху млієш,
 для тебе щастя – тїнь, ти нежива.

Мавка (встає)
 Ні! я жива! Я буду вічно жити!
 Я в серці маю те, що не вмирає.

Марище
 Почім ти знаєш те?

Мавка
 По тїм, що муку
 свою люблю і їй даю життя.
 Коли б могла я тільки захотіти
 її забути, я пішла б з тобою,
 але ніяка сила в цілім світі
 не дасть мені бажання забуття.
 [...]

З лісу виходить Лукаш. Мавка йде назустріч Лукашеві. Обличчя її відбиває смертельною блідістю проти яскравої одежі, конаюча надія розширила її великі темні очі, рухи в неї поривчасті й зникаючі, наче щось у ній обривається.

Лукаш (побачивши її)
 Яка страшна! Чого ти з мене хочеш?
 (Поспішає до хати, стукає в двері, мати відчиняє, не виходячи, Лукаш до матері на порозі).
 Готуйте, мамо, хліб для старостів, –
 Я взавтра засилаюсь до Килини!
 (Іде в хату, двері зачиняються).

«Той, що в скалі сидить» виходить і подається до Мавки.

Мавка (зриває з себе багрянцю)
 Бери мене! Я хочу забуття!»

Той, що в скалі сидить» торкається до Мавки; вона, крикнувши, падає йому на руки, він закидає на неї свою чорну кирею. Обоє западаються в землю.

ДІЯ III

Хмарна, вітряна осіння ніч. Останній жовтий відблиск місяця гасне в хаосі голого верховіття. Стогнуть пугачі, регочуть сови, уїдливо хававкають пущики. Раптом все покривається протяглим сумним вовчим виттям, що розлягається все дужче,

дужче і враз обривається. Настає тиша. Починається хворе світання пізньої осені. Безлистий ліс ледве мріє проти попелястого неба чорною щетиною, а доли по узліссі снується розтріпаний морок. Лукашева хата починає біліти стінами; при одній стіні чорніє якась постать, що знеможена прихилилась до одвірка, в ній ледве можна пізнати Мавку; вона в чорній одежі, в сивому непрозорому серпанку, тільки на грудях красіє маленький калиновий пучечок.

Коли розвидняється, на галяві стає видко великий пеньок, там, де стояв колись столітній дуб, а недалечко від нього недавно насипану, ще не порослу моріжком могилу. З лісу виходить Лісовик, у сірій свиті і в шапці з вовчого хутра.

Лісовик (придивляючись до постаті під хатою)

Ти, донечко?

Мавка (трохи поступає до нього)

Се я.

Лісовик

Невже пустив

тебе назад «Той, що в скалі сидить»?

Мавка

Ти визволив мене своїм злочином.

Лісовик

Ту помсту ти злочином називаєш,
ту справедливу помсту, що завдав я
зрадливому коханцеві твоєму?

Хіба ж то не по правді, що дізнав він
самотнього неслітського одчаю,
блукаючи в подобі вовчій лісом?

Авжеж! Тепер він вовкулака дикий!

[...]

Мавка

Не радій,

бо я його порятувала. В серці
знайшла я тее слово чарівне,
що й озвірилих в люди повертає.

Лісовик (тупає зо злості ногою і ламає з тріском свого ціпка)

Не гідна ти дочкою лісу зватись!
бо в тебе дух не вільний лісовий,
а хатній рабський!

Мавка

О, коли б ти знав,

коли б ти знав, як страшно то було...

[...]

Я спала сном камінним у печері
глибокій, чорній, вогкій та холодній...
і я вчинила диво... Я збагнула,
що забуття не суджено мені.

Лісовик

Де ж він тепер? Чому він не з тобою?
Чи то й його невдячність невмируща
так, як твоє кохання?

Мавка

Ох, дідусю!
якби ти бачив!.. Він в подобі людській
упав мені до ніг, мов ясеня втятий...
І з долу вгору він до мене звів
такий болючий погляд, повний туги
і каяття палкого, без надії...
Людина тільки може так дивитись!..
Я ще до мови не прийшла, як він
схопивсь на рівні ноги, і від мене
тремтячими руками заслонився,
і кинувся, не мовлячи ні слова,
в байрак терновий, там і зник з очей.

Лісовик

І що ж тепер ти думаєш робити?

Мавка

Не знаю... Я тепер, як тінь, блукаю
край сеї хати. Я не маю сили
покинути її... Я серцем чую –
він вернеться сюди...

Лісовик мовчки журливо хитає головою. Мавка знов прихилиється до стіни.

Лісовик

Дитино бідна,
чого ти йшла від нас у край понурій?
Невже нема спочинку в ріднім гаю?
Дивись, он жде тебе твоя верба,
вона давно вже ложе постелила
і журиться, що ти десь забарилась.
Іди спочинь.

Мавка (тихо)

Не можу я, дідусю.

Лісовик, шумно зітхнувши, помалу подався в ліс. З лісу чується навісний тупіт, наче хтось без ваги женеться конем, потім спиняється.

Куць (вискакує з-за хати, потираючи руки, і спиняється, побачивши Мавку)

Ти, Мавко, тут?

Мавка

А ти чого никаєш?

Куць

Я їм коня притяг за гичку в стайню.
Гаразд мене поповозив востаннє,
вже не возитиме нікого більше!

Мавка

Ненавидний! Ти оганьбив наш ліс!
Се так держиш умову з дядьком Левом?

Куць

Умова наша вмерла вкупі з ним.

Мавка

Як? Дядько Лев умер?

Куць

Он і могила.
Під дубом поховали, а прийшлося
коло пенька старому спочивати.

Мавка

Обоє полягли... Він пречував,
що вже йому сей рік не зимувати...
(Находить до могили).
Ой як же плаче серце по тобі,
єдиний друже мій! Якби я мала
живущі сльози, я б зросила землю,
барвінок би зросила невмирущий
на сій могилі. А тепер я вбога,
мій жаль спадає, наче мертвий лист...

[...]

Зли дні *(малі, заморені істоти, в лахмітті, з вічним гризьким голодом на
обличчі, з'являються з-за кутка хатнього)*

Ми тут! А хто нас кличе?

Мавка *(кидається їм навперейми до дверей)*

Геть! Щезайте!

[...]

Зли дні

Дай калину
оту, що носиш коло серця! Дай!

Мавка

Се кров моя!

[...]

Зли дні

Їсти! Ми голодні!!

Голос матері Лукашевої *(в хаті)*

Ой! Що таке? Вже знов нечиста сила!

Куць *(до Злиднів пошепки)*

А бачите – прокинулась.....

[...]

Г о л о с материн

О, вже й розвиднилось, а та все спить.
Килино! Гей, Килино! Ну, та й спить же!
Бодай навік заснула... Встань! А встань,
бодай ти вже не встала!

Г о л о с Килини (*заспано*)

Та чого там?

М а т и (*уїдливо*)

Пора ж тобі коровицю здоїти,
оту молочну, турського заводу,
що ти ще за небіжчика придбала.

К и л и н а (*вже прочумавшись*)

Я тії подою, що тут застала,
та наїджу три краплі молока –
хунт масла буде...

М а т и

Отже й не змовчить!
Хто ж винен, що набілу в нас не стало?
З такою господинею... ой горе!
Ну вже й невісточка! І де взялася
на нашу голову?

К и л и н а

А хто ж велів
до мене засилатися? Таж мали
отут якусь задрипанку, – було вам
прийняти та прибрати хорошенько,
от і була б невісточка до мислі!

М а т и

А що ж – гадаєш, ні? Таки й була б!
Дурний Лукаш, що проміняв на тебе;
бо то було таке покірне, добре,
хоч прикладай до рани... Узиваєш
її задрипанкою, а сама
її зелену сукню перешила
та й досі соваєш – немає встиду!

К и л и н а

Та вже ж, у вас находишся в новому!..
Он чоловіка десь повітря носить,
а ти бідує з свекрушиськом проклятим, –
ні жінка, ні вдова – якась покидька!

М а т и

Який би чоловік з тобою всидів?
Бідо напрасна! Що було – то з'їла
з дітиськами своїми, – он, сидять! –
бодай так вас самих посіли злидні!

К и л и н а

Нехай того посядуть, хто їх кличе!

На сих словах одчинає двері з хати. Куць утікає в болото. Злидні схоплюються і забігають у сіни.

Килина з відром у руках шпарко пробігає до лісового потоку, з гуркотом набирає відром воду і вертається назад уже трохи тихшою ходюю. Завважає близько дверей Мавку, що стоїть при стіні знесилена, спустивши сивий серпанок на обличчя.

Килина (спиняється і становить відро долі)

А се ж яка?.. Гей, слухай, чи ти п'яна, чи, може, змерзла? (Термосить Мавку за плече).

Мавка (насилу, мов борючися з тяжкою зморою)

Сон мене змагає...

Зимовий сон...

Килина (відслоняє їй обличчя і пізнає)

Чого сюди прийшла?

Тобі не заплатили за роботу?

Мавка (як і перше)

Мені ніхто не може заплатити.

Килина

До кого ти прийшла? Його нема.

Я знаю, ти до нього! Признавайся –

він твій коханок?

Мавка (так само)

Колись був ранок

ясний, веселий, не той, що тепер...

він уже вмер...

Килина

Ти божевільна!

Мавка (так само)

Вільна я, вільна...

Сунеться хмарка по небу повільна...

йде безпричальна, сумна, безпривітна...

Де ж блискавиця блакитна?

Килина (сіпає її за руку)

Геть! не мороч мене! Чого стоїш?

Мавка (притомніше, відступаючи од дверей)

Стою та дивлюся, які ви щасливі.

Килина

А щоб ти стояла у чуді та в диві!

Мавка змінюється раптом у вербу з сухим листом та плакучим гіллям.

Килина (оговтавшись від здуміння, ворожо)

Чи ба! Я в добрий час тобі сказала!

Ну-ну, тепер недовго настоїшся!..

Хлопчик *(вибігає з хати. До Килини)*
 Ой мамо, де ви-те? Ми їсти хочем,
 а баба не дають!

Килина
 Ей, одчепися!
(Нишком, нахилившись до нього).
 Я там під печею пиріг сховала, –
 як баба вийде до комори, – з'їжте.

Хлопчик
 Ви-те суху вербу встромили тута?
 Та й нащо то?

Килина
 Тобі до всього діло!

Хлопчик
 Я з неї вріжу дудочку!

Килина
 Про мене!

Хлопчик вирізує гілку з верби і вертається в хату. З лісу виходить Лукаш, худий, з довгим волоссям, без свити, без шапки.

Килина *(скрикує радісно, вгледівши його, але зараз же досада тамує її радість)*

Таки явився! Де тебе носило
 так довго?

Лукаш
 Не питай!

Килина
 Ще й не питай!

[...]

Лукаш
 Мовчи! Не скигли!!

Килина спиняється, глянувши на нього з острахом.

Ось я тебе тепера попитаю!
 Де дядьків дуб, що он пеньок стримить?

Килина *(спочатку збилась, але хутко стямилась)*

А що ж ми мали тута – голод їсти?
 Прийшли купці, купили, та й уже.
 Велике щастя – дуб!

Лукаш
 Таж дядько Лев
 залявся не рубати.

Килина
 Дядька Лева
 нема на світі, – що з його заляття?

Хіба ж то ти залявся або я?
 Та я б і цілий ліс продати рада
 або протеребити, – був би ґрунт,
 як у людей, не ся чортівська пуца.
 Таж тут, як вечір, – виткнутися страшно!
 І що нам з того лісу за добро?
 Стикаємось по нім, як вовкулаки,
 ще й справді вовкулаками завиєм!

Лукаш
 Цить! цить! не говори! Мовчи!
 (В голосі його чутно божевільний жак),
 Ти кажеш
 продати ліс... зрубати... а тоді вже
 не буде так... як ти казала?

Килина
 Як?
 Що вовк...

Лукаш (затуляє їй рота)
 Ні, не кажи!

Килина (визволившись від нього)
 Та бійся бога!
 Ти впився, чи вдурів, чи хто наврочив?
 Ходи до хати.

Лукаш
 Зараз... я піду...
 от тільки... тільки... ще води нап'юся!

(Стає навколішки і п'є з відра. Потім устає і дивиться задумливо поперед себе, не рушаючи з місця).

Килина
 Ну? Що ж ти думаєш?

Лукаш
 Я? Так... не знаю...
 (Вагаючись).

Чи тут ніхто не був без мене?

Килина (шорстко)
 Хто ж би
 тут бути мав?

Лукаш (спустивши очі)
 Не знаю...

Килина (злісно посміхнувшись)
 Ти не знаєш,
 то, може, я що знаю.

Лукаш (тривожно)
 Ти?

К и л и н а

А що ж!
Я відаю, кого ти дожидаєш,
та тільки ба! – шкода твого ждання!
Якщо й було, то вже в стовпець пішло...

Л у к а ш

Що ти говориш?

К и л и н а

Те, що чуєш.

М а т и (*вибігає з хати і кидається з обіймами до Лукаша. Він холодно приймає те вітання*)

Сину!..
Ой синоньку! Ой що ж я набідилась
з отею відьмою!

Л у к а ш (*здригнувшись*)

З якою?

М а т и (*показує на Килину*)

З тею ж!

Л у к а ш (*зневажливо всміхаючись*)

І та вже відьма? Ба, то вже судилось
відьомською свекрухою вам бути.
Та хто ж вам винен? Ви ж її хотіли.

М а т и

Якби ж я знала, що вона така
нехлюя, некукібниця!..

К и л и н а (*впадає в річ*)

Ой горе!
Хто б говорив! Уже таких відьом,
таких нехлюй, як ти, світ не видав!
Ну вже ж і матінка, Лукашу, в тебе! –
залізо – й те перегризе!

Л у к а ш

А ти,
я бачу, десь міцніша від заліза.

К и л и н а

Від тебе дочекаюсь оборони!
Такої матері такий і син!
Якого ж лиха брав мене? Щоб тута
помітувано мною?

М а т и (*до Лукаша*)

Та невже ж ти
не скажеш їй стулити губу? Що ж то,
чи я їй поштурховисько якась?

Л у к а ш

Та дайте ви мені годину чисту!
Ви хочете, щоб я не тільки з хати,
а з світа геть зійшов? Бігме, зійду!

К и л и н а (до матері)

А що? діждалась?

М а т и

Щоб ти так діждала

від свого сина!

(Розлючена йде до хати, на порозі стрічається з Килининим сином, що вибігає з сопілкою в руках).

Оступися, злидню!

(Штурхає хлопця і заходить в хату, тряснувши дверима).

Х л о п ч и к

Ви-те прийшли вже, тату?

Л у к а ш

Вже, мій сину.

(На слові «сину» кладе іронічний притиск).

К и л и н а (вражена)

Ну, то скажи йому, як має звати,—

уже ж не дядьком?

Л у к а ш (трохи присоромлений)

Та хіба ж я що?

Ходи, ходи сюди, малий, не бійся.

(Гладить хлопця по білій голівці).

Чи то ти сам зробив сопілку?

Х л о п ч и к

Сам.

Та я не вмю грати. Коб ви-те!

(Простягає Лукашеві сопілку)

Л у к а ш

Ей, хлопче, вже моє грання минулось!..

(Смутно задумується).

Х л о п ч и к (пхикаючи)

І! то ви-те не хочете! Ну, мамо,

чом тато не хочять мені заграти?

К и л и н а

Іще чого! Потрібне те грання!

Л у к а ш

А дай сюди сопілочку.

(Бере сопілку).

Хороша.

З верби зробив?

Х л о п ч и к

А що ж, он з теї-о.

(Показує на вербу, що сталася з Мавки).

Л у к а ш

Щось наче я її не бачив тут.

(До Килини).

Ти посадила?

К и л и н а

Хто б її садив?
 Стирчав кілок вербовий та й розрісся.
 Тут як з води росте – таже дощі!

Х л о п ч и к (вередливо)
 Чому ви-те не граєте?

Л у к а ш (задумливо)
 Заграти?..

(Починає грати [мелодія № 14] спершу тихенько, далі голосніше; зводить згодом на ту веснянку [мелодія № 8], що колись грав Мавці. Голос сопілки [при повторенні гри на сопілці мелодії № 8] починає промовляти словами).

«Як солодко грає,
 як глибоко крає,
 розтинає мені груди, серденько виймає...»

Л у к а ш (випускає з рук сопілку)
 Ой! Що се за сопілка? Чари! Чари!
 Хлопчик, злякавшись крику, втік до хати.
 Кажі, чаклунко, що то за верба?
(Хапає Килину за плече).

К и л и н а

Та відчепися, відки маю знати?
 Я з кодлом лісовим не накладаю
 так, як твій рід! Зрубай її, як хочеш,
 хіба я бороню? Ось на й сокиру.
(Витягає йому з сіней сокиру).

Л у к а ш (узявши сокиру, підійшов до верби, ударив раз по стовбуру, вона стенилась і зашелестіла сухим листом. Він замахнувся удруге і спустив руки)

Ні, руки не здіймаються, не можу...
 чогось за серце стисло...

К и л и н а

Дай-но я!
(Вихоплює від Лукаша сокиру і широко замахується на вербу).

Всю мить з неба вогненным змієм-метеором злітає Перелесник і обіймає вербу.

П е р е л е с н и к

Я визволю тебе, моя кохана!
 [...]

М а т и (до Лукаша)

Чого стоїш? Рятуй своє добро!

Л у к а ш (вступивши очі в крокву, що вкрита кучерявим вогнем, як цвітом)
 Добро? А може, там згорить і лихо?...

[...]

Від лісу наближається якась висока жіноча постать у білій додільній сорочці і в білій, зав'язаній по-старосвітському, намітці. Вона йде хитаючись, наче од вітру валиться, часом спиняється і низько нахилиється, немов шукаючи чогось. Коли надходить ближче і спиняється біля ожинових кущів, що ростуть недалеко від пожарища, то випростується, і тоді видно її змарніле обличчя, подібне до Лукашевого.

Лукаш

Хто ти? Що ти тут робиш?

Постать

Я – загублена Доля.
Завела мене в дебрі
нерозумна сваволя.

[...]

Лукаш

Уломи ж, моя Доле,
хоч отую ожину,
щоб собі промести, по снігу провести
хоч маленьку стежину!

Доля

Ой колись я навесні
тут по гаю ходила,
по стежках на признаку
дивоцвіти садила.
Ти стоптав дивоцвіти
без ваги попід ноги...
Скрізь терни-байраки, та й нема признаки,
де шукати дороги.

Лукаш

Прогорни, моя Доле,
хоч руками долинку,
чи не знайдеш під снігом
з дивоцвіту стеблинку.

Доля

Похололи вже руки,
що й пучками – не рушу...
Ой тепер я плачу, бо вже чую й бачу,
що загинути мушу.
(Застогнавши, рушає),

Лукаш (простягаючи руки до неї)

Ой скажи, дай пораду,
як прожити без долі!

Доля (показує на землю в нього під ногами)

Як одрізана гілка,
що валяється долі!
(Іде, хилляючись, і зникає в снігах).

Лукаш нахилиється до того місця, що показала Доля, знаходить вербову сопілку, що був кинув, бере її до рук і йде по білій галяві до берези. Сідає під посивілим від снігу довгим віттям і крутить в руках сопілочку, часом усміхаючись, як дитина. Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з'являється з-за берези і схиляється над Лукашем.

Постать Мавки

Заграй, заграй, дай голос мому серцю!
Воно ж одно лишилося від мене.

Лукаш

Се ти?.. Ти упирицею прийшла,
щоб з мене пити кров? Спивай! Спивай!
(Розкриває груди).
Живи моєю кров'ю! Так і треба,
бо я тебе занапастив...

Мавка

Ні, милий,
ти душу дав мені, як гострий ніж
дає вербовій тихій гілці голос.

Лукаш

Я душу дав тобі? А тіло збавив!
Бо що ж тепера з тебе? Тінь! Мара!
(З невимовною тугою дивиться на неї).

Мавка

О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
чистим, палючим, як добре вино,
вільними іскрами вгору злетіло.
Легкий, пухкий попілець
ляже, вернувшись, в рідну землю,
вкупі з водою там зростить вербицю, –
стане початком тоді мій кінець.
Будуть приходити люди,
вбогі й багаті, веселі й сумні,
радощі й тугу нестимуть мені,
їм промовляти душа моя буде.
Я обізвуся до них
шелестом тихим вербової гілки,
голосом ніжним тонкої сопілки,
смутними росами з вітів моїх.
Я їм тоді проспівую
все, що колись ти для мене співав,
ще як напровесні тут вигравав,
мрії збираючи в гаю...
Грай же, коханий, благаю!

*Лукаш починає грати.. ... Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці.
Лукаш кидається до неї з покликом щастя.*

Вітер збиває білий цвіт з дерев. Цвіт лине, лине і закриває закохану пару, далі переходить у густу сніговицю. Коли вона трохи ущухла, видно знов зимовий краєвид, з важким навісом снігу на вітах дерев. Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з сопілкою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх. Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг йому на голову, запорошив усю постать і падає, падає без кінця...

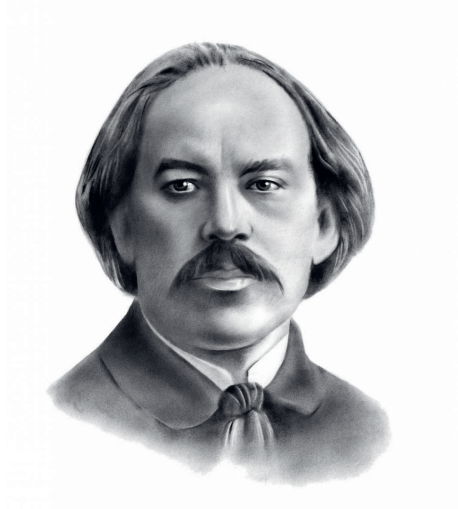
[25/VII 1911 р.]

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. *Яке ваше враження від прочитання драми-феєрії «Лісова пісня»? Поділіться своїми думками з однолітками.*
2. *Чому драму-феєрію Леся Українка назвала «Лісова пісня»?*
3. *З'ясуйте, які жанрові ознаки має «Лісова пісня» і запишіть їх у зошити.*
4. *Принципи якого літературно-мистецького напрямку реалізовано у «Лісовій пісні»?*
5. *Якою, на вашу думку, є композиція «Лісової пісні»? Поділіться своїми міркуваннями з однокласниками.*
6. *Визначте кульмінацію твору і з'ясуйте її особливості. Яку ідею утверджує автор драми-феєрії?*
7. *Чим збагачує, облагороджує людину зміст драми-феєрії в образах Мавки і Лукаша?*
8. *У чому сенс людського життя за «Лісовою піснею» Лесі Українки? Поділіться своїми міркуваннями. Напишіть твір-мініатюру або створіть відеоскрайбінг (власну презентацію з ілюстраціями до твору чи відеоролик).*
9. *Охарактеризуйте актуальність «Лісової пісні» в наш час. Що означають для вас слова поетеси майбутнім поколінням: «Ні! Я жива! Я буду вічно жити. Я в серці маю те, що не вмирає!» (Леся Українка).*

МИКОЛА ВОРОНИЙ

24 листопада 1871 – 7 червня 1938

Любов, краса і шукання правди (світла, знання, початку чи Бога) – це сфери символічної поезії, вона найкраще може про це оповісти.

Микола Вороний

Ім'я Миколи Вороного міцно вписане в історію нової української літератури... Визначний майстер поетичного слова, талановитий перекладач «Інтернаціоналу», «Марсельези», творів прогресивних російських і західноєвропейських письменників, – він своєю плідною діяльністю сприяв розширенню горизонтів української літератури, виробленню нею нових форм, налагодженню нових зв'язків з іншими літературами світу»

Олександр Білецький

КРАСА!

Мій друже! Я Красу люблю,
І з кожної хвилини
Собі ілюзію роблю,
Бо в тій хвилиності ловлю
Я щастя одробини.

Що є життя? Коротка мить.
Яке його надбання?
Красою душу напоїть
І, не вагаючись, прожить
Хвилину раювання.

Краса! На світі цім Краса –
Натхненна чарівниця,
Що відкриває небеса,
Вершить найбільші чудеса,
Мов казкова цариця.

Її я славлю, і хвалю,
І кожну їй хвилину
Готов оддати без жалю.
Мій друже, я Красу люблю...
Як рідну Україну!

1912 р.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. Визначте тему та головну думку вірша. Поясніть, чому в заголовку поет використовує знак оклику. Наведіть приклади художніх творів, назви яких виражені окличними формами.
2. Проаналізуйте ставлення митців до краси як естетичної категорії в поезії модернізму, зокрема у вірші Ш. Бодлера «Гімн красі». Чи можна М. Вороного вважати послідовником традиції французького символізму?
3. Яке поняття М. Вороний ототожнює із поняттям краси? На які світоглядні переконання поета вказує таке ототожнення?

4. Які художні засоби використовує поет для розкриття образу Краси? Наведіть приклади та поясніть їх значення. Розкрийте зміст авторських неологізмів «промінструнними», «мрійнотканному», «вогнелунними», «яснозоряно».

ІНФАНТА

Різьблю свій сон... От ніби вчора ми
Зійшлись, – і стріча та жива.
На землю тканками прозорими
Лягли осінні дерева.

Акордами промінструнними
День хвилював і тихо гас.
Над килимами вогнелунними
Венера кинула алмаз.

У завивалі мрійнотканому
Дрімала синя далечинь, –
І от на обрії туманному
Замиготіла ваша тінь.

Дзвінкою чорною сильветою
Вона упала на емаль,
А поза нею вуалетою
Стелився попелястий жаль.

Ви йшли, як сон, як міф укоханий,
Що виринає з тьми століть.
Вітали вас – мій дух сполоханий,
Рум'яне сяйво і блакить.

Бриніли в серці домінантою
Чуття побожної хвали,
Коли величною інфантою
Ви поуз мене перейшли.

Ви усміхнулись яснозоряно
Холодним полиском очей, –
І я схилився упокорено,
Діткнутий лезом двох мечей.

Освячений, в солодкій муці я
Був по той бік добра і зла...
А наді мною Революція
В червоній заграві пливла.

1907–1922 рр.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. Якою постає інфанта у вашій уяві? Прочитуйте рядки, що описують інфанту. Поясніть значення художньої деталі у створенні цілісного образу.
2. Проаналізуйте авторське ставлення до головної героїні.
3. Прослідкуйте за динамікою картин природи. Зробіть висновок про роль пейзажу в творі, його зумовленість появою героїні.
4. Яка роль контрасту в творі? Чому зміст останніх двох рядків протиставлений змісту всього твору? Чому така авторська композиція не порушує цілісності вірша?

БЛАКИТНА ПАННА

Має крилами Весна
Запашна,
Лине вся в прозорих шатах,
У серпанках і блаватах...
Сяє усміхом примар
З-поза хмар,
Попелястих, пелехатих.

Ось вона вже крізь блакить
Майорить,
Довгождана, нездоланна...
Ось вона – Блакитна Панна!..
Гори, гай, луги, поля –
Вся земля
Їй виспівує: «Осанна!»

А вона, як мрія сну
Чарівна,
Сяє вродою святою,
Неземною чистотою,
Сміючись на пелюстках,
На квітках
Променистою росою.

І уже в душі моїй
В сьайві мрій
В'ються хмелем арабески,
Миготять камеї, фрески,
Гомонять-бринять пісні
Голосні
І сплітаються в гротески.

1912 р.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. *Визначте тему та головну думку вірша «Блакитна Панна».*
2. *Охарактеризуйте символічний образ весни у творі.*
3. *Які образні вислови вірша найбільше вразили вас змістом і формою?*
4. *Доведіть, що «Блакитна Панна» – це зразок поезії символізму.*

ІВАНОВІ ФРАНКОВІ (Відповідь на його Посланіє)

La poesie n'a pas la verite pour objet, elle n'a qu'elle-meme.
Charles Baudelaire

Ні, мій учителю і друже,
Про мене все це не байдуже.
Життя з його скаженим шалом,
З погонею за ідеалом,
З його стражданням і болінням
І невгамованим сумлінням,
Життя – се дві противні сили,
Що між собою в бій вступили.

Одна з них – велетень-гнобитель,
А друга – геній-визволитель;
Його двосічна гостра криця
Влучна, як з неба блискавиця;

Але і велетень могутий
В руці тримає меч блискучий?
Страшні, тяжкі його удари,
А ще страшніш таємні чари...

Як маю я його цуратись
Чи від ударів ухилятись?
О, ні! Я, взявши в руки зброю,
Іду за генієм до бою.
Рубаюсь з ворогом, співаю,
В піснях до бою закликаю
Всіх тих, що мляві, чи недужі,
Чи під укриттям сплять байдужі.

І знаю я, що замість плати
Мене чекають кари, страти...
Та чи ж грізний удар обуха
Там, де буяє творчість духа?
Одна хвилина раювання
Там відкупляє всі страждання.
Бо то чуття свобідні, щирі
Бринять у святоблівій лірі.

І прикро, як ураз зі мною
Стають, немовби теж до бою,
А справді для пихи своєї
З порожнім серцем фарисеї
І паперовими мечами
Вимахують над головами.
Хто кликав їх? Чого їм треба?
Чи хробакам потрібно неба?

Нехай ідуть всі ті нездари
На торговиці та базарії
Нікчемний крам, дрібні вигоди –
От їх найвищії клейноди
Але коли повсякчас битись,
То серце може озлобитись.
Охляти може, зачерствіти,
Зав'януть, як без сонця квіти.

Душа бажає скинуть пута,
Що в їх здавен вона закута,
Бажає ширшого простору –
Схопитись і злетіти вгору,
Життя брудне, життя нікчемне
Забути і пізнати надземне.
Все неосяжне – охопити,
Незрозуміле – зрозуміти!

О, друже мій, то не дурниці.–
Всі ті щасливі небулиці
Про райських гурій, про нірвану,
Про землю ту обітовану.
Вони тягар життя скидають
І душу раєм надихають.
Чи все ж те розумом збагнути,
Що дасться серцеві відчути?

І чи можливо без утрати
Свобідний творчий дух скувати?

І хто Поезію – царицю
Посміє кинуть у в'язницю?
Хто вкаже шлях їй чи напрямом,
Коли вона не зносить рамок?
В ній всі краси кольори сяють,
В ній всі чуття і змисли грають!..

До мене як горожанина
Ставляй вимоги – я людина.
А як поет – без перепони
Я стежу творчості закони;
З них повстають мої ідеї –
Найкращий скарб душі моєї.
Творю я їх не для шаноби;
Не руш, коли не до вподоби.

І ще скажу, мій славний друже,
Я не беру життя байдуже.
Високих дум святі скрижалі,
Всі наші радощі і жалі,
Всі ті боління і надії
І чарівливі гарні мрії, –
Все, що від тебе в серце впало,
Не загубилось, не пропало...

Моя девіза: йти за віком
І бути цілим чоловіком!

1902 р.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. За епіграф до поезії М. Вороний бере поетичні рядки французького символіста Шарля Бодлера: «Предметом поезії є тільки вона сама, а не дійсність». Спробуйте аргументувати вибір українського поета.
2. Що вам відомо з біографічних нарисів підручника та інших інформаційних джерел про взаємовідносини І. Франка та М. Вороного? Чи допомагає вам зробити висновки про ставлення М. Вороного до І. Франка звертання «учителю і друже», яким починається вірш?
3. Чиє розуміння поезії, – І. Франка чи М. Вороного, є більш близьким для вас? Чому?
4. Пригадайте, що таке антитеза. Наведіть приклади із поезії. Суперечливими чи взаємодоповнюючими є метафори «велетень-гнобитель» і «геній-визволитель», що використовує автор для зображення життя? Думку аргументуйте цитатами із вірша.
5. Чому М. Вороний розмежовує поняття «поет» і «громадянин»? Чи можуть ці поняття бути тотожними? Назвіть імена поетів, які своєю творчістю втілюють цілісність поняття «поет-громадянин».

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ*(Олександр Іванович Кандиба)*

5 грудня 1878 – 22 липня 1944

Україна дістала поета-лірика, котрого виглядала від часів Шевченка!»

Михайло Грушевський

Весь Божий світ сміявся, радів.
Раділо сонце, ниви, луки.
І я не виніс щастя-муки,
І задзвеніли в серці звуки,
І розітнувсь мій перший спів.

Олександр Олесь

З журбою радість обнялась...

З журбою радість обнялась...
В сльозах, як в жемчугах, мій сміх.
І з дивним ранком ніч злилась,
І як мені розняти їх?!

В обіймах з радістю журба.
Одна летить, друга спина...
І йде між ними боротьба,
І дужчий хто – не знаю я...

1906 р.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. Які контрастні поняття покладено в основу вірша «З журбою радість обнялась...»? Поясніть значення антитези у творі.
2. Чи можна стверджувати, що мотиви радості й журби є провідними у творчості Олександра Олесь? Відповідь обґрунтуйте.
3. Складіть власні асоціативні грона «Радість» та «Журба». Порівняйте свої уявлення із баченням поета.

ЧАРИ НОЧІ

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її, –
Знов молодість не буде!

Ти не дивись, що буде там,
Чи забуття, чи зрада:
Весна іде назустріч вам,
Весна в сей час вам рада.

На мент єдиний залиши
Свій сум, думки і горе –
І струмись власної душі
Улий в шумляче море.

Лови летючу мить життя!
Чаруйсь, хмелій, впивайся
І серед мрій і забуття
В розкошах закохайся.

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче.

Відбилися зорі у воді,
Летять до хмар тумани...
Тут ллються пахощі густі,
Там гнуться верби п'яні.

Як іскра ще в тобі горить
І згаснути не встигла, –
Гори! Життя – єдина мить,
Для смерті ж – вічність ціла.

Чому ж стоїш без руху ти,
Коли весь світ співає?
Налагодь струни золоті:
Бенкет весна справляє.

І сміло йди під дзвін чарок
З вогнем, з піснями в гості
На свято радісне квіток,
Кохання, снів і млості.

Загине все без вороття:
Що візьме час, що люди,
Погасне в серці багаття,
І захолянуть груди.

І схочеш ти вернуть собі,
Як Фауст, дні минулі...
Та знай: над нас – боги скупі,
Над нас – глухі й нечулі...»

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її –
Знов молодість не буде!»

1904 р.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. Яким настроєм наповнена поезія «Чари ночі»? Сформулюйте тему та ідею твору.
2. Охарактеризуйте ліричного героя поезії. Які почуття його сповнюють?
3. З якою метою автор використовує композиційний прийом обрамлення?
4. За допомогою яких художніх образів автор передає життєстверджуючий настрій поезії?
5. Дослідіть роль використання стилістичних прийомів алітерації та асонансу в створенні інтонаційної виразності, мелодійності вірша.
6. Які ознаки модерністської поезії наявні у вірші «Чари ночі»?

ПО ДОРОЗІ В КАЗКУ

Етюд на 3 картини

І КАРТИНА

Ліс. Ніч. Люде. Сплять, збираються спати.
Убрання не має ознак нації й часу.
Він.
Юрба (старі, молоді; чоловіки, жінки, діти).
Дівчина.
Окремі голоси з юрби:
– Сьогодні тепло так, що можна не вкриватись.
– Гляди, щоб вранці бігати не прийшлося та грітись.

– А так! Мороз одурюють уміє... Сховається на мить, усі роздягнуться, зрадіють, а він на тебе – стриб! Почав кусать і кров морозить в жилах.

– Ет! Що мороз?! В кожух сховайся та й сиди, а от од голоду сховайся!..

– Останній хліб ми доїдаєм... Що далі будемо робити?!

Хлопчик. Я їсти хочу вже й тепер.

– Ми помремо всі з голоду...

– Не бійсь! До смерті ще далеко!..

– А знаєте, я чув, що можна жить любісінько травою і старості діждатись. Адже ж он живиться травою буйвіл, кінь, коза. Коли ми хліб увесь з'їмо, гайда усі на пашу!

– Ну, ти не смійсь! Пасися сам, коли не маєш чим трави наскубти... А нам Бог дав, крім рота, – руки. – Чого ви завелись?! Скажіть ви краще – хіба трава людині не завадить?

– Дарма! Привикнути до всього можна. Авжеж! Як звикне – буде жити.

– Ми на зиму нагорнем гори сіна!

– Що? Й зимувати тут?! Та ми померзнемо.

– Хати збудуєм.

– А чим палити?

– Навколо – ліс! Палити є чим.

– Я не про те кажу, – вогню ми де дістанем? Коли б огонь в нас був, ми б, може, й стежки не згубили...

– У лісі живемо, у лісі й заблудились.

– Ішли вночі.

– В цім лісі завжди ніч – вночі і вдень.

В і н. Ні, ні! В цім лісі жить не можна. Дорогу треба нам шукати!

Сміх.

– Еге, піди та пошукай! Шукали ми доволі... аж ноги покололи...

– Я щоку розірвав.

– Я око виколов.

– А в мене брата задавив ведмідь.

– Піди та пошукай ведмедя.

– Спитай у його. Може, знає він, де простяглась дорога...

– Куди йому питать ведмедя? Він борсука злякався вчора.

Сміх.

Він. Я не злякався! Мені здалось, що вовк ворухиться в кущах...

– Так ти б його за хвіст! Зідрав би з його шкуру, от і було б прикритись чим... А то поглянь, яка сорочка на тобі. Уся в дірках... Того тебе і дівчина не любе.

Д і в ч и н а. Це я? Так він же ще малий! Йому про це й гадати рано.

– І досі він за мамою сумує... Я чув, як раз вночі він кликав: «Мамо, мамо!»

Сміх.

– Ну, от! От, змалились! Чого сміятися і що ви смішного в словах його знайшли? Коли б піти та пошукать, то, може б, і знайшлась дорога.

Вона ж десь єсть, напевно.

– Дивись, який знайшовся оборонець! Ти свині з ним, бува, не пас?

– Це з тим, що борсука злякався?! У його батька не було свиней... У його батька був кобзар.

– Так він водив за руку батька?!

Сміх.

В і н. Смійтесь! Ваш сміх мене минає. Лежать останні. Дівчина підходить до нього й кладе йому на плече руку.

Дівчина. Мені тебе зробилось жалко... Я знаю, в тебе серце добре, як в дитини.

В і н. Жалко! Правда: дітей жаліти тільки можна.

Д і в ч и н а. Я іншого люблю. Мій молодий на цілий хутір швець. Усі до його йдуть. Поглянь, які мені він чоботи пошив! В інших вже давно побилися в дорозі, а в мене ще міцні, немов з колодки вчора зняті. А ти?

Ти б що мені зробив? Ти так, як вітер! Сьогодні – тут, а завтра – там. Всі люди на роботі, а ти сидиш собі та граєш на сопілку. Неправду я кажу? Не сердься...

В і н. Так, так... Боротись я не вмю, і не дало життя мені у руки зброї... Я слабкий... Ах, я найслабший від усіх!..

Д і в ч и н а. Ти плачеш? Годі!.. Ну, дай, маленький мій, я слізеньки утру... Ну, веселіший став? Ну, заспокойся не всім орлами бути!

В і н. Орлами бути! Сидіти з швайкою і шкуру колупать – невже це єсть літання попід небом?

Д і в ч и н а. Він не літає, він латає, – роботою він дужий...

В і н. Кому потрібно те, що він там щось латає?!

Д і в ч и н а. Тому, для кого він латає.

В і н. А той – кому потрібен? Гробакам?.. Орел! Орли літають над землею, орли з-під хмар клекоцуть і, наче дзвоном, клекотом до себе кличуть. Одних з землі здіймають, другим запалюють серця, на третіх жах наводять!.. Твій швець не був ніколи в небі, твій швець нікого не здіймав з землі угору, нікого і не кликав...

Д і в ч и н а. Навіщо кликати йому, коли до його йдуть самі у хату люди?

В і н. Про лет у небі я кажу. У хаті ж ніде й крил розправить.

Д і в ч и н а. Зате сидіти є де. Тепло. Тихо. Громи там не гримлять і блискавки не палять. В і н. Я не боюсь небес! Мої відкриті груди!

Дівчина. Зате землі боїшся. Тебе, пригадуєш, за щось ударив хлопець; ударив раз і другий, а ти замість того, щоб його схопити, стоїш собі та червонієш... А далі слюзи – бризь! Кап, кап... До тину ти припав і плачеш...

Тиша.

В і н. Ет! Коли б могла ти глянуть в душу... Яке там пекло! А скільки всі оці, що завжди сплять, накидали каміння в неї!.. О, чом я не такий міцний душею, як вони?! У їх душа, як кремінь: б'єш крицею по ній, а з

неї іскри ллються, їм очі зав'язи на цілий рік, вони мовчатимуть, аби їм хліб було дістати можна вільною рукою. Удар їх батоном, вони не закричать від гніву. В очі плюнь і дай їм шеляг, вони тобі устами припадуть до рук... Вони міцні, душа їх – кремінь, а я слабкий. Мене стрілою ране навіть погляд злий...

Д і в ч [ина]. Ну, що ж? Терпи! Не всім же бути міцними: єсть – камінь, єсть – вода.

В і н. Так... єсть – камінь, єсть – вода... (Дивиться на них). І справді, всі як камені лежать. Не дивиться їм грізно в очі «завтра». Наїлись хліба, ну, і досить. А завтра кору гризтимуть, а там траву...

Д і в ч и н а. Я спати йду... (Іде й зникає в п'їтмі).

Хт о с ь (підводиться). Лягай, лишень, і ти, а то ти спати заважаєш.

Удень сміються з тебе, то ти мовчиш, а уночі, як всі заснуть, – своя для тебе воля. Лягай! Ми знаємо і так, що в тебе без кісток язик.

В і н. Я спати не піду, не ляжу. Вже світає...

Хтось ще (покидається). А що таке? Ти й досі не лягав?

– Балакав з дівкою... Я чув усю розмову... Я чув про що, ха-ха, орел наш клетога! Ти знаєш, він орлом назвався дівці? Твій молодий мовляє що? Швець! А я – орел крилатий.

– Та ну? Ха-ха! Коли ми встанем ранком, я розкажу тобі про його матір. Вона й зимою ходила боса...

– Тому-то він, ха-ха, й не любе так шевців!

Він рушає.

– Куди це ти ідеш?

В і н (суворо). Іду шукать дорогу.

Сміються.

– От, дурень! Гляди, там ще ведмідь тебе піймає!..

– Та він злякається! Злякався ж борсука! Він вернеться через хвилину.

В і н. Ні, не вернись!

Дехто прокидається.

– Про що говорите? Що сталося вночі?

– Та ось іде шукать дорогу.

– Від розуму не піде.

– Та що вам? Хай іде! Наколе ногу на колючку, прискаче зайцем дітям на утіху.

В і н. Я, не знайшовши, не вернусь. Знайти я мушу. Душа болить. Я більше тут не можу жити. Тут можна одуріть!

– Ти йдеш? Ти справді йдеш?

– Лягав би та заснув, а то всю ніч не спав, з дівчатами балакав.

– Ні, справді, ти ідеш? Кажу ж, наколеш ноги.

Він пішов ліворуч і зник. Хвилину, чути тріск і шелест.

– Що, він пішов? Я думав, він жартує. Ще пропаде!.. Агов! Вернись!

(Пішов за ним).

Людей прокидається ще більше; деякі сідають, деякі встають.

– Пішов?

– Хіба пішов?

– Атож!

– Навіщо ж ви пустили?

– А як же ти не пустиш?

Тиша.

– Ще... згине!

– А шкода: нікому зла він не робив.

– Всі молоді – гарячі. І я колись хотів іти шукать дорогу. Уже і чоботи озув.

– Чому ж ти не пішов?

– Та так зробилося одразу страшно.

Х т о с ь (вертається з лісу). Я не догнав його: гілля прокляте не пустило.

Коли б було видніш, кривавий слід мене б довів до нього. Десь пахла кров, а де – не зміг я розібрати.

– Чого б ти не схотів! Якби було тут видко.

– Нащо б тоді й шукать дорогу? ‘

– Нащо?! Щоб вийти з лісу.

Тиша.

– А десь тропа тут, певно, єсть! Не може бути, щоб люде тут ніколи не блукали.

В такому лісі всяк заблуде!

- Звичайно, тут не диво заблудити...
 Тиша.
 – А що, як він дорогу знайде?
 – Ти думаєш? Ха-ха! Той дурень?..
 – Чого він дурень? Не був він зроду дурнем.
 – Ну, не кажи сього! Він з посміху ніколи не виходив.
 – Багато треба людям, щоб сміятись! Піти не так, як ходять люде, або зробить не так, як роблять всі, – то й осміять тебе готові!
 – А звісно: люде людьми.
 – Мені здається, найде він дорогу.
 – Чого тобі здається?.. Ходили ж і без його.
 – Мені здається, він ніколи б не пішов, коли б не знав, що тут десь близько стежка.
 Мені здається, він її шукав давно вже і знайшов.
 Д і в ч и н а. Коли б на землю він дививсь, то, може б, і знайшов, а то він дивиться угору. Збирається усе летіти.
 – А крил не має.
 – Малога й не стає... от шкода! Малога?! Ха-ха-ха!..
 Тиша.
 – Подумаєш! І не злякавсь піти у нетрі.
 – Божусь, що він стоїть десь за кущем і нашу всю розмову слуха.– Звичайно, в ліс злякається піти. Злякався ж вчора, кажуть, борсука?
 Сміх.
 – Чи найде він дорогу, а чи ні, а тут не можна довше жити.
 – Ого, подумаєш, який знайшовся пан,!. Молив би Господа, що він створив тебе людиною і ти сидиш між нами, а не вартуєш псом майно абощо.
 – Я вартував не раз у пана. Собака спав, а я ходив і прислухався. А це... життя хіба? Хіба я про таке життя раніше марив?
 – Хо-хо! Чого ти в дідька забажав! Дитячий голос І. І я про інше марив. Дитячий голос ІІ. І я.
 – І я.
 Грубі голоси:
 – Це не життя – прокляття!
 – Тюрма якась!
 – Печера.
 Чути далекий голос у лісі.
 – Що це кричить?
 – Де? (Підвівши руку, до інших). А стійте... тихше... Я не чую...
 – Та це тобі почулось.
 – І я мов чув.
 Чути крик знову.
 – Це він кричить! їй-богу, він.
 – Він нас знайти не може.
 – А може, він попавсь ведмедю в лапи та кричить»– рятуйте.
 Знову голос.
 – Він нас шукає... Агов! Гу-гу!
 – Гу-гу! Голоси:
 – Гу-гу! Гу-гу!

- Ми тут!
- Ми ось де!
- Ага, знайшов? І сам тепер не радий!
- Ого, ого!
- Іди сюди!
- Піти б йому назустріч: піймав він, може, що..; не донесе, не вдерже.
- Ходімо ближче.
- От ще – іти! Його ніхто не посилав, – хай сам же і шукає. Голос (ближче): А де ви? Де ви? Сюди, сюди до мене!
- До його – чуєте? Він кличе нас. І як його вовки не з’їли?
- І не злякався! Відважний!
- Він, може, поросля піймав та рота затулив йому, щоб свині не почули. Піду йому назустріч: цікаво дуже глянуть.
- Він (вривається в гурт). Брати мої! Вставайте!
- А що таке?
- Що сталося? Кажі мерщій.
- Він. Вставайте всі! Ні, всі вставайте!
- Та ти кажі: ми й лежачи почуєм.
- Занадто ти ще молодий, щоб нам, старим, вставати.
- Він. Не стану я казати, поки не встануть всі, не стану!
- Дивись, який гарячий! Божевільний!
- Давай встанем. Га? Устанем?
- Доведеться...
- А що ж? Хіба нам важко?
- Встають.
- Він. Брати мої! Я радість вам приніс велику. Я радість вам приніс! Сам Бог навів мене, брати мої, на стежку.
- Голоси:
- На що? На стежку?! Не може бути! Ми скрізь тут навкруги шукали, ми всі шукали й не знайшли. Хто з нас шукав?
- Ось я шукав.
- І я.
- І я шукав.
- Та ти ж далеко не ходив, – за куц пішов, постояв, а зараз кажеш, що шукав.
- Та й ти, коли на те уже пішло, і ти далеко не ходив. Ти навіть під кущем заснув!
- Він. Брати мої, тропа!
- Яка тропа? Тобі приснилось, може?
- Нащо даремно нас підвів із землі? Я встав, мовляв, якесь там диво сталося: кілком убили звіра або козу піймали у тенета.
- І я чекав якогось дива...
- І я чекав.
- Він. Брати мої, тропа! З цього страшного лісу, де вічнанич стоїть, вона веде у день рожевий, вона веде до сонця! Брати мої, до сонця!
- Сусіде, ти бачив сонце?
- Ні, але мені казали, що сонце, єсть.
- А я ввісні його колись угледів – сяє!

– А я раз зліз на дерево високе, а вітер як хитне гілля дерев, мені в очі так і ударив промінь. Я б, може, і осліп, так баба чимсь мені присипала обидва ока, і все пройшло.

В і н . Що кажеш ти? Я бачив сонце і дививсь на його. Очам воно дає єдину втіху. Ходімо ж ми назустріч джерелу утіхи!

– Ти сам іди, а ми і тут свій, вік як-небудь доживем.

– На те живем, щоб вік дожити.

– До сонця кличеш ти, – для нас дорога це далека, а от як з лісу вийдеш ти і день ясний угледиш, вернись до нас та й нам розкажеш. А то ми чуем: день та день, а де він – нам ніхто не скаже.

В і н . Брати мої! Зоря зійшла над нами!

– Яка зоря? Він божевільний зовсім!

Дивляться вгору.

– Ніякої зорі.

– І я не бачу.

– І я.

В і н . Заблисла нам мета в тумані. З метою жить не те, що без мети. Мета знімає з плеч вагу велику і крила нам легкі дає. Сліпі з метою йдуть, як зрячі.

– Постійте, чому це він усе говорить? Тут є старші від нього.

Молоді голоси. Нехай! Нехай! Слова його як струмисько ллються.

– Вони дають якусь надію.

– Вони на серце падають.

– Вони знімають гніт з душі: мені немовби легше стало.

– І мені.

– І мені.

В і н . І я вас поведу до світлої мети – тропа веде до неї. Що тут тропа лежить, про це я знав ще змалку. Мені казав один мандрівець, що той, хто вперше йшов по ній, щоб не згубить її, ішов і сіяв мак червоний. І я дві квітки сам знайшов.

– Знайшов? Ану квітки нам покажи.

– Про мак ми чули. Ти б нам квітки приніс та показав, щоб ми могли поінформувати віри.

– Про мак, звичайно, всі ми чули.

– То та тропа хіба лежить в долині? Вона по горах в'ється!

– То, може, ця тропа й на гори вийде.

– А може, й так.

– Ти мак нам покажи!

– Еге, ти мак нам покажи!

В і н . Ось мак! Ось мак! Я заховав його на грудях. (Виймає дві квітки маку).

– Дивіться, мак! Йй-богу, мак...

– Справді мак?

Всі оточують його.

– Або я сплю, або квітки я бачу.

– А дайте гляну я!

– Постій! Не всім же зразу.

– Який великий!

– Який червоний!

– Як кров.

– Як кров.

– Як кров.

- Та це не мак – це кров його.
 – І пахне кров'ю.
 Тиша.
 – А ось на боці теж. Ось гляньте на сорочку!
 – Це знову кров.
 – Ану! (Бере рукою і знімає). Знімається! Пелюстки маку! Третя квітка!
 – Це та тропа!
 – Постійте! Що ви?!
 – Це та тропа! ...
 – А гляньте, квіти свіжі.
 – Мені здається, що вони зів'ялі.
 – Свіжі, свіжі!
 – Живі, живі!
 – Ми підем з ночі!
 – Ми вийдем з лісу.
 – Ми вгледим ранок.
 – Ми вгледим сонце.
 – Ми вгледим день.
 – Ми вийдем з лісу.
 – Та що це ви?! Куди йти?! Хіба забули ви, як важко йти, як страшно?
 В і н. Я поведу вас, я йтиму перший. Ви. візьмете кілки, а я розкрию груди і вільними руками терни колючі буду розгортать. Там день, блискучий день, я бачу, і ви, ви всі мене не зможете спинити.
 – Я вже старий і вже гаразд не бачу, – він справді дужий, молодий?
 – Погляньте, як у його очі блискають, неначе у вовка...
 – Якою міццю дихають слова!
 – Він не злякається.
 В і н. Розбийте груди і серце викиньте моє голодним псам, коли я світло дня не вгледжу. Коли злякались ви, я сам піду з надією за руку!
 – А це ж, здається, той, що раз колись злякався борсука?..
 – Мовчи, ти знаєш там багато!
 – Хіба не бачив ти, коли він сам пішов у нетрі? А перед сим хіба не чув ведмежого ти реву?
 В і н. Хай грім мене ударе, я впаду без крику, хай ляжуть леви на тропі, я перейду по їхніх спинах. Я не боюсь нічого.
 – Який він сміливий!
 – Який відважний!
 – А може, це не він, а може, це другий?!
 Д і в ч и н а. (підходить до Нього). Це ти? Твій вид і голос. А дай я гляну в очі... Ти не плачеш?
 – Хто? Він заплаче? Тобі приснилось, може?
 Д і в ч и н а. Ні, ні! Я бачила сама, як він вночі сьогодні плакав.
 – Запорошив він, може, око.
 – Упала, може, з гілки вранішня роса.
 – Роса, роса, звичайно, впала.
 Д і в ч и н а. То так мені здалося?! Ти... не плакав?!

В і н . О, коли б міг я плакати і ублагати вас слізьми покинуть ліс великий! О, коли б міг я іскрами вогняних слів своїх цей ліс проклятий запалити і вам одкрити небо!

Д і в ч и н а. Адже ж ти той, що любиш так мене?

В і н. Коли б я міг потоком сліз своїх невинних з корінням вирвати дуби столітні і вам блакитний обрій показати... Я плакав би...

– О, як він любить нас!

– Як жалує він нас...

В і н. Брати мої! Зійшла зоря над нами. Заблисла нам мета. А ще недавно так ми сном глибоким спали і вірити не вірили в ніщо. Життя було для нас повільним умиранням. Родились ми на те, щоб в той же день почати умирати, бо смерть була для нас не гірша від життя. Тепер же будем жити на те, щоб жити. Тепер горить на те, щоб дужче розгорітись.

Яке велике щастя!

– Він справді ту тропу знайшов, що вдень виводить з лісу.

В і н. Я в Казку вас веду, брати мої, у Казку! Там день, там сонце золоте!..

– Так він веде нас в Казку?

– А ти не чув?! Він нас веде у Казку. і

Д і в ч [ина]. Мені колись казали, що в Казці тій живуть крилаті люде. По двоє крил у кожного, і навіть у дитини. Я дуже хочу вгледіть Казку.

– А я останусь тут.

(Згодом). Та ви усі хіба йдете?!

– Не знаю... я іду.

– І я.

– І я іду. Я нізащо тут не лишуся.

– І я.

– І я.

– То, може, й ми, стара, помалу підемо за ними?..

– Авжеж... подибаєм. На старість, може, сонце вгледим.

– То всі йдемо? Голоси. Усі, усі, усі!

В і н. Світає! То ранку чистого пробивсь крізь хмари листу усміх дивний і нас, стриваючи, вітає. Привіт тобі, прекрасний ранку! За всіх братів прийми від мене привітання. (Вдаючись до юрби). А ви... вже на ногах?! Ви вже готові йти за мною? Я бачу – все лахміття ви забрали!

Покиньте все: нас ждуть там оксамити! Оксамити!

– Оксамити!

– Покинь!

– Покинь!

– Покиньте!

– Ні, краще все давайте в купу зложимо. Коли б, не дай нам Боже не дійшли, повернемось назад і розберем, хто що залишив.

– Чого ми вернемось?

– У ліс вертатись знову?!

– Ти божевільний!

– А може, він сказав і правду?

– Може, й правду.

– Спитай у Його.

Підходе до Нього.

– Скажи: невже ми можемо сюди вернутись знову?

В і н. Хто в Казку йшов хоча вві сні солодкім, той в ліс уже не вернеться ніколи!.. Для того ліс труною, пеклом здасться. Немов орел, прикутий до землі, той буде в небо рватись доти, аж доки серце не порве.

Брати мої! Я вас веду у Казку. Усі, усі за мною! (Він розхилає віти і йде, за ним юрба).
Завіса.

ОСМИСЛЮЄМО ПРОЧИТАНЕ:

1. *Якою постає юрба, зображена автором на початку твору? Які її інтереси та прагнення?*
2. *Як натовп реагує на наміри головного героя знайти дорогу в країну Казку?*
3. *Прослідкуйте зміну настрою юрби до головного героя. На яких деталях портрету акцентує увагу автор? Відповідь аргументуйте цитатами із твору.*
4. *Виразно прочитайте монолог-звертання Героя до юрби. Які слова він знаходить, щоб підтримати віру людей?*
5. *Яким постає Герой у хвилини зневіри?*
6. *Розкрийте значення образу хлопчика у творі.*
7. *Поясніть, чому юрба не змогла потрапити в Казку?*

Відомості про авторів:

ФАСОЛЯ Анатолій Миколайович – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України

ЯЦЕНКО Таміла Олексіївна – доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України

УЛІЩЕНКО Віолетта Валентинівна – доктор педагогічних наук, доцент, головний науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України

БІЙЧУК Галина Леонідівна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України

ТИМЕНКО Валентина Миколаївна – молодший науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Фасоля Анатолій Миколайович
Яценко Таміла Олексіївна
Уліщенко Віолетта Валентинівна

Бійчук Галина Леонідівна
Тищенко Валентина Миколаївна

ХРЕСТОМАТІЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ 10 клас (базовий рівень)

Верстка – Перепелиця Є. В.
Обкладинка – Лук'яненко Л.П.

Підписано до друку 09.10.2018 р. Формат 70x100 1/16
Гарнітура Петербург. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум.друк. 19,5 арк. Наклад 300 пр.
Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12
Тел. +380 44 332 84 73.

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 6115 від 29.03.2018 р.*